अभिधानचिन्तामणिः ।

(सङ्क्षिप्तटीकासहितः)

आचार्य्य श्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितः ।

वेदान्तवागीशोपनामक-श्रीकालीवर शर्म्मणा

ब्रह्मपुर-वास्तव्येन

श्रीरामदास सेनेन च संस्कृतः ।

कलिकातानगरे

श्रीयुक्त बाबु भुवनचन्द्रवसाक-संस्थापितसंवाद

ज्ञानरत्नाकराख्य यन्त्रे तद्वारैव

१८३४ संवत्सरे

मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवन ।

विज्ञापनम् ।

प्रबन्धचिन्तामण्यादि-जैनेतिहासग्रन्थेषु तुङ्गनाथाचार्य्यप्रभृतिभिर्जैनैरेवमाख्यायते, विक्रमार्कसमयात् प्रगतेषु ११९९ नवनवत्यधिकैकादशसम्वत्सरेषु राजा कुमारपालो राज्यञ्चकार । तदा च तदीयदेशिकः श्रीहेमचन्द्राभिधः सूरीत्युपनामको विदग्धशिरोमणि-राचार्य्यो बभूव । तेनैवाचार्य्येणाऽभिधानमिदं निर्माय राज्ञे कुमारपालायोपढौकितमासीत् । अपरमप्येकमभिधानमनेकार्थशब्दसंग्रहाख्यं सिद्धशब्दानुशासन-नामकञ्च व्याकरणमेतस्मादेवाचार्य्यादेतस्याभिधानचिन्तामणेः प्रागुदयं लेभे । राजा कुमारपाल-स्तत्तद्ग्रन्थगुणानवगन्तु प्रचयेषु च शिष्यप्रशिष्येषु गमयितुं नानादेशीयान् पण्डितान् सबहुमानमाहूय तेभ्यस्तांस्तद्ग्रन्थान् निवेदयामास । ते च सर्व्वे पद-वाक्य-प्रमाणनिपुणाः पण्डितास्तांस्तान् ग्रन्थान् सयत्नमालोच्य सहर्षमाहु राजन् सर्व्वमवदातं सर्व्वं चतुरस्रं सर्वं सर्व्वतः शुद्धं विशेषतोऽयमभिधानचिन्तामणिः सर्वेष्वपि कोषेषु समीचीन इति मतिरस्माकम् । तदाक्ण्देतस्याभिधानचिन्तामणेः समीचीनताख्यातिः सर्व्वत्र प्रचरति । तदेतादृशस्य समीचीनकोषस्य दुर्लभता-निराकरणमतीवावश्यकमिति मत्वा पञ्चनवत्यधिकसप्त-

इयशतशक सम्वत्सरेऽस्याकमेतन्मुद्रणे मतिरभूत्। तत आरब्धाद्याभिर्बङ्कयततो नानादेशानि पुस्तकान्याहृत्य पाठशुद्धिं विधाय सम्प्रदायपरम्परागतखण्डटीप्पन-वाक्यानि च सङ्कलय्य यथास्थानं सन्निवेश्य सर्व्वतः संशो-ध्याऽस्य मुद्राङ्कनविधिः समर्थितः। तत्कृतनाममालायाः शिलोञ्छनामकश्चापरः परिशिष्टात्मकश्चन्द्रोग्रन्थोऽप्यत्र पुस्तकशेषे संयोजितः।

ये च श्रीहेमचन्द्रसूरिनामकाचार्य्यस्य राज्ञश्च कुमार-पालस्य जीवनवृत्तान्तजिज्ञासवस्तैः सर्वैं ब्रह्मपुरवास्तव्येन सुप्रसिद्धभूम्यधिकारिणा श्रीमता रामदास सेनेन कृतगैति-हासिक रहस्याख्यं बङ्गभाषा पुस्तकं द्रष्टव्यम्। तत्र तेन महोदयेन राज्ञः कुमारपालस्य हेमचन्द्राचार्य्यस्य च सर्वं जीवनवृत्तं सुनिपुणं व्यलेखि।

इदानीन्त्वियं प्रार्थना विद्वज्जनसकाशे।
विमृष्य मुद्रितोऽयं मे यथाशक्ति यथामति।
यदत्र दुष्टं किमपि विद्वांसः शोधयन्तु तत्॥

इत्यलम्पल्लवितेन।
वेदान्तवागीशोपनामक-
श्रीकालीवरशर्म्म भट्टाचार्य्यस्य।

श्रीगणेशाय नमः ।

अभिधानचिन्तामणौ ।

देवाधिदेव काण्ड ।

प्रथमः ।

[1]प्रणिपत्याऽर्हतः सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।
रूढयौगिकमिश्राणां नाम्नां मालां तनोम्यहम् ॥१॥
[2]व्युत्पत्तिरहिताः शब्दा रूढा आखण्डलादयः ।
योगोऽन्वयः स तु गुणक्रियासम्बन्धसम्भवः ॥ २ ॥
गुणतो नीलकण्ठाद्याः क्रियातः स्रष्टसन्निभाः ।
स्वस्वामित्वादि सम्बन्धस्तत्राऽऽहुर्नाम तद्वताम् ॥३॥
स्वात् पाल-धन-भुग्-नेतृ-पति-मत्वर्थका-ऽऽदयः ।
भूपालो भूधनो भूभुग् भूनेता भूपतिस्तथा ॥४॥
भूमांश्चेति कविरूढ्या।[3] ज्ञेयोदाहरणावली ।

(१) अहं हेमचन्द्राचार्यः नाम्नां मालां तनोमीति क्रियासंटङ्कः, नाम च नाम्नी च नामानि च नामानि, तेषां नाम्नां, स्यादावसंख्येय इत्येकशेषः, किं ष्टानां नाम्नां ? रूढ़ानि च कविपरम्परागतत्वात् प्रसिद्धानि, यौगिकानि च गुणक्रिया स्वस्वामित्वादि सम्बन्धलक्षण योगात् जातानि । किं ष्टोऽहं ? सिद्धं निष्पन्नं प्रतिष्ठां प्राप्तं साङ्गं लिङ्गानुशासन धातुपारायणादिभि रङ्गैः सहितं शब्दानुशासनं श्रीसिद्ध हेमचन्द्राभिधानं व्याकरणं यस्य स सिद्धसाङ्गशब्दानुशासनः ।

(२) रूढाञ्छब्दान् व्याख्याति व्युत्पत्तीति । व्युत्पत्त्या धातुप्रत्यय-विभागेन रहिताः अन्वयर्थवर्जिताः शब्दा नामानि रूढाः अव्युत्पन्नाः कविजनप्रसिद्धाः उच्यन्ते इति शेषः, ते के ? इत्याह आखण्डलादय इति ।

(३) कवीनां रूढिः परम्परायाता प्रसिद्धिः तया न तु कविरूढ्याति

(४) जन्यात्कृत्-कर्त्तृ-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ-कर-सू-समाः ॥५॥
(५) जनकाद् योनि-ज-रुह-जन्म-भ-सूत्य ऽयादयः(६) ।
(७) धार्य्यात् ध्वजा-ऽस्त्र-पाण्य-ऽङ्क-मौलि-भूषण-भन्निभाः॥६॥

क्रमेण, यथा कपालीत्यादौ सत्यपि स्वाभिसम्बन्धे कपालीतिमत्वर्थी-याम एव भवति नतु कपालपालः कपालधनः कपालभुक् इत्यादि ।

(४) जन्यजनकभावसम्बन्धो यथा जन्यात् कार्य्यात्परे कृदादय स्तद्वतां जनकानां कारणानां नामाङ्गः,यथा, विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वधाता विश्वकरः विश्वसूः ब्रह्मा, तस्यहि विश्वं जन्यमितिरूढिः,समशब्द आद्यर्थः तेन विश्वकारकः विश्वजनक इत्याद्यपि कविरूढेःत्येव न हि यथा चित्रकृदुच्यते तथा चित्रसूरिति भवति ।

(५) तथा जनकात्परे योन्यादयःशब्दाः तद्वतां कारणवतां कार्य्याणां नामाङ्गः,यथा, आत्मयोनिःआत्मजः आत्मरुहःआत्मजन्मा आत्मभूः आत्मसूतिः ब्रह्मा, तस्य ह्यात्माकारणमिति रूढिः,वक्ष्यमाणसादि शब्दस्याभिसम्बन्धात् सम्भवादयोपि गृह्यन्ते।

(६) अणादयस्तु भृगोरपत्यं भार्गवःदितेरपत्यं दैत्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यायनःइत्यादि अत्रापि, भार्गवादीनां भृग्वादियोजनका इतिरूढिः कविरूढेःत्येव, नहि आत्मयोनि वदात्मजनकः आत्मकारकः इति भवति ।

(७) धार्य्यधारकभावसम्बन्धे यथा धार्य्यात्परे ध्वजादयः शब्दाः धारकस्य नामाङ्गः, यथा,वृषध्वजः शूलास्त्रः पिनाकपाणिः वृषाङ्कः चन्द्रमौलिः शशिभूषणःशूलभृत् ,निभग्रहणात् तल्लक्षणाः गृह्यन्ते यथा-वृषकेतनः शूलायुधः वृषलक्ष्मा चन्द्रशिराः चन्द्राभरणादयः, तथा पिनाकशाली शशिशेखरः शूली पिनाकमाली पिनाकभर्त्ता गङ्गाधरः कविरूढेःत्येव, तेन, सत्यपि धार्य्यधारकभावसम्बन्धे न सर्व्वेभ्यो ध्वजा-द्यर्थाः शब्दाः संयोज्याः, न हि भवति वृषध्वजवत् शूलध्वजः शूलास्त्र-वच्चन्द्रास्त्रः पिनाकपाणिवदहिपाणिः वृषाङ्कवच्चन्द्राङ्कः चन्द्रमौलिवत् गङ्गामौलिः शशिभूषणवत् शूलभूषणः ।

पिनाकं बिभर्त्ति धारयतीतिकृत्वा पिनाकभर्त्ता इत्यपि

शूलि-प्रेखरे-मत्वर्थ-मालि-भर्त्तृ-धरा अपि। ॥७॥

(८)भोज्यात् भुग-न्धो-व्रत-लिट्-पायि-पा-ऽशा-ऽशना-ऽदय

पत्युः कान्ता-प्रियतम-वधू-प्रणयिनी-निभाः(९)।

कलत्रात् वर-रमण-प्रणयो-ऽश-प्रिया-ऽदयः ॥ ८ ॥

(१०)सख्युः सखिसमा(११) वाह्यात् गामि-यान-ऽसनादयः।

(१२)ज्ञातेः स्वसृ-दुहिता-ऽऽत्मजा-ऽग्रजा-ऽवरजा-ऽदयः ॥९॥

(१३)आश्रया त्वाश्रयपर्याय-स्थय-वासि-सद्-ऽदयः।

(१४)वध्यात् भि-द्वेषि-जि-द्घाति-भुग-ऽरि-ध्वंसि-शासनाः॥१०

प्य-ऽन्तकारि-दमन-दर्प्पच्छित्-मथना-ऽदयः।

विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतो ऽपि पदान्ततः ॥ ११ ॥

---

(८) भोज्यभोजकभावसम्बन्ध मत्र मधुव्रतादयो ज्ञेयाः।

(९) निभग्रहणात्-रमणी,वल्लभा,'प्रिया प्रभृतयो गृह्यन्ते कविरूढेरेव।

(१०) सखिवाचकात् शब्दात् परे सखिसमानार्थाः शब्दाः तद्वतां ख्यातां नामाङ्कः, यथा, श्रीकण्ठस्य सखा श्रीकण्ठसखः कुबेरः, मधुसखः कामः,समग्रहणात् सुहृदादयो गृह्यन्ते कविरूढेरेव,नहि भवति यथा श्रीकण्ठसखा धनदस्तथा धनदसखः श्रीकण्ठ इति।

(११) वाह्यवाहकसम्बन्धो यथा,वृषगामी वृषयानः वृषासनः शम्भुः, आदिशब्दात् वृषवाहनादयो गृह्यन्ते।

(१२) यमस्वसा यमुना,हिमवद्दुहिता गौरी,दशरथात्मजो रामः गदाग्रजः कृष्णः,रामावरजः लक्ष्मणोऽग्रजः,आदिशब्दात् रामानुजादयो ऽपि गृह्यन्ते।

(१३) आश्रयाश्रयिभावसम्बन्धे,द्युसद्मानो देवाः द्युगयाः द्युवासिनः द्युसदः।

(१४) वध्यवधकभावसम्बन्धो यथा, पुरशब्दादग्रे 'भिदादयो योजिताः शिवनामानि स्युः, यथा,पुरभित् पुरद्वेषी पुरजित् पुरघातिः पुरभुक् पुरारिः पुरध्वंसी पुरशासनः पुरान्तकारी पुरदमनः पुरदर्पच्छिद् पुरमथनः।

प्राक्प्रदर्शितसम्बन्धि शब्दा योज्या यथोचितम्।
दृश्यते खलु वाच्यत्वे वृषस्य वृषवाहनः ॥१२॥
स्वत्वे पुन र्वृषपति र्धार्य्यत्वे वृषलाञ्छनः।
अंशो र्धार्य्यत्वे ऽंशुमाली स्वत्वे ऽंशुपति रंशुमान् ॥१३॥
बध्यत्वे ऽहेर ऽहिरिपु र्भोज्यत्वे चा ऽहिभुक् शिखी।
चिह्नै र्व्यक्तै र्भवेत् व्यक्ता र्जातिशब्दो ऽपि वाचकः ॥१४॥
तथा[15] ह्यऽगस्तिपूतादिग् दक्षिणा-ऽशा निगद्यते।
अयुग्-विषमशब्दौ त्रि-पञ्च-सप्ता-दिवाचकौ ॥ १५ ॥
[16]त्रिनेत्र पञ्चेषु सप्त पलाशा-ऽदिषु योजयेत्।
[17]गुणशब्दो विरोध्यर्थं नञा ऽदि रितरो-त्तरः ॥१६॥
अभिधत्ते यथा कृष्णः स्याद ऽसितः सितेतरः।
[18]वार्द्ध्यादिषु पदे पूर्व्वे वडवाग्न्यादिषू त्तरे[19] ॥१७॥
[20]द्वये ऽपि भूभृदा-ऽद्येषु पर्य्यायपरिवर्त्तनम्।
एवं परापत्तिसहा योगात् स्यु रिति यौगिकाः ॥१८॥

(१५) तथा सप्तर्षिपूतादिक् उत्तराशाः।

(१६) अयुङ्नेत्रो विषमनेत्रश्च शम्भुः, अयुगिषु विषमेषुश्च कामः, अयुक्पलाशो विषमपलाशश्च सप्तपर्णी नाम वृक्षः, आदिशब्दात् नवशक्तिः अयुक्शक्तिः विषमशक्तिश्च शम्भुः।

(१७) गुणशब्दो गुणवाचकः शब्दो नञादिभि रितरोत्तरश्च विरोधिनमर्थं अभिधत्ते बोधयतीत्यर्थः।

(१८) वार्द्धिः जलधिः तोयधिः आदिशब्दात्-जलदः तोयदः नीरद इत्यादि।

(१९) वडवाग्निः वडवानलः वडवावह्निः आदिना सरोज सरोरुहमित्यादि। वल वा इत्यत्र वाड़वा इति केचित्।

(२०) भूभृत् उर्व्वीभृत् भूधरः उर्व्वीधरः आदिना सुरपतिः देवराज इत्यादि।

(२१)मिश्राः पुनः परावृत्त्य-ऽसहा गीर्व्वाण सन्निभाः(२२।
प्रवक्ष्यन्ते ऽत लिङ्गं तु ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात्॥ १९॥
देवाधिदेवाः प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके।
नरा स्तृतीये तिर्य्यञ्च स्तुर्य्ये एकेन्द्रियादयः॥ २०॥
एकेन्द्रियाः पृथिव्य-ऽम्बु-तेजो-वायु-महीरुहः।
कृमि-पीलक-लूता-ऽद्याः स्यु र्द्वि-त्रि-चतु-रिन्द्रियाः॥ २१॥
पञ्चेन्द्रिया स्त्वि भ-केकि-मत्स्यऽा-ऽद्याः स्थल-खा-ऽम्बुगाः।
पञ्चेन्द्रिया एव-देवा-नरा नैरयिका-अपि॥२२॥
नारकाः पञ्चमे षाङ्गाः षष्ठे साधारणाः स्फुटम्।
प्रस्तोष्यन्ते ऽव्यया श्चा-ऽत्र त्वन्ताथादी न पूर्व्वगौ॥२३।

(२३)अर्हन्[1] जिनः[2] पारगत[3] ऽस्त्रिकालवित्[4]
क्षीणाष्टकर्म्मा[5] परमेष्ठ्य[6] धीश्वरः[7]।
शम्भुः[8] स्वयम्भू[9] र्भगवान्[10] जगत्प्रभु[11]
स्तीर्थङ्कर[12] स्तीर्थकरो[13] जिनेश्वरः[14]॥ २४॥
स्याद्वाद्य[15] ऽभयद[16] सार्व्वाः[17]
सर्व्वज्ञः[18] सर्व्वदर्शि[19] केवलिनौ[20]।

---

(२१) मिश्रान् व्याख्यति। गीर्वाणादयः शब्दाः परावृत्तिं पर्य्यायाणां परिवर्त्तनं न सहते न क्षमन्ते इति परावृत्त्यसहाः, पूर्व्वत्र उत्तरत्र उभयत्र पदे परावृत्ति र्न भवति पर्यायाणामित्यर्थः।

(२२) सन्निभग्रहणात् दशरथः कृतान्त इत्यादि।

(२३) सुरेन्द्रादिकृतां पूजामर्हतीत्यर्हन्, जयति रागद्वेष मोहादीन् इति जिनः, संसारस्य पारं पर्य्यन्तं गत इति पारगतः, त्रीन् कालान् (भूतं भवन्तं भविष्यन्तञ्चेति) वेत्ति इति त्रिकालवित्, क्षीणान्यष्टौ कर्म्माण्यस्य इति क्षीणाष्टकर्म्मा, परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी (इन् प्रत्ययान्तोऽयम्) अधीष्टे इत्येवं शीलोऽधीश्वरः, शं शाश्वतं सुखमस्मात् भव-

(४१)समुद्रविजय[२२] श्चाऽश्वसेनः[२३] सिद्धार्थ[२४] एव च(४२) ॥३८॥
(४३)मरुदेवा[१] विजया[२] सेना[३] सिद्धार्था[४] च मङ्गला[५],
ततः सुसीमा[६] पृथ्वी[७] लक्ष्मणा[८] रामा[९] ततः परम् ॥३९
नन्दा[१०] विष्णु[११] जया[१२]

श्यामा[१३] सुयशाः[१४] सुव्रता[१५] ऽचिरा[१६]।

श्री[१७] र्देवी[१८] प्रभावती[१९] च

पद्मा[२०] वप्रा[२१] शिवा[२२] तथा ॥४०॥

वामा[२३] त्रिशला[२४] क्रमतः पितरो मातरोऽर्हताम्।
(४४)गोमुखो महायक्ष[२] स्त्रिमुखो[३] यक्षनायकः[४] ॥४१॥
तुम्बुरुः[५] कुसुम[६]श्चापि मातङ्गो[७] विजयो[८]ऽजितः[९]।
ब्रह्मा[१०] यक्षेट्[११] कुमारः[१२] ष

ण्मुख[१३] पाताल[१४] किन्नराः[१५] ॥४२॥

गरुडो[१६] गन्धर्वो[१७] यक्षेट्[१८] कुबेरो[१९] वरुणो[२०]ऽपि च।
भृकुटि[२१] र्गोमेधः[२२] पार्श्वो[२३]

मातङ्गो[२४]ऽर्हदुपासकाः(४५) ॥४३॥

(४६)चक्रेश्वर्य(४७)जितबला[२] दुरितारि[३]श्च कालिका[४]।
(४८)महाकाली[५] श्यामा[६] शान्ता[७]

भृकुटि[८]श्च सुतारका[९] ॥४४॥

---

(४१) गाम्भीर्येण समुद्रस्यापि विजेता इति समुद्रविजयः।

(४२) सिद्धा अर्थाः पुरुषार्था अस्य इति सिद्धार्थः, चतुर्विंशति जिनपितृनामानि।

(४३) इत्यर्हन्मातृणामेकैकम्, मरुदेवीत्यपि क्वचित्पाठः।

(४४) जिनयक्षाणामेकैकम्। (४५) चतुर्विंशतिजिनयक्षिणीनामानि।

(४६) अर्हतां शासनदेवीनामेकैकम्।

(४७) अजितेत्यपि, च सुतरा इत्यपि क्वचित्।

(४८) महती चासौ काली च, महाकालिका च।

अशोका[10] मानवी[11] चण्डा[12]
विदिता[13]चाऽङ्कुशा[14] तथा ।
कन्दर्पा[15] निर्वाणी[16] बला[17]
धारिणी[18] धरणप्रिया[19] ॥४५॥

नरदत्ता[20]ऽथ गान्धार्य[21]म्बिका[22] पद्मावती[23] तथा[(1)]।
सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥४६॥

[(2)]वृषो[1] गजो[2]ऽश्वः[3] प्लवगः[4]
क्रौञ्चो[5]ऽब्जं[6] स्वस्तिकः[7] शशी[8] ।
मकरः[9] श्रीवत्सः[10] खड्गी[11]
महिषः[12] शूकर[13]स्तथा ॥४७॥

श्येनो[14] वज्रं[15] मृग[16]श्छागो[17] नन्द्यावर्तो[18] घटो[19]ऽपि च ।
कूर्मो[20] नीलोत्पलं[21] शङ्खः[22] फणी[23] सिंहो[24]ऽर्हतां ध्वजाः[(3)] ॥४८॥

[(4)]रक्तौ च पद्मप्रभ-वासुपूज्यौ
शुक्लौ च चन्द्रप्रभ-पुष्पदन्तौ ।
कृष्णौ पुनर्नेमि-मुनी विनीलौ-
श्रीमल्लि-पार्श्वौ कनकत्विषोऽन्ये ॥४९॥

उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।
[(5)]केवलज्ञानी[1][(6)] निर्वाणी[2] सागरो[3]ऽथ महायशाः[4] ॥५०॥

(१) पद्मं करेऽस्त्यस्या इति पद्मावती, मतुप् दीर्घश्च ।

(२) अर्हद्ध्वजानामेकैकम् ध्वजो वाहनम् ।

(३) अर्हद्वाहननामानि चतुर्विंशतिः ।

(४) अर्हतां रूपवर्णनम् । (५) भूतार्हन्नामैकैकम् ।

(६) केवलं ज्ञानमस्यास्तीति केवलज्ञानी, निर्वाणमस्यास्तीति निर्वाणी, गाम्भीर्येण सागर इव सागरः, महत्त्वाधिक्यात् यशोऽस्य इति

विमल[५]: सर्वानुभूतिः[६] श्रीधरो[७] दत्ततीर्थकृत्[८] ।
दामोदरः[९] सुतेजा[१०] श्च स्वाम्यथो[११] मुनिसुव्रतः[१२] ॥५१॥
सुमतिः शिवगति श्चैवा ऽस्तागो ऽथ निमीश्वरः ।
अनिलो[१७] यशोधराख्यः[१८] कृतार्थो[१९] ऽथ जिनेश्वरः[२०] ॥५२॥
शुद्धमतिः[२१] शिवकरः[२२] स्यन्दनश्चाथ[२३] सम्प्रति ।
भाविन्या[(१)] न्तु पद्मनाभः[१] शूरदेवः[२] सुपार्श्वकः[३] ॥५३॥
स्वयंप्रभ[४] श्च सर्वानुभूति[५] र्देवश्रुतो[६]-दयौ[७] ।
पेटालः[८] पोट्टिल[९] श्चापि [(२)]शतकीर्त्ति[१०] श्च सुव्रतः[११] ॥५४॥
अममो[१२] निष्कषाय[१३] श्च [(३)] निष्पुलाको[१४] ऽथ निर्मम[१५]ः ।
चित्रगुप्तः[१६] समाधि[१७] श्च संवर[१८] श्च यशोधरः[१९] ॥५५॥

महायशा, वीतोमलोऽस्येति विमलः, सर्वत्र सर्वसत्वादनुभूतिर-स्येति सर्वानुभूतिः, मुक्तिश्रियं धरतीति श्रीधरः, दत्तं दानमस्येति दत्तः, साचासौ तीर्थकृच्च, जन्माभिषेके सुरैः क्षिप्तं दाममुदरे यस्य स दामोदरः, शोभनं तेजोऽस्य इति सुतेजाः, शोभना मतिरस्येति सुमतिः, शिवे मोक्षे गतिरस्येति शिवगतिः, न विद्यते गाम्भीर्यात्स्तागो-ऽम्बमध्यतास्येति अस्तागः (अन्नाग इत्यपि कश्चित्) (निमीत्यत्र मुनीति पाठान्तरं) अनिल इव महाबलत्वादनिलः, यशांसि धरतीति यशोधरः, कृतोऽर्थः पूजाऽस्येति कृतः, सिद्धोऽर्थः पुरुषार्थोऽस्येति कृतार्थः, जिन-श्चासा विश्वरश्चेति जिनेश्वरः, शुद्धा निर्म्मला मतिरस्येति शुद्धमतिः, शिवं मोक्षं मङ्गलं वा करोतीति, स्यन्दते देशनामृतमेव तत्व मिति स्यन्दनः ॥

(१) भाव्यर्हतामित्यैकम् ॥

(२) शतं मह्याकीर्त्तयोऽस्येति शतकीर्त्तिः ॥

(३) निश्चितं पीलति चानेन मनुष्यान् सरतीति निष्पुलाकः; सुपि स्थः हि पिदि पुलिं शुभ्यकिदित्याकः ॥

विजयो[२०] मल्लि[२१]र्देवौ चा[२२]ऽनन्तवीर्य्य[२३]श्च भद्रकृत्[२४]।
एवं सर्व्वावसर्प्पिण्युत्सर्प्पिणीषु जिनोत्तमाः ॥५६॥

तेषां[(१)] च देहो ऽद्भुतरूपगन्धो
निरामयः स्वेदमलोज्झित[१]श्च ।
श्वासो ऽब्जगन्धो[२] रुधिरा-मिष न्तु
गोक्षीर धारा धवलं ह्य विस्रम्[३] ॥५७।
आहार-नीहारविधिस्त्व दृश्य[४]-
श्चत्वार एते ऽतिशयाः सहोत्थाः ।
क्षेत्रे स्थिति र्योजन मात्रकेऽपि
नृ-देव-तिर्य्यग्जनकोटि-कोटेः ॥५८॥
वाणी नृ-तिर्य्यक्-सुरलोक-भाषा
संवादिनी योजनगामिनी[२] च ।
भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे
विडम्बिता-ऽहर्प्पतिमण्डलश्रि[३] ॥५९॥
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रूजा[४]
वैरे[५] तयो[६] र्मा[७]र्य्य-ति दृष्य[८] दृष्ट[९]यः।
दुर्भिक्ष[१०] मन्यस्वकचक्रतोभयं[११]
स्यान्नै त एकादश कर्म्मघातजाः ॥६०॥
खे[(२)] धर्म्मचक्रं[१] चमराः[२] सपाद-
पीठं मृगेन्द्रासन[३] मुज्ज्वल-ञ्च ।

---

(१) तेषामिति-अर्हतां देहादिषु चतुस्त्रिंशदतिशयवर्णनम् ॥

(२) खे आकाशे धर्म्मप्रकाशे चक्रं धर्मचक्रं, खे चमराः, खे सपाद

छत्रत्रयं[४] रत्नमयोध्वजो[५]ऽङ्घ्रि
न्यासे च चामीकर पङ्कजानि[६] ॥६१॥
वप्रत्रयं[७] चारु चतुर्मुखाङ्गता[८]
चैत्यद्रुमो[९]ऽधोवदना स्य कण्टकाः[१०] ।
द्रुमानति[११] र्दुन्दुभिनाद[१२] उच्चकै
र्वातोऽनुकूलः[१३] शकुनाः प्रदक्षिणाः[१४] ॥६२॥
गन्धाम्बुवर्षं[१५] बहुवर्णपुष्प-
वृष्टिः[१६] कच-श्मश्रु-नखाप्रवृद्धिः[१७] ।
चतुर्विधा मर्त्त्य-निकायकोटि-
र्जघन्यभावा-दपि पार्श्वदेशे[१८] ॥६३॥

ऋतूना-मिन्द्रियार्थाना-मनुकूलत्व[१९]मित्यमी ।
एकोनविंशति र्दैव्या श्चतुस्त्रिंश च मीलिताः ॥६४॥
(१)संस्कारवत्त्व[१]-मौदात्त्य[२]-मुपचार-परीतता[३] ।

पीठं सिंहासनं, खे च्छत्रत्रयं, खे रत्नमयोध्वजः, चत्वारि मुखानि अङ्गानि गात्राणि यस्येति चतुर्मुखाङ्गता, शकुनाः पक्षिणः ॥

(१) अथ वचनातिशयानाह संस्कारेति, संस्कारवत्त्वं संस्कृतादिलक्षणवत्त्वम्, औदात्यम् उच्चैर्वृत्तिता, उपचारपरीतता, उपचाररहिततत्वं, मेघस्येव गम्भीरशब्दत्वं, प्रतिध्वनियुक्तत्वं, दक्षिणत्वमिति सरलत्वम्, उपनीतरागत्वमिति मालव-कौशिक्यादि ग्रामरागयुक्तत्वम्, एते शब्दाश्रयाः; अन्ये चार्थाश्रया ज्ञेयाः, महार्थता बृहदभिधेयता. पूर्वापरवाक्यार्थाविरोधित्वादव्याहतत्वम् । शिष्टत्वमिति अभिमतसिद्धौ वक्तु र्मनोज्ञार्थप्रयोजकत्वं शिष्टतासूचकत्वं वा, संशयाना मसम्भव इति असन्दिग्धता, परदूषणाविषयता, मिथः साकाङ्क्षता इति परस्परेण पदानां वाक्यानां वा सापेक्षत्वं, प्रस्तावौचित्यं देशकालाद्यनतीतत्वं.

मेघगम्भीरघोषत्वं[४] प्रतिनादविधायिता[५] ॥६५॥
दक्षिणत्व[६]-मुपनीतरागत्व[७] ञ्च महार्थता[८] ॥
अव्याहतत्वं[९] शिष्टत्वं[१०] संशयाना-मसम्भवः[११] ॥६६॥
निराकृतान्योत्तरत्वं[१२] हृदयङ्गमता-पि[१३] च ।
मिथः साकाङ्क्षता[१४] प्रस्तावौचित्यं[१५] तत्त्वनिष्ठता[१६]॥६७॥
अप्रकीर्णप्रसृतत्व[१७]मस्वश्लाघा-ऽन्यनिन्दता[१८] ।
आभिजात्यमतिस्निग्ध मधुरत्व[२०] प्रशस्यता[२१] ॥६८॥
अमर्मवेधितौ[२२] दार्यं[२३] धर्मार्थप्रतिबद्धता[२४] ।
कारकाद्यविपर्यासो[२५] विभ्रमादिवियुक्तता[२६] ॥६९॥
चित्रकृत्त्व[२७] मद्भुतत्वं[२८] तथा-ऽनतिविलम्बिता[२९] ।
अनेकजातिवैचित्र्य[३०] मारोपित-विशेषता[३१] ॥७०॥
सत्त्वप्रधानता[३२] वर्णपदवाक्यविविक्तता[३३] ।
अव्युच्छित्ति[३४] रखेदित्वं[३५] पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः (१) ॥७१॥
(२)अन्तराया दान[१] लाभ[२]वीर्य[३]भोगो[४]-पभोग[५]गाः ।
हासो[६] रत्य[७]रती[८] भीति[९] र्जुगुप्सा[१०] शोक[११] एव च ॥७२॥

विरचित वस्तु स्वरूपानुसारिता तत्त्वनिष्ठता, सुसम्बन्धस्य सतः प्रसरणम् अप्रकीर्ण प्रसृतिः । स्वश्लाघेति आत्मोत्कर्ष परनिन्दा विप्रयुक्तत्वम्, आभिजात्यत्वं वक्तोः प्रतिपाद्यस्य अथवा वक्तो भूमिकानुसारिता, घृत गुडादिवत् सुखकारिते स्निग्धमधुरत्वं, प्राप्तश्लाघ्यता प्रशस्यता, परधर्मानुद्घाटनस्वरूपम् अमर्मवेधिता · इत्येवमन्येषामपि शब्दानां व्युत्पत्त्यनुरूपा अर्था उन्नेयाः॥

(६१) पञ्चविंशति जिन वाणीगुण नामानि बोद्धव्यानि ।

(६२) अर्हद्दोषाभावानामेकैकम् बोद्धव्यं. न कारसम्बन्धं विना दोष नाम एव । अपि चान्तराया स्तुधा, यथा दानगतोऽन्तरायः १ लाभगतो·

कामो[12] मिथ्यात्व[13]मज्ञानं[14] निद्रा[15]चाविरति[16]स्तथा ।
रागो[17] द्वेष[18] श्च नो दोषास्तेषा-मष्टादशा-प्य-मी ॥७३॥
(1)महानन्दो[1] ऽमृतं[2] सिद्धिः[3] कैवल्य[4]मपुनर्भवः[5] ।
शिवं[6] निःश्रेयसं[7] श्रेयो[8] निर्व्वाणं[9] ब्रह्म[10] निर्वृतिः[11]॥७४
महोदयः[12] सर्व्वदुःखक्षयो[13] निर्व्वाण[14]मक्षरम्[15] ।
मुक्ति[16] र्मोक्षो[17] ऽपवर्गो[18] ऽथ (2)मुमुक्षुः[1] श्रमणो[2]यतिः[3] ॥७५॥
वाचंयमो[4]व्रती[5]साधु[6]रनगार[7]ऋषि[8]मुनिः[9] ।
निर्ग्रन्थो[10]भिक्षु[11]रस्य स्व(3) तपो[1] योग[2]शमा[3]दयः ॥७६॥
मोक्षोपायो योगो[1] ज्ञानश्रद्धान-चरणात्मकः ।
(4)अभाषणं[1] पुनर्मौनं[2] गुरु[1] र्धर्मोपदेशकः[2](5) ॥७७॥
(6)अनुयोग[1]कृ-दाचार्य्य[2] (7)उपाध्याय[1]स्तु पाठकः[2] ।
(8)अनूचानः[1] प्रवचने साङ्गे ऽधीती गणि[2]श्च सः ॥७८॥
(9)शिष्यो[1] विनेयो[2]ऽन्तेवासी[3] शैक्षः[1] प्राथमकल्पिकः[2](10) ।

ऽन्तरायः२ वीर्य्यगतोऽन्तरायः ३ भोगगतोऽन्तरायः ४। भोगः स्रगादिः।
उपभोगगतोऽन्तरायश्च ५। उपभोगोऽङ्गनादिः ॥

(१) महानन्देत्यादयः प्रत्येकं मोक्षस्य नाम ॥

(२) मुनिनामानि वा मुमुक्षुनामानि ॥

(३) मुमुक्षु साधनाना मेकैकम् ॥

(४) मौन्यनाम ॥ (५) गुरुनाम ॥

(६) द्वयं आचार्य्ये ॥ (७) एतौ उपाध्यायस्य ॥

(८) गुरुसकाशात्साङ्गसिद्धान्तमधीतवतो नाम्नि ॥

(९) शिष्यनामानि त्रीणि ॥

(१०) एतौ प्रथमशिक्षा ग्रहणयोग्यस्य ॥

(१)सतीर्थ्या[1]स्त्वे-कगुरवो[2] विवेक:[1] पृथगात्मता[2] ॥७९॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथ: सब्रह्मचारिण:[1](२) ।

स्या त्पारम्पर्य्यमाम्नाय:[2] सम्प्रदायो[3] गुरुक्रम:[4](३) ॥८०॥

(४)व्रतादानं[1] परिव्रज्या[2] तपस्या[3] नियमस्थिति:[4] ।

(५)अहिंसा[1] सूनृता[2]ऽस्तेय[3]ब्रह्मा[4]ऽकिञ्चनता[5] यमा: ॥८१॥

(६)नियमा:[1] शौच[1]सन्तोषौ[2] स्वाध्याय[3]तपसी[4] अपि ।

देवताप्रणिधान[5]ञ्च करणं[1] पुन-रासनम्[2](७) ॥८२॥

प्राणायाम:[1] प्राणयम:[2] श्वासप्रश्वासरोधनम्(८) ।

प्रत्याहार[1]स्त्विन्द्रियाणां विषयेभ्य: समाहृति:(९) ॥८३॥

धारणा[1] तु क्वचि द्धेये चित्तस्य स्थिरबन्धनम्(१०) ।

ध्यान[1]न्तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्तति:(११) ॥८४॥

समाधि[1]स्तु तदे[2]वार्थमात्राभासैकरूपकम् ।

---

(१) सतीर्थ्येति द्वयमेकगुरुके, विवेकेति द्वयं विवेक नाम्नि ॥

(२) सदृशाचार प्रवर्त्तकस्य नाम ॥

(३) पञ्च सम्प्रदाय नामानि ॥

(४) चत्वारि प्रव्रज्या नामानि, प्रव्रज्या सन्न्यास: ॥

(५) योगस्याष्टाङ्गानामेकैकं, तत्राहिंसादीनां पञ्चानां, यमाऽत्येकम्

(६) पञ्च नियम नामानि ॥

(७ करेतिद्वयम् आसनस्य नाम ॥

(८) चत्वारि प्राणायाम नामानि ॥

(९) प्रत्याहारस्य लक्षणं नाम च ॥

(१०) धारणाया अपि लक्षणं नाम च ॥

(११) ध्यानस्यापि लक्षणं नाम च ॥

(१)एवं योगो[१] यमाद्यङ्गैरष्टभिः सम्मतो ऽष्टधा ॥५॥
श्वःश्रेयसं[१] शुभं[२] शिवं[३] कल्याणं[४] श्वोवसीयसं[५] श्रेयः[६] ।
चेमं[७] भावुकं[८] भविकं[९] कुशलं[१०] मङ्गलं[११] भद्रं[१२] मद्रं[१३] शस्ता-
नि[१४](२) ॥८७॥

इत्याचार्य्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां देवाधिदेवकाण्डः प्रथमः ।

(१) समाधेरपि लक्षणम् ॥
(२) चतुर्दशकल्याणनामानि ॥

॥ देवकाण्डः ॥

द्वितीयः ।

स्वर्ग[1] स्त्रिविष्टपं[2][(1)] द्यौ[3]र्दिवौ[4]
भुवि[5] स्वर्विय[6]ताविषौ[7] नाकः[8]।
गौ[9] स्त्रिदिव[10] मूर्द्ध लोकः[11]
सुरालय[12][(2)] स्तत्सद[(3)][1]स्त्वमराः[2] ॥१॥
देवाः[3] सुपर्व[4]-सुर-[5]निर्जर[6]-देवत[7]र्भु[8]-
बर्हिर्मुखा[9]-ऽनिमिष[10]-दैवत-[11]नाकि[12]-लेखाः[13] ।
वृन्दारकाः[14] सुमनस[15] स्त्रिदशा[16] अमर्त्याः[17]
[(4)]स्वाहा-स्वधा-क्रतु-सुधा-भुज[21] आदितेयाः[22]॥२॥

(१) त्रिपिष्टपमिति वा पाठः, द्यौशब्दश्चतुर्थवर्ग तृतीयान्तस्यादि सयुक्तस्त्रयोदश-स्वरान्तः, रूपे गोशब्दवत्। दिव्शब्दो व्यञ्जनदन्तौष्ठ्यान्तः, एतस्यापि सौ द्यौरिति रूपम्। दिवौ दिवः - इत्यादि। अन्येतु अभि-वास्या इति विकल्पेन स्त्रीत्वे द्यां दिवमित्याहुः। दिवमित्यकारान्तोऽपि कुलवत् प्रायेण वृत्तिविषयेऽस्य प्रयोगः, यथा "न केवलं सद्मनि मागधीपतेः पथिव्य जृम्भन्त दिवौकसामिति।' भुविः इदन्तः स्त्रीलिङ्गः भुविषौ भुविषः इत्यादीनि रूपाणि।

(२) द्वादश स्वर्ग नामानि।

(३) तस्मिन् स्वर्गे सीदन्तीति तत्सदः। स्वर्गसदः यौगिकत्वात् दिविषदः त्रिदिवौकसः द्युसद्मानः इत्यादयो योज्याः।

(४) "स्वाहास्वधाक्रतुसुधाभ्योऽपि भुजः" तेन स्वाहाभुजः १ स्वधाभुजः २ क्रतुभुजः ३ सुधाभुजः ४ इति चत्वारि नामानि, अन्येभ्योऽपि किप यौगिकत्वात् स्वाहाशनाः स्वधाशनाः यज्ञाशनाः अमृतान्धसः इत्यादयो ज्ञेयाः समभ्यूह्य ॥

गीर्वाणा।[२३] मरुतो[२४] ऽस्वप्ना[२५] विबुधा[२६] दानवारयः[(१)][२७]।
[(२)]तेषां यानं[१] विमानो[२] ऽन्धः [(३)]पीयूषम्[१]मृतं[२] सुधा[३(४)]॥३॥
असुरा[१]नागा[२]स्तडितः[३]सुपर्णका[४]वह्नयो[५]ऽनिलाः[६]स्तनिताः[७]।
उदधि[८]-द्वीप[९]-दिशो[१०] दश[१]भवनाधीशाः[२]कुमारान्ताः[(५)]॥४॥
[(६)]स्युः पिशाचा[१] भूता[२] यक्षा[३] राक्षसाः[४] किन्नरा[५] अपि।
किम्पुरुषा[६] महोरगा[७] गन्धर्वा[८] व्यन्तरा[१] अमी ॥५॥
[(७)] ज्योतिष्काः[१] पञ्च चन्द्रा[१]ऽर्क[२]-ग्रह[३]-नक्षत्र[४]-तारकाः[५]।
[(८)]वैमानिकाः[१] पुनः कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥६॥

[(९)] सौधर्म्म[१]-शान[२]-सनत्कुमार[३]-
माहेन्द्र[४]-ब्रह्म[५]-लान्तक[६]-जाः ।
शुक्र[७]-सहस्रारा[८]-नत[९]-
प्राणत[१०]-जा आरणा[११]-ऽच्युत[१२]-जाः ॥७॥

कल्पातीता नव ग्रैवेयका[१] पञ्च त्वनुत्तराः[१] ।

---

(१) सप्तविंशतिर्देव नामानि ।

(२) तेषां देवानां यानं देवयानमित्येकं नाम, अत्रापि यौगिकत्वात् सुरयानादयोपि ज्ञेयाः ।

(३) तेषां देवानामन्धोऽन्नम् देवान्धः, यौगिकत्वात् देवान्नं देवाहारः देवभोज्यमित्यादि ज्ञेयम् ॥ पेयूषमित्यपि पाठः ।

(४) जैनमते भवनपतीनाह---असुरादीनां दशानां भवनाधीशा इत्येकम् ॥ (५) कुमारशब्दोऽन्ते येषां ते कुमारान्ताः ॥

(६) पिशाचादीनामष्टानां व्यन्तरा इत्येकम् ॥

(७) चन्द्रादीनां पञ्चानां ज्योतिष्का इत्येकम् ॥

(८) द्वादश सौधर्म्मजादीनां वैमानिका इत्येकम् ॥

(९) सौधर्म्मादिभ्यः षड्भ्यो जा इति योज्यते, सौधर्म्मे कल्पे जाताः सौधर्म्मजा इत्यादि । तथा शुक्रादिभ्यः । आरणाच्युताभ्यां च ॥

निकायभेदादेवं स्युर्देवाः किल चतुर्विधाः ॥८॥

(१)आदित्यः[1] सविता[2]ऽर्यमा[3]
खर[4](२)सहस्रो[5]-ष्णांशु[6]र्रश्मी[7]र्रवि[8]- ।
र्मार्त्तण्ड[9](३)स्तरणि[10] र्गभस्ति[11]
रुणो[12] भानु[13] र्नभो-ऽह-र्मणिः[15](४) ।
सूर्यो[16] ऽर्कः[17] किरणो[18] भगो[19]
ग्रहपुषः[20] पूषा[21] पतङ्गः[22] खगो[23] ।
मार्त्तण्डो[24] यमुना-कृतान्त[25]-
जनकः[26](५) प्रद्योतन[27] स्तापनः[28] ।
ब्रध्नो[29] हंस[30] श्चित्रभानु[31]र्विवस्वा[32]न्
सूर[33] स्त्वष्टा[34] द्वादशात्मा[35] च हेलिः[36] ।
मित्रो[37] ध्वान्ताराति[38]रब्जां-शु-हस्त[40]-
श्चक्रा-ऽब्जा-(६)ह्न-बान्धवः[43]सप्तसप्तिः[44] ॥१०॥

---

(१) अदितेरपत्यमादित्य इदं हृदि ॥

(२) खरादिभ्योऽभ्यंशुः-खरांशुः सहस्रांशुः उष्णांशुः, यौगिकत्वात् खररश्मिः तिग्मरश्मिः खरकिरणः दशशतरश्मिः उष्णांशुः शीतेतर-रश्मीत्यादयः ॥

(३) मृतमण्डमस्येति मृताण्डः, मृतमण्डमजायतेति श्रुतिः, तस्या-पत्यमृष्यणि मार्त्तण्डः, मृतण्डस्यापत्यं मार्त्तण्डः कुर्वोत्यादिनाऽण् ॥

(४) नभसश्च अह्नश्च नभोऽह्नी नभोऽह्नोर्भ्यां मणिः नभोऽहर्मणिः, नभोमणिः अहर्मणिरिति च ॥

(५) यमुनाजनकः कृतान्तजनकः ॥

(६) अब्जहस्तः अंशुहस्तः--चक्रादिभ्यो बान्धवः चक्रबान्धव इत्यादि ॥

(१)दिवा-दिना-ऽह-र्दिवस-प्रभा-विभा-
भासः करः[५१] स्यान्मिहिरो[५२] विरोचनः[५३] ।
(२)ग्रहा-ऽब्जिनी-गो-द्यु-पति[५७] र्विकर्त्तनो[५८] ।
हरिः[५९] शुची[६०]-नौ[६१]-गगना ध्वगा[६२]-ऽध्वगो[६३](३) ॥११॥
हरिदश्वो[६४](४)जगत्कर्म-साक्षी[६६] भास्वान्[६७] विभावसुः[६८]
त्रयीतनु[६९] र्जगच्चक्षु[७०] स्तपनो[७१]ऽरुणसारथिः[७२](५) ॥१२॥
रोचि[१]-ऽरुस्र[२]-रुचि[३]-शोचि[४]-रंशु[५]-गो[६]-
ज्योति[७]-रर्चि[८]-रुपधृ[९]-त्य-भीशवः[१०](६) ।
प्रग्रहः[११] शुचि[१२]-मरीचि[१३]-दीप्तयो[१४]
धाम[१५]-केतु[१६]-घृणि[१७]-रश्मि[१८]-पृश्नयः[१९] ॥१३॥
पाद[२०]-दीधिति[२१]-कर[२२]-द्युति[२३]-द्युतो[२४]
रु-ग्विरोक[२६]-किरण[२७]-त्विषि[२८]-त्विषः[२९] ।
भाः[३०]-प्रभा[३१], वसु[३२]-गभस्ति[३३]-भानवो[३४]
भा[३५] मयूख[३६]-महसी[३७] छवि[३८] र्विभा[३९] ॥१४॥
(७)प्रकाश[१] स्तेज[२] उद्योत[३] आलोको[४] वर्च[५] आतपः[६] ।
मरीचिका[१] मृगतृष्णा[२] मण्डलं[१] तूपसूर्यकम्[२] ॥१५॥
परिधिः[३] परिवेष[४] श्च सूरसूत[१] स्तु काश्यपिः[२] ।

(१) दिवादिभ्यः करः, दिवाकर इत्यादि ॥

(२) ग्रहादिभ्यः पतिः, ग्रहपतिरित्यादि ॥

(३) गगनशब्दादग्रे ध्वजशब्दोऽध्वगशब्दश्च, गगणध्वजः गगनाध्वगः ॥

(४) जगत्साक्षी कर्मसाक्षी च ॥

(५) द्विसप्ततिरादित्य नामानि । अथ किरण नामानि ॥

(६) अभीषवः मूर्द्धन्ययुगपि ॥

(७) आतप नामानि ॥

अनूरु[३] र्विनतासूनु[४] ररुणो[५] गरुडाग्रजः[६] ॥१६॥
रेवन्त[१] स्तु ऽर्करेतोजः[२] प्लवगो[३] हयवाहनः[४] ।
दण्डाद्या माठराद्याः[१] सवितुः पारिपार्श्विकाः ॥१७॥

चन्द्रमाः[१] कुमुदबान्धवो[२] दश
श्वेतवाज्य[४](१) ऽमृतसू[५] स्तिथि-प्रणीः[६] ।
कौमुदी-कुमुदिनी-भ-दक्षजा-
रोहिणी-द्विज-निशौषधी-पतिः[१४] ॥१८॥
जैवातृको[१५] ऽब्ज[१६]श्च कला-शशै-ण-
च्छाया[१९]-भृ[२०] दिन्दु[२१] र्विधुर[२२] स्तिहग्नः[२३] ।
राजा[२४] निशो रत्न[२५,(२)]-करौ[२६] च चन्द्रः[२७]-
सोमो[२८] ऽमृतश्वेत-हिम-द्युति[३१]-ग्लौः[३२(३)] ॥१९॥

षोडशों ऽशः कला[१] चिह्नं[१] लक्षणं[२] लक्ष्म[३] लाञ्छनम्[४] ।
अङ्कः[५] कलङ्को[६] ऽभिज्ञानं[७(४)] चन्द्रिका[१] चन्द्रगोलिका[२] ॥२०॥
चन्द्रातपः[३] कौमुदी[४] च ज्योत्स्ना[५(५)] बिम्बं[१] तु मण्डलम्[२] ।

---

(१) दशश्वेताश्वा अस्य वाजी, दशवाजी श्वेतवाजी ॥ कौमुद्यादि भ्योऽष्टभ्योऽपि पतिः, कौमुदीपतिरित्यादि । कलादिभ्योऽपि भृत् कला-भृदित्यादि ॥

(२) मासनिशाऽसनस्यप्रमादौ लुग्वेत्यनेन आवन्तनिशाशब्दस्य प्रमादावाकारलोपे ङसिनिशः, ततोऽयमर्थः निशः आवन्त निशाशब्दात्र रत्नकरौ शब्दौ योज्यौ । ततो निशारत्नम् "अजहल्लिङ्गोऽयम्" । निशा-करः । अमृत श्वेत हिमेभ्योऽपि द्युतिः अमृतद्युतिः ॥

(३) द्वात्रिंशच्चन्द्र नामानि ॥

(४) एतानि सप्तचन्द्रस्य कलङ्क नामानि ।

(५) पञ्च ज्योत्स्ना नामानि, ततो द्वे चन्द्रमण्डले ॥

नक्षत्रं[1] तारका[2] तारा[3] ज्योतिषी[4] भ[5]मुडु[6] ग्रहः[7] ॥२१॥
धिष्ण्य[8] मृक्ष[9](1) मथाऽश्विन्य[1]ऽश्विनी[2] दस्रदेवता[3]।
अश्वयुग्[4] वाजिनी[5](2) ऽथ भरणी[1] यमदेवता[2] ॥२२॥
कृत्तिका[1] बहुला[2] चाऽग्निदेवा[3](3) ब्राह्मी[1] तु रोहिणी[2] ।
मृगशीर्षं[1] मृगशिरो[2] मार्गं[3] चान्द्रमसं[4] मृगः[5] ॥२३॥
इल्वला[1]स्तु मृगशिरःशिरःस्था पञ्चतारकाः ।
आर्द्रा[1] तु कालिनी[2] रौद्री[3] पुनर्वसू[1](4) तु यामकौ[2] ॥२४॥
आदित्यौ[3] च पुष्य[1]स्तिष्यः[2] सिध्य[3]श्च गुरुदैवतः[4] ।
सार्पा[1]ऽऽश्लेषा[2] मघाः[1](5) पित्र्याः[2] फाल्गुनी[1] योनिदेवता[2] ॥२५॥
सा तू त्तराऽर्यमदेवा[2] हस्तः[1] सवितृदैवतः ।
त्वाष्ट्री[1] चित्रा[2]ऽनिली[1](6) स्वाति[2]र्विशाखे[1]न्द्राग्निदेवता[2] ॥२६॥
राधा[2]ऽनुराधा[1] तु मैत्री[2] ज्येष्ठे[1]न्द्री[2] मूल[1] माश्रपः[2] ।
पूर्वाषाढा[1]ऽप्यो[2]त्तरा[1]स्या वैश्वी[2] श्रवणः[1] पुनः ॥२७॥
हरिदैवः[2] श्रविष्ठा[1] तु धनिष्ठा[2] वसुदेवता[3] ।
वारुणी[1] तु शतभिषा[2](7) अजा-ऽहिर्बुध्न[1]-देवताः[2] ॥२८॥

---

(१) नव नक्षत्र नामानि ॥ (२) पञ्च अश्विन्याम्, द्वे भरण्याम् ॥

(३) त्रीणि कृत्तिकायां, द्वे रोहिण्यां, पञ्च मृगशिरसि, त्रीणि आर्द्रायां, त्रीणि पुनर्व्वसु नक्षत्रे, चत्वारि पुष्यायां अत्र द्वय मश्लेषा नक्षत्रे, द्वे मघासु, द्वयं पूर्व्वफल्गुन्या मुत्तर फाल्गुन्याश्च द्वयम्, एवमित्यादीनि विभागतो ज्ञेयानि ॥

(४) अत्र पुनर्व्वसू नित्यद्विवचनान्तः पुंल्लिङ्गः ॥

(५) मघाः इत्ययं स्त्रीलिङ्गो नित्य बहुवचनान्तः ॥

(६) आनिलीत्यत्र देवतेत्यनयान्तत्वादृद्धिः ॥

(७) अजदेवता १ पूर्व्वभाद्रपदा २ प्रौष्ठपदा ३ इति त्रीणि पूर्वा-

पूर्व्वो-त्तरा-भद्रपदा[१][(१)] द्वयः प्रोष्ठपदा[२]श्च ताः ।
रेवती[१]तु पौष्णं[२] दाक्षायण्यः[१] सर्वाः[(२)] अश्विमिया:[२] ॥२८॥
राशीनां सुदयो लग्नं[१] मेषप्रभृतय स्तु ते ।
आरो[१] वक्रो[२] लोहिताङ्गो[३] मङ्गलो[४]ऽङ्गारकः[५] कुजः[६] ॥३०॥
आषाढाभू[७]र्नवार्च्चि[८][(३)] श्च बुधः[१] सौम्यः[२] प्रहर्षुलः[३] ।
ज्ञः[४] पञ्चार्च्चि[५]श्रविष्ठाभू[६]श्श्यामाङ्गो[७]रोहिणीसुतः[८][(४)] ॥३१॥
बृहस्पतिः[१] सुराचार्य्यो[२] जीव[३]श्चित्रशिखण्डिजः[४] ।
वाचस्पति[५]र्द्वादशार्च्चि:[६]र्धिषणः[७] फाल्गुनीभवः[८] ॥३२॥
गी-र्बृहत्यो:[९]-पति[१०] रुतथ्यानुजा[११]-ऽङ्गिरसौ[१२] गुरुः[१३][(५)] ।
शुक्रो[१] मघाभवः[२] काव्य[३] उशना[४] भार्गवः[५] कविः[६] ॥३३॥
षोडशार्च्चि[७] र्दैत्यगुरु[८] र्धिष्ण्यः[९][(६)] शनैश्चरः[१] शनिः[२] ।
छायासुतो[३]ऽसितः[४] सौरिः[५] सप्तार्च्ची[६] रेवतीभवः[७] ॥३४॥
मन्दः[८] क्रोडो[९] नीलवासाः[१०] स्वर्भानु[१]स्तु विधुन्तुदः[२] ।
तमो[३] राहुः[४] सैंहिकेयो[५] भरणीभू[६][(७)] रथाऽश्लिकः[१] ॥३५॥
अश्लेषाभू[२] श्शिखी[३] केतु[४] र्ध्रुव[१] स्तूत्तानपादजः[२][(८)] ।

ाद्रपद नक्षत्रस्य, अहिर्बुध्नदेवता १ उत्तरभाद्रपदा २ प्रोष्ठपदा ३ इति
त्रीणि उत्तराभाद्रपदनक्षत्रस्य । भाद्रपदाइत्यपि ॥

(१) एकोत्तरा पूर्व्वोत्तरभाद्रपदयोः ॥

(२) सर्व्वा अश्विन्यादि रेवत्यन्ता नामद्वय वाच्याः ॥

(३) एते शब्दा वर्त्तन्ते ग्रहे ॥ (४) एते बुधपक्षे वर्त्तन्ते ॥

(५) त्रयोदश बृहस्पतौ ॥

(६) नव शुक्र नामानि, दश शनैश्चर नामानि ॥

(७) सप्त राहुपक्षे, चत्वारि केतुपक्षे ॥

(८) द्वयं ध्रुवे ॥

अगस्त्यो[१]ऽगस्तिः[२]पीताब्धि[३]र्वातापिद्विट्[४] घटोद्भवः[५] ॥३६॥
मैत्रावरुणि[६]राग्नेय[७] और्वशेयो[८]ऽग्निमारुतिः[९] ।
[(१)]लोपामुद्रा[१]तु तद्भार्या कौशीतकी[२] वरप्रदा[३] ॥३७॥
मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षय[१] श्चित्रशिखण्डिनः[२] ।
पुष्पदन्तौ[१]पुष्पवन्ता[२]वेकोक्त्या शशिभास्करौ ॥३८॥
राहुग्रासो ऽर्केन्द्वो र्ग्रह[१]उपराग[२] उपप्लवः[३(२)] ।
उपलिङ्गं त्व ऽरिष्टं[२]स्यादु पसर्ग[३] उपद्रवः ॥३९॥
अजन्य[५]मीति[६]रुत्पातो[७(३)]वह्न्युत्पात[१] उपाहितः[२(४)] ।
स्यात्कालः[१]समयो[२]दिष्टा[३]ऽनेहसौ[४]सर्वमूषकः[५(५)] ॥४०॥
कालो द्विविधो ऽवसर्पिण्यु त्सर्पिणी विभेदतः ।
सागर-कोटि-कोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥४१॥
अवसर्पिण्यां षड् ऽरा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीताः ।
एवं द्वादशभि ररै-र्विवर्त्तते कालचक्रमिदम् ॥४२॥
[(६)]तत्रैकान्तसुषमा[१(७)] ऽरश्चतस्रः-कोटिकोटयः ।
सागराणां सुषमा[(८)] तु तिस्र स्तत्कोटिकोटयः ॥४३॥

---

(२) नव नामानि अगस्त्यस्य । लोपेति नामं तद्भार्यायाः ॥
(४) उपेतित्रयं सूर्येन्दुमण्डलमलक्ष्मे पद्भ्याम्लै ॥
(५) उपेति सप्त सामान्यत उपद्रवे ॥
(६) अग्निकृतोपद्रवस्य द्वयम् ॥
(७) पञ्च सामान्यतः काल नामानि ॥
(१) षड्रानाहमिभिः [illegible], एतत्तु प्रथमारस्य ॥
(८) सुषमेति मध्यमारस्य नाम बोध्यम् ॥
(१) द्वितीयारस्य ॥

(1)सुषमदुःषमा ते द्वे (2) दुःषमसुषमा[1] पुनः ।
सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥
(3)अथ दुःषमैकविंशतिरब्दसहस्राणि तावती तु स्यात् ।
(4)एकान्तदुःषमापि ह्येतत्संख्याः परेऽपि विपरीताः ॥४५॥
(5)प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रि-द्वे-कपल्यजीविताः ।
त्रि-द्वे-क-गव्यूतोच्छ्रायास्त्रि-द्वेकदिनभोजनाः ॥४६॥
कल्पद्रुफलसन्तुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नराः ।
पूर्वकोट्यायुषः पञ्च-धनुःशतसमुच्छ्रयाः ॥४७॥
पञ्चमे तु वर्षशतायुषः सप्तकरोच्छ्रयाः ।
षष्ठे पुनः षोडशाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रयाः ॥४८॥
एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपीदृशाः ।
पश्चानुपूर्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि ॥४९॥
अष्टादशनिमेषाः स्युः काष्ठा[1]काष्ठाद्वयं लवः[1] ।
कला[1] तैः पञ्चदशभिर्लेश[1]स्तद्द्वितयेन च ॥५०॥
क्षण[1]स्तैः पञ्चदशभिः क्षणैः षड्भिश्च नाडिका[1] ।
सा धारिका[2] घटिका[2] च मुहूर्त्त[1]स्तद्द्वयेन च ॥५१॥
त्रिंशता तेऽहोरात्र[1](6) स्तत्राह[1]र्दिवसो[2]दिनम्[3] ।
दिवं[4] द्यु[5]र्वासरो[6]घस्रः[7] प्रभातं[1] स्यादहर्मुखम्[2](7) ॥५२॥

---

(1) तृतीयारस्य ॥

(2) चतुर्थारस्य, दुःषमेत्यपि अरस्य नाम इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

(3) पञ्चमारस्य ॥ (4) षष्ठारस्य ।

(5) अराणां फलमाह ॥

(6) अहरिति सप्त दिन नामानि । प्रभातेति द्वयं प्रभातकाले ॥

(7) प्रातःकालोऽपि सूर्योदयादारभ्य घटिका षट्कं यावद्-

व्युष्ट[3] विभातं[4] प्रत्यूषं[5] कल्यं[6]-प्रत्युषसी[7] उषः[8] ।
काल्यं[9] मध्याह्न[1]स्तु दिवामध्यं[2] मध्यन्दिनं[3] च सः(१) ॥५३॥
दिनावसानं[1] उत्सूरो[2] विकाल[3] सबली[4] अपि ।
सायं[1](२) सन्ध्या[1] तु पितृसू[2] त्रिसन्ध्यं[1] तू-पवैणवम्[2] ॥५४॥
(३)आह्नकाल[1]स्तु कुतपो[2]ऽष्टमो भागो दिनस्य यः ।
निशा[1] निशीथिनी[2] रात्रिः[3] शर्वरी[4] क्षणदा[5] क्षपा[6] ॥५५॥
त्रियामा[7] यामिनी[8] भौती[9] तमी[10] तमा[11] विभावरी[12] ।
रजनी[13] वसतिः[14] श्यामा[15] वासतेयी[16] तमस्विनी[17] ॥५६॥
उषा[18] दोषे[19]न्दुकान्ता[20](४)ऽथ तमिस्रा[1] दर्शयामिनी ।
ज्यौत्स्नी[1] तु पूर्णिमारात्रि गणरात्रो[1] निशागणः ॥५७॥
पक्षिणी[1] पक्षतुल्याभ्या मह्नोर्भ्यां वेष्टिता निशा ।
गर्भकं[1] रजनीद्वन्द्वं[1] प्रदोषो[1] यामिनीमुखम् ॥५८॥

वति यद्विष्णुपुराणे "लेखा प्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तगतेऽत्र वै । प्रातस्तनं ततः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम" इति ॥

(१) त्रीणि मध्याह्न नामानि ।

(२) पञ्च सायंकाल नामानि, तत्र सन्ध्येति द्वयं दिवा रात्रिसन्धौ, त्रिसन्ध्यमिति प्रातर्मध्याह्नसायाह्नोपलक्षितकालविशेषेण ॥

(३) दिवसस्याष्टमो भागः स आह्नकालः कुतपश्च उच्यते इत्यर्थः, दिवसस्य हि पुराणोक्तानि रौद्रादीनि भगान्तानि पञ्चदशमुहूर्त्तानि, तन्मध्ये यो गणनाक्रमेण अष्टमो मुहूर्त्तः स कुतपो नाम उच्यते, तत्प्रयोजनञ्च श्राद्धे अन्यकर्मणि अष्टमो मुहूर्त्तः अभिजिदाख्य एव ॥

(४) विंशतिनामानि रात्रिसामान्यस्य, तत्र विशेषमाह तमिस्रेति ॥

यामः[१] प्रहरो[२] निशीथ[१]स्त्वर्द्धरात्रो[२] महानिशा[३] ।
उच्चन्द्र[१]स्त्वपररात्र[२]स्तमिस्रं[१] तिमिरं[२] तमः[३] ॥५८॥
ध्वान्तं[४] भूच्छाया[५]ऽन्धकारं[६] तमसं[७] स-मवा-ऽन्धतः(१) ।
तुल्यनक्तन्दिने काले विषुव[१]द्विषुवं[२] च तत् ॥६०॥
पञ्चदशा-ऽहोरात्रः स्यात् पक्षः[१] स बहुलो[१]ऽसितः ।
तिथिः[१] पुनः कर्म्मवाटी[२] प्रतिपत्[१] तावतिः समे ॥६१॥
पञ्चदश्यौ[१] यज्ञकालौ[२] पक्षान्तौ[३] पर्व्वणी[४] अपि(२) ।
तत्पर्व्वमूलं भूतेष्टापञ्चदश्यो र्यदन्तरम् ॥६२॥
स पर्व्वसन्धिः[१] प्रतिपत्पञ्चदश्यो र्यदन्तरम् ।
पूर्णिमा[१] पौर्णमासी[२] सा राका[१] पूर्णे निशाकरे ॥६३॥
कलाहीने त्वनुमति[१]र्मार्गशीर्षी[१] त्वाग्रहायणी[२] ।
अमा[१]ऽमावस्या[२]ऽमावस्या[३] दर्शः[४] सूर्येन्दुसङ्गमः[५] ॥६४॥
अमावास्या[६]ऽमावासी[७] च सा नष्टेन्दु कुहूः[१] कुहूः[२] ।
दृष्टेन्दु स्तु सिनीवाली[१] भूतेष्टा तु चतुर्द्दशी[२] ॥६५॥
पक्षौ मासो[१] वत्सरादि[१] र्मार्गशीर्षः[२] सहः सहा[४](३) ।
आग्रहायणिक[५]श्चाथ पौषः[१] तैषः[२] सहस्य[३] वत्(४) ॥६६॥

---

(१) सन्तमसं१ अवतमसं२ अन्धतमसं३ ॥

(२) चत्वारि अमावस्यायां पौर्णमास्याञ्च ॥

(३) पञ्च मार्गशीर्षनामानि, तत्र सहः अकारान्तोऽयं हेमवत्, सहाः व्यञ्जनान्त्यान्तः पुंसि, सहसौ सहसः इत्यादीनि रूपाणि ॥

(४) त्रीणि पौषनामानि, सहस्यवत् यथा सहस्यः पौषार्थो तथा तैषोपीत्यर्थः ॥

(१)माघ[1]स्तपाः[2] फाल्गुन[1]स्तु फाल्गुनिक[2]स्तपस्य[3]वत्[(२)] ।
चैत्रो[1]मधु[2]श्चैत्रिक[3]श्च वैशाखे[1] राध[2]माधवौ[3] ॥६७॥
(३)ज्येष्ठ[1]स्तु शुक्रो[2]ऽथाऽषाढः[1](४)शुचिः[2]स्याच्छ्रावणो[1]नभाः[2]।
श्रावणिको[3]ऽथ नभस्यः[1] प्रौष्ठभाद्रपदः पदः[2] ॥६८॥
भाद्र[4]श्चाथा ऽश्विने[1] त्वा ऽश्वयुजे[2]-षा[3]ऽवथ कार्त्तिकः[1] ।
कार्त्तिकिको[2] बाहुलो[3]र्जौ[4] द्वौ द्वौ मार्गादिका ऋतुः[1]॥ ६
हेमन्तः[1]प्रगलो[2]रौद्रो[3]ऽथ शैष[1] शिशिरौ[2] समौ ।
वसन्त[1] इष्यः[2] सुरभिः पुष्पकालो[4] बलाङ्गकः[5] ॥७०॥
उष्ण[1] उष्णागमो[2]ग्रीष्मो[3] निदाघ[4] स्तप[5](५) उष्मकः ।
वर्षा[1](६)स्तपात्ययः[2]प्रावृण्[3]मेघा(७)त्काला[4]-ऽगमौ[5]क्षरी[6]॥७१
शर[1]द्घनात्ययो[2] ऽयनं[1] शिशिराद्यै स्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अयने द्वे गति रुद[1] ग्दक्षिणा[2] ऽर्कस्य वत्सरः ॥७२॥

---

(१) इयं माघ नामनि, तत्र तपाः व्यञ्जनदन्त्यान्तः ॥

(२) त्रीणि फाल्गुणे, त्रीणि चैत्रे, त्रीणि वैशाखे च ॥

(३) इयं ज्येष्ठमासे, ज्येष्ठ इत्यत्र जैष्ठोऽपि, यन्महेश्वर आह, "ज्येष्ठे जैष्ठोऽपि दृश्यते" इति तत्र ज्येष्ठया चन्द्रयुक्तया युक्ता पौर्णमासी ज्यैष्ठी "चन्द्रयुक्तात्काले" इत्यण् साऽस्त्यस्य ज्यैष्ठः मासः पौर्णमासीत्यण् ॥

(४) द्वयमाषाढे, त्रयं श्रावणे, चत्वारि भाद्रे, त्रीण्याश्विने, चत्वारि कार्त्तिके च, तत्र प्रोष्ठेति प्रोष्ठपदो भाद्रपदश्च, आश्वयुजः अकारान्तो देववत् ।

(५) तपः अकारान्तो देव शब्दवत् ॥

(६) वर्षाः नित्य बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥

(७) मेघकालः१ मेघागमश्च२ ॥

(१)स[१]सं[२]-प[३]-न्व[४]-दूद्वो[५] वर्ष[६] हायनो[७] ऽब्दः[८] समा[९] शरत्[१०](२)
भवे त्पैत्रं[१] त्व ऽहोरात्रं मासेना ऽब्देन दैवतम् ॥७३॥
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः[१] कल्पौ तु ते नृणाम्(३) ।
मन्वन्तरं[१] तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥७४॥
कल्पो[१] युगान्तः[२] कल्पान्तः[३] संहारः[४] प्रलयः[५] क्षयः[६] ।
संवर्त्तः[७] परिवर्त्त[८]श्च समस्तुप्ति[९] र्जिहानकः[१०](४) ॥७५॥
तत्काल[१]स्तु तदात्वं[२] स्या त्तज्जं सान्दृष्टिकं[१] फलम् ।
आयति[१]स्तूत्तरः काल उदर्क[१]स्तद्भवं फलम् ॥७६॥
व्योमा[१]ऽन्तरिक्षं[२] गगनं[३] घनाश्रयो[४]
विहाय[५] आकाश[६] मनन्त[७] पुष्करे[८] ।
अभ्रं[९] सुरा-ऽभ्रो-ऽडु-मरु-त्पथो[१२](५) ऽम्बरं[१४]
खं[१५] द्यो[१६] र्दिवौ[१७] विष्णुपदं[१८] वियं[१९] न्नभः[२०](६) ॥७७॥
नभ्राट्[१] तडित्वा[२] न्मुदिरो[३] घनाघनो[४]
ऽभ्रं[५] धूमयोनि[६] स्तनयित्नु[७] मेघाः[८] ।

---

(१) स इति वत्सरः, संवत्सरः१ परिवत्सरः२ अनुवत्सरः३ उद्व-त्सरश्च४ ॥

(२) दश वर्षसर नामानि, तत्र समाः स्त्रियां मावन्तो विकल्पेन बहु-वचनान्तश्च ॥

(३) ते द्वे युगसहस्रे नृणां कल्पावित्युच्येते ॥

(४) दशप्रलय नामानि ॥

(५) सुरपथ १ अभ्रपथः२ उडुपथः३ मरुत्पथः४ ॥

(६) विंशत्याकाशनामानि ॥

जीमूत[९]-पर्ज्जन्या[१०]-भ्रबाहका[११] घनो[१२]

धाराधरो[१३] वाह[१४]-द[१५]-मु[१६]-ग्धरा[१७] जलात्(१) ॥७८॥
कादम्बिनी[१] मेघमाला(२) दुर्द्दिनं[१] मेघजं तमः ।
आसारो[१] वेगवान् वर्षो(३) वातास्तं वारि शीकरः[१] ॥७९॥
वृष्ट्यां वर्षणं[२] वर्षं तद्विघ्ने ग्राह-ग्रहा[२] ऽववात्(४) ।
घनोपल[१] स्तु करकः[२](५) काष्ठा ऽशा[२] दिग्[३] हरि[४] त्ककुप्(६)
(७)पूर्व्वा[१] प्राची[२] दक्षिणा[१] ऽपाची[२] प्रतीची[१] तु पश्चिमा[२] ।
अपरा[३] ऽथो त्तरो[१]दीची[२] विदिक्[१] त्व ऽपदिशं[२] प्रदिक्[३] ॥८१॥
दिश्यं दिग्भववस्त्वन्य ऽपाग[१] ऽपाचीन[२] उदगुदीचीनम्[२] ।
प्राक्[१] प्राचीनं[२] च समे प्रत्यक्[१] तु स्यात् प्रतीचीनम्[२] ॥८२॥
तिर्य्यग्दिशां तु पतय(८) इन्द्रा[१]-ग्नि[२]-यम[३]-नैर्ऋताः[४] ।
वरुणो[५] वायु[६]-कुवेरा[७] वीशान[८]श्च यथाक्रमम् ॥८३॥
(९)ऐरावतः[१] पुण्डरीको[२] वामनः[३] कुमुदो[४] ऽञ्जनः[५] ।
पुष्पदन्तः[६] सार्व्वभौमः[७] सुप्रतीक[८]श्च दिग्गजाः[१] ॥८४॥

---

(१) दशमेघ नामानि, अपि च, जलवाह १ जलदः २ जलमुग् ३ जलधरः ४ यौगिकत्वात् वारिवाहः वारिद इत्यादयो योज्याः ॥

(२) द्वे नामनी मेघघटायाः ॥ (३) वातेनास्तं क्षिप्तम् ॥

(४) अवग्राहः अवग्रहः इति द्वे नामनी वृष्टिविघाते ॥

(५) त्रिलिङ्गः करकशब्द, वर्षोपल इत्यपि घनशब्द साहचर्य्यात् ॥

(६) काष्ठादिपञ्चकं सामान्यतो दिशि ।

(७) पूर्व्वादिद्वयं प्राच्यां, दक्षिणस्यां दक्षिणादिद्वयं, प्रतीच्यादित्रयं पश्चिमायां, उत्तरादिद्वयमुत्तरस्यां, पीतित्रयं मध्यवर्त्तिन्याम् ॥

(८) दिक्पालानामेकैकम् ॥

(९) दिग्गजानामेकैकम् ॥

इन्द्रो[१] हरि[२] र्दुश्च्यवनो[३] ऽच्युताग्रजो[४]
वज्री[५] बिडौजा[६] मघवान्[७] पुरन्दरः[८] ।
प्राचीनबर्हिः[९] पुरुहूत[१०]-वासवौ[११]
संक्रन्दना[१२] ऽऽखण्डल[१३]-मेघवाहनाः[१४] ॥८५॥
सुत्राम[१५]-शास्तोऽभ्रति-[१६]हरिमि[१७]-शक्रा[१८]
हर्षा[१९] शुनासीर[२०]-सहस्रनेत्रौ[२१] ।
पर्जन्य[२२]-हर्य्यश्व[२३]-ऋभुक्षि[२४]-बाल-
दन्तेय[२५] उच्चैःश्रवस[२६] सुराषाट्[२७] ॥८

सुरर्षभ[२८] स्तपस्तमो[२९] जिष्णु[३०] र्वरशतक्रतुः[३२](१) ।
कौशिकः[३३] पूर्व्वदिग्-देवा-ऽमरः-स्वर्ग-शची-पतिः[३८](२) ॥
घतनाघ।[३९] उग्रधन्वा[४०] मरुत्वा[४१]न्मघवा[४२] ऽस्य तु(३) ।
(३)द्विषः पाको[१] ऽद्रयो[२] वृत्रः[३] पुलोमा[४] नमुचि[५] र्बलः[६] ॥८८॥
जम्भः[७] प्रिया शची[१] न्द्राणी[२] पौलोमी[३] जयवाहिनी[४] ।
तनय स्तु जयन्तः[१] स्या ज्जयदत्तो[२] जय[३] श्च सः ॥८९॥
सुता जयन्ती[१] तविषी[२] ताविष्यु-च्चैःश्रवा[१] हयः ।
मातलिः[१] सारथि र्देवनन्दी[१] द्वाःस्थो गजः पुनः ॥९०॥
ऐरावणो[१] ऽभ्रमातङ्ग[२] श्चतुर्दन्तो[३] ऽर्कसोदरः[४] ।
ऐरावतो[५] हस्तिमल्ल[६] श्वेतगजो[७] ऽभ्रसुप्रियः ॥९१॥
वैजयन्तौ[१] तु प्रासाद-ध्वजौ पुर्य्य मरावती[१] ।

(१) वरक्रतुः १ शतक्रतुः २ ॥

(२) पूर्व्वदिक्पतिः १ देवपतिः २ अमरःपतिः ३ स्वर्गपतिः ४ शचीपतिः ५ ॥

(३) इन्द्रद्विषामेकैकम् ।

सरो नन्दीसरः[1] पर्षत्तु सुधर्मा[1] नन्दनं[1] वनम् ॥९२॥
वृक्षाः(1) कल्पः[1] पारिजातो[2] मन्दारो[3] हरिचन्दनः[4] ।
सन्तानश्च[5](2) धनुर्देवायुधं[1] तदृजु रोहितम्[1] ॥९३॥
दीर्घमैरावतं[1] वज्रं[1] त्वशनि[2] र्ह्रादिनी[3] स्वरुः[4] ।
शतकोटिः[5] पविः[6] शम्बो[7] दम्भोलि[8] र्भिदुरं[9] भिदुः[10] ॥९४॥
व्याधामः[11] कुलिशो[12]ऽस्या स्त्रि रतिभीः[2] स्फूर्जथु[2] र्ध्वनिः ।
स्वर्वैद्यावश्विनी(3) पुत्रा[2]वश्विनौ[3] वडवासुतौ[4] ॥९५॥
नासिक्या[5] वर्कजौ[6] दस्रौ[7] नासत्या[8] वब्धिजौ[9] यमौ[10] ।
विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा[2] विश्वकृत्[3] देववर्द्धकिः[4] ॥
(4)स्व-स्वर्गि-वध्वो[2]ऽप्सरसः[3] स्वर्वेश्या[4] उर्वशीमुखाः ।
(5)हाहाद्यास्तु गन्धर्वा गान्धर्वा[2] देवगायनाः ॥

यमः कृतान्तः[2] पितृ-दक्षिणाशा-
प्रेतात्पति[5](6) र्दण्डधरो[6]ऽर्कसूनुः[7] ।
कीनाश[8]-मृत्यू[9] समवर्त्ति[10]-कालौ
शीर्णांह्रि[2]-हर्य[3]-ऽन्तक[4]-धर्मराजाः ॥९८॥

---

(1) इन्द्रवृक्षाणामेकैकम् ।

(2) इन्द्रस्य धनुषो नामैकं देवायुधमिति, मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते इति क्षीरस्वामी ॥ तदिति ऋजु अवक्रं सरलमित्यर्थः तस्य नामैकं रोहितमिति इदं तूत्पादे भवति ॥

(3) अश्वौ विद्येतेऽनयोरित्यश्विनौ सदाश्वाधिरूढावित्यर्थः, इन्प्रत्ययान्तोऽयम् । नित्यद्विवचनान्तस्य एते पुंसि ॥

(4) स्वर्वध्वः१ स्वर्गिवध्वः ॥

(5) उर्वश्याद्या इत्यर्थः ॥

(6) पितृपतिः१ दक्षिणाशापतिः२ प्रेतपतिः३ ।

यमराजः[16] श्राद्धदेवः[17] शमनो[18] महिषध्वजः[19] ।
कालिन्दीसोदरश्[20]चापि धूमोर्णा तस्य वल्लभा ॥९९॥
पुरी पुनः संयमनी[1(1)] प्रतीहारस्तु वैध्यतः[1] ।
दासौ चण्ड[1]-महाचण्डौ[2] चित्रगुप्तस्तु लेखकः ॥१००॥
स्याद्राक्षसः[1] पुण्यजनो[2] नैरृतो[3]
(३)यातु[4] रक्षः[5] कौणपः[6] यातुधानो[7]
रात्रिञ्चरो[8] रात्रिचरः[9] पलादः[10]
कीनाशः[11] रक्षो[12] निकषात्मजा[13]श्च ॥१०१॥
(४)क्रव्याद्[14] कर्बुर[15] नैरृता[16] वसुरूपो[17]
वरुणः[1] स्वर्णमन्दिरः[2] प्रचेताः[3] ।
जल-यादः-पति[4(5)]-पाशि[6]-मेघनादा[7]
जलकान्तारः[8] स्यात् परञ्जन[9] श्च ॥१०२॥
श्रीदः[1] सितोदर[2]-गुह्ये[3]-शसखाः[4] पिशाचकी[5]
च्छात्रसु[6] स्त्रिशिर[7]-ऐलविल[8]-कपिङ्गाः[9] ।
पौलस्त्य[10]-वैश्रवण[11]-रत्नकराः[12] कुबेर[13]-
यक्षौ[14] नृधर्म[15]-धनदौ[16] नरवाहन[17] श्च ॥१०३॥
कैलासौ[18] यक्ष-धन-निधि-किम्पुरुषे-श्वरः[22(6)] ।

---

(१) संयमनी इति परे पठन्ति ।

(२) यमदासयोरेवैषाम् ॥

(३) यातु यातुनी यातूनि, पुंस्यपि सदाह धनपालः, क्रव्यादा यातवो यातुधाना इति ॥ क्रव्यात् क्रव्यादौ क्रव्यादः

(४) निकषामूर्द्धन्योपि ॥

(५) जलपतिः १ यादःपतिरित्यादि ॥

(६) यक्षेश्वर १ धनेश्वरः २ निधीश्वरः ३ किम्पुरुषेश्वरः प्रभृतयः ॥

विमानं पुष्पकं[१] चैत्ररथं[१] वनं पुरी प्रभा[२] ॥१०४॥
अलका[२] वस्वोकसारा[३] सुतोऽस्य नलकूबरः[१] ।
वित्तं[१] रिक्थं[२] स्वापतेयं[३] राः[४] सारं[५(१)] विभवो[६] वसु[७]
द्युम्नं[८] द्रव्यं[९] पृक्थं[१०] ऋक्थं[११] स्व[१२]मृक्णं[१३] द्रविणं[१४] धनम्[१५]
हिरण्या[१६]-र्थौ[१७] निधानं[१] तु कुनाभिः[२] शेवधि[३]र्निधिः[४(२)]॥
महापद्म[१]श्च पद्म[२]श्च[(३)] शङ्खो[३] मकर[४]-कच्छपौ[५] ।
मुकुन्द[६]-कुन्द[७]-नीला[८] श्चर्च्चा[९]श्च निधयो नव[(४)] ॥१०७॥
यक्षः[१] पुण्यजनो[२] राजा[३] गुह्यको[४] वटवास्य[५]पि ।
किन्नर[१]स्तु किम्पुरुष[२]स्तु रङ्गवदनो[३] मयुः[४] ॥१०८॥
शम्भुः[१] शर्वः[२] स्थाणु[३] रीशान[४] ईशो[५]
रुद्रो[६]-ड्डीशौ[७] वामदेवो[८] वृषाङ्कः[९] ।
कण्ठेकालः[१०] शङ्करो[११] नीलकण्ठः[१२]
श्रीकण्ठो[१३]-ग्रौ[१४] धूर्जटि[१५] र्भीम[१६]-भर्गौ[१७] ॥१०९॥
मृत्युञ्जयः[१८] पञ्चमुखो[१९]ऽष्टमूर्त्तिः[२०]
श्मशानवेश्मा[२१] गिरिशो[२२] गिरीशः[२३] ।
शिवः[२४] कपर्द्दी[२५] श्वर[२६] ऊर्द्ध्वलिङ्ग[२७]
एक-त्रि-दृक्[२८(५)] भालदृगे[३०] कपाली[३१] ॥११०॥

(१) पुंस्यपि यदाह धनपालः "सारोऽस्त्रीबहुविधं धनम्"।
(२) निधीनामेकैकम् ।
(२) निधिः शेवधिरस्त्रियामिति वाचस्पतिः ॥
(३) पद्मोऽस्त्रियामिति वाचस्पतिः ॥
(४) चर्च्चाः चर्च्चसौ द्वे । इत्येवं रूपाणि ।
(५) एकदृक् त्रिदृक् इत्यादि ॥

मृडो[३२] ऽट्टहासी[३३] वृषवाहनो[३४] ऽहि
र्बुध्नो[३५] विषमाक्ष[३६] स्त्रिपुरान्तकौ[३७] च ।
महाव्रती[३८] वह्नि-हिरण्य-रेताः[४०](१)
शिवो[४१] ऽस्थिधन्वा[४२] पुरुषास्थिमाली[४३] ॥१११॥
स्याद् व्योमकेशः[४४] शिपिविष्ट[४५]-भैरवौ[४६]
दिक्-कृत्ति-वासा[४८](२) भव[४९]-नीललोहितौ[५०] ।
सर्वज्ञ[५१]-नाट्यप्रिय[५२]-खण्डपर्शवो[५३]
महा-परा-देव[५४]-नटेश्वरा[५६] हरः[५७](३) ॥११२॥
(४)पशु-प्रमथ-भूतो-मा-पतिः[६१] पिङ्ग-जटे[६२]क्षणाः[६३] ।
पिनाक-शूल-खट्वाङ्ग-गङ्गा-ऽही-न्दु-कपाल-भृत्[७०] ॥११३॥
(५)गज-पूष-पुरा-नङ्ग-काला-न्धक-मखा-सुहृत् ।
कपर्दो[१] ऽस्य जटाजूटः खट्वाङ्गं[१] तु(६) सुखंसुणः[२] ॥११४॥
पिनाकं[१] स्यादाजगवं[२] अजकावं[३] च तद्धनुः ।
ब्राह्म्याद्या मातरः[१] सत प्रमथाः[१] पार्षदा[२] गणाः[३] ॥११५॥

---

(१) वह्निरेताः हिरण्यरेता इति ।

(२) दिग्वासाः१ कृत्तिवासाः२ ।

(३) महादेवः१ महानटः२ महेश्वरः३ ॥

(४) पशुपतिः१; अत्र पशुशब्देन सुरनरतिर्यञ्चो गृह्यन्ते, “आब्र-ह्मान्तं लोकाः पशव” इति स्मृतेः । प्रमथपतिः२ भूतपतिः३, भूतशब्दो रुद्रानुचरपर्य्यायः । उमापतिः४ । पिङ्गजटः१ पिङ्गेक्षणः२ । पिनाक-भृत्१ शूलभृत्२ खट्वाङ्गभृत्३ गङ्गाभृत्४ अहिभृत्५ इन्दुभृत्६ कपा-लभृत्७ ॥

(५) गजादिभ्यः सप्तभ्योऽप्यसुहृत्, गजासुहृदित्यादि ।

[(१)]लघिमा[१] वशिते[२]शित्वं[३] प्राकाम्यं[४] महिमा[५]ऽणिमा[६]।
यत्रकामावसायित्वं[७] प्राप्ति[८]रैश्वर्य्य[१]मष्टधा ॥११६॥

गौरी[१] काली[२] पार्वती[३] मातृमाता[४]
ऽपर्णा[५] रुद्राण्य[६]म्बिका[७] त्र्यम्बको[८]मा[९]।
दुर्गा[१०] चण्डी[११] सिंहयाना[१२] मृडानी[१३]
कात्यायनी[१४] दक्षजा[१५]ऽऽर्या[१६] कुमारी[१७] ॥११७॥

सती[१८] शिवा[१९] महादेवी[२०] शर्वाणी[२१] सर्वमङ्गला[२२]।
भवानी[२३] कृष्णा[(२४)]-मैनाक-स्वसा[२५]मेनाद्रिजे[२७]-श्वरा[२८(२)] ॥११८॥
निशुम्भ-शुम्भ-महिषमथनी[२९(४)] भूतनायिका[३२]।
तस्याः सिंहो मनस्तालः[१] सख्यौ तु विजया[१] जया[२(५)] ॥११९॥
चामुण्डा[१] चर्चिका[२] चर्ममुण्डा[३] मार्जारकर्णिका[४]।
कर्णमोटी[५] महागन्धा[६] भैरवी[७] च कपालिनी[८] ॥१२०॥
हेरम्बो[१] गण-विघ्ने-शः[२(६)] पर्शुपाणि[४]र्विनायकः।
द्वैमातुरो[६] गजास्यै[७] कदन्तौ[८] लम्बोदरा[९]-ऽऽखुगौ[(७)] ॥१२१॥
स्कन्दः[१] स्वामी[२] महासेनः[३] सेनानीः[४] शिखिवाहनः[५]।
षाण्मातुरो[६]ब्रह्मचारी[७]गङ्गो-मा-कृत्तिका-सुतः[१०(८)] ॥१२२॥

---

(१) ऐश्वर्य्याणामेकैकम् ॥

(२) कृष्णस्वसा, मैनाकस्वसा इत्येवम् ।

(३) मेनाजा१ अद्रिजा२ ईश्वरा चापवन्तो गङ्गाद्वत् परप्रत्ययान्तत्वात्, ईश्वरीति तु गरादि टित्त्वात्, यवयोमायाको प्रत्यतामत्वाद्दीवत् ॥

(४) निशुम्भमथनी१ शुम्भमथनी२ महिषमथनी३ ॥

(५) गौरीसख्योरेकैकम् ॥

(६) गणेशः१ विघ्नेशः इत्येवम् ॥

(७) दश गणेश नामानि ॥

(८) एतानि पूर्वपदानि ॥

द्वादशाक्षो[8] महातेजाः[9] कुमारः[11] षण्मुखो[12] गुहः[13]।
विशाखः[14] शक्तिभृत्[15] क्रौञ्च-तारकारिः[16] शराग्नि-भूः[17](1)॥
भृङ्गी[1] भृङ्गिरिटि[2]र्भृङ्गिरीटि[3]र्नाड्य-स्थि-विग्रहः[4](2)।
कूष्माण्डको[1] केलिकिलो[2] नन्दीशो[3] तण्डु-नन्दिनौ[4](3) ॥१२४॥

द्रुहिणो[1] विरिञ्चि[2] र्द्रुघणो[3]-विरिञ्चौ[4](4)
परमेष्ठ्य[5] जो[6] ऽष्टश्रवाः[7] स्वयम्भूः[8]।
कमनः[9] कविः[10] सात्त्विक[11] वेदगर्भौ[12]
स्थविरः[13] शतानन्द[14]-पितामहौ[15] कः[16] ॥१२५॥
धाता[17] विधाता[18] विधि[19]-वेधसौ[20] ध्रुवः[21]
पुराणगो[22] हंसग[23]-विश्वरेतसौ[24]।
प्रजापति[25] र्ब्रह्म[26]-चतुर्मुखौ[27] भवा-
न्तकृ[28]ज्जगत्कर्तृ[29] सरोरुहासनौ[30] ॥१२६॥

शम्भुः[31] शतधृतिः[32] स्रष्टा[33] सुरज्येष्ठो[34] विरिञ्चनः[35]।
हिरण्यगर्भो[36] लोकेशो[37] नाभि-पद्मा-त्म-भूरपि[40](5) ॥१२७॥
विष्णु[1] र्जिष्णु[2]-जनार्दनौ[3] हरि[4]-र्हृषीकेशा[5]-च्युता[6]-केशवो[7]

---

(1) क्रौञ्चारिस्तारकारिः शरभूरग्निभूः। यौगिकत्वात् क्रौञ्चदारणः शरजन्मा इत्येवमादयः शब्दाः ॥

(2) भृङ्ग्याद्याश्चत्वारो प्रतिहाराः। नाडिविग्रहः। अस्थिविग्रह-कूष्माण्डकादीगण सेवकौ ॥

(3) नन्दी इन्नन्तः इकारान्तोऽपि हरिवत्, अयं महादेवगणनामनि।

(4) विरिञ्चिर्हरिवत्, विरिञ्चे रते वीर्यं, विरिञ्चैरिच्यते उच्यते, विरञ्च इति वा ॥

(5) नाभिभूः १ पद्मभूः आत्मभूरित्यपि, चत्वारिंशन्नामानि ॥

दाशार्हः[8] पुरुषोत्तमो[9]ऽब्धिशयनो[10]-पेन्द्रा[11]विन्द्रानुजौ[12]

विष्वक्सेन[13]-जनार्दनौ[14] जलशयो[16] नारायणः[17] श्रीपति[18]

र्दैत्यारि[19]श्च पुराण-यज्ञ-पुरुषौ[(1)] स्तार्क्ष्यध्वजो[22]ऽधोक्षजः[23] ॥

गोविन्द[24]-षड्बिन्दु[25]-मुकुन्द[26]-कृष्णा[27]-

वैकुण्ठ[28]-पद्मेशय[29]-पद्मनाभाः[30] ।

वृषाकपि[31] र्माधव[32]-वासुदेवौ[33]

विश्वम्भरः[34] श्रीधर[35]-विश्वरूपौ[36] ॥१२८॥

दामोदरः[37] शौरि[38]-सनातनौ[39] विधु[40]

पीताम्बरो[41] मार्ज[42]-जिनौ[43] कुमोदकः[44] ।

त्रिविक्रमो[45] जह्नु[46]-चतुर्भुजौ[47] पुन-

र्वसुः[48] शतावर्त[49]-गदाग्रजौ[50] विभुः[51] ॥१३०॥

सुभ्रकेशि[52]-वनमालि[53]-पुण्डरीका-

क्ष[54]-बभ्रु[55]-शशबिन्दु[56]-वेधसः ।

पृश्निशृङ्ग[58]-धरणीधरा[59]-त्मभूः[60]-

पाण्डवायन[61]-सुवर्णबिन्दवः[62] ॥१३१॥

श्रीवत्सो[63] देवकीसूनु[64]र्गोपेन्द्रो[65] विष्टरश्रवाः[66] ।

सोमसिन्धु[67]र्जगन्नाथो[68] गोवर्द्धनधरो[69]ऽपि च ॥१३२॥

यदुनाथो[70] [(2)]गदा-शार्ङ्ग-चक्र-श्रीवत्स-शङ्ख-भृत्[75] ।

[(3)]मधु[1]-धेनुक[2]-चाणूर[3]-पूतना[4]-यमलार्जुनाः[5] ॥१३३॥

---

(१) पुराणपुरुषः१ यज्ञपुरुषः२ ॥

(२) गदादिभ्यः पञ्चभ्योऽपि भृत् सम्बध्यते, गदाभृदित्यादि, यौगिकत्वात् गदाधरः शार्ङ्गपाणिरित्यादिश्च ॥

(३) [illegible] ॥

कालनेमि[६]-हयग्रीव[७]-शकटा[८]-रिष्ट[९]-कैटभाः[१०] ।
कंस[११]-केशि[१२]-मुराः[१३] साल्व[१४]-मैन्द[१५]-द्विविद[१६]-राहवः[१७] ॥
हिरण्यकशिपु[१८] र्बाणः[१९] कालियो[२०] नरको[२१] बलिः[२२] ।
शिशुपाल[२३]श्चास्य वध्या वैनतेय[१] स्तु वाहनम् ॥१२५॥
शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्यो[१]ऽङ्कः श्रीवत्सो[१][(१)]ऽसिस्तु नन्दकः[१] ।
गदा कौमोदकी[१] चापं शार्ङ्गं[१] चक्रं सुदर्शनम्[(२)] ॥१२६॥
मणिः स्यमन्तको[१] हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभः[१][(३)] ।
वसुदेवो[१] भूकश्यपो[२] दुन्दुरा[३] नकदुन्दुभिः ॥१२७॥

रामो[१] हली[२]-मुसलि[३]-सात्वत[४]-कामपालाः[५]
सङ्कर्षणः[६] प्रियमधु[७] र्बल[८]-रौहिणेयौ[९] ।
[(४)]रुक्मिप्रलम्बयमुनाभि[२] दनन्त[३]-ताल
लक्ष्मै[४]-ककुद्मल[५]-सितासित[६]-रेवतीशाः[७] ॥१२८॥

बलदेवो[८] बलभद्रो[९] नीलवस्त्रो[१०]ऽच्युताग्रजः[२] ।
मुसलं त्वस्य सौनन्दं हलं संवर्त्तकाह्वयम्[(५)] ॥१२९॥
लक्ष्मीः पद्मा[२] रमा[३] या[४] मा[५] ता[७] सा[८] श्रीः[९][(६)] कमलेन्दिराः ।

---

(१) श्रीवत्सस्तु विष्णुहृदये रोमशो दक्षिणावर्तः ॥
(२) वाचस्पतिस्तु "चक्रं सुदर्शनो, स्त्रिया" मित्याह ॥
(३) भुजमध्ये वक्षसि ॥
(४) रुक्मिभित् प्रलम्बभित्२ यमुनाभित्३ ॥
(५) संवर्त्तकं क्लीबे ।
(६) -या इत्यस्य, इ, आ, इति छेदः, इ, एवं भवान्योमादि[illegible] ह्री

हरिप्रिया[२] पद्मवासा[३] क्षीरोदतनया[४]ऽपि च ॥१४०॥

मदनो[१]ऽजरामीरु[२]रनङ्ग[३]-मन्मथौ[४]

कमनः[५] कलाकेलि[६]रनन्यजो[७]ऽङ्गजः[८]।

मधुदीप[९]मारौ मधुसारथिः स्मरो[२]

विषमायुधो[२] दर्पक-काम[५]-हृच्छयाः[७] ॥१४१॥

प्रद्युम्नः[७] श्रीनन्दन[८]श्च कन्दर्पः[९] पुष्पकेतनः[१०]।

(२)पुष्पाण्यस्येषु-चाप-अस्त्राण्यसौ शम्बरशूर्पकौ[२](३) ॥१४२

केतनं मीन-मकरौ[२] बाणाः पञ्च रतिः प्रिया ।

मनः शृङ्गार[२]-सङ्कल्प[१]-आत्मानो योनिः सुहृन्मधुः ॥१४३॥

सुतोऽनिरुद्ध ऋष्याङ्क[२] उषेशो[२] ब्रह्मसूश्च सः ।

गरुड़ः शाल्मल्यङ्को[२]ऽरुणावरजो[२] विष्णुवाहनः ॥१४४॥

प्रत्ययः नदीवद्रूपैः, वा इत्ययं आवन्तो गङ्गावत् इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलमिति सन्धौ या इति सिद्धिः। ङ मिश्रकोऽपि इरिति वह्नि-शम्भुः "इरमामदिरामोहे महानन्देऽपि भ्रमे स्त्रीलिङ्गोऽयमुणाद्यन्तो-माऽतोऽस्मात्लोपनं सुपः इयैं योऽवज साद्रूपं स्यादमाद्रूपमीगसी-रिति" ॥ वा इत्यव्ययमपि तथा च विश्वशम्भुः "या रमामातृष्वति" ॥ श्रीः सविसर्गः इतोऽक्त्यर्थादि ङ्यन्तोऽपि स्त्री नदीवत्। यदुक्तं वदन्तुः "इदिति ङीपि विकल्पमित्यपि भवतीति दुर्गे विवृते इति" ॥

(२) अस्य मदनस्य, पुष्पाणि इषु चापाऽस्त्राणि बाणधनुरायुधानि उच्यन्ते, प्राकृतिकान्येव पुष्पाणि कविभिस्तत्तद्रूपेणोत्प्रेक्ष्यन्ते काम-पीड़ोद्बोधकत्वात् कामिनाम् ॥

(३) यथा मकरादिः ॥

सौपर्णेयो[५] वैनतेयः[६] सुपर्णः[७]
सर्पारातिर्[८] वज्रजिद्[९] हव्यतुण्डः[१०]।
पक्षिस्वामी[११] काश्यपिः[१२] स्वर्णकाय[१३]
स्तार्क्ष्यः[१४] कामायु[१५] र्गरुत्मान्[१६] सुधाहृत्[१७] ॥१४५॥
बुद्धः[१] स्तु सुगतो[२] धर्म्मधातु[३] स्त्रिकालवि[४] ज्जिनः[५]।
बोधिसत्त्वो[६] महाबोधि[७] रार्य्यः[८] शास्ता[९] तथागतः[१०] ॥१४६॥
पञ्चज्ञानः[११] षडभिज्ञो[१२] दशार्हो[१३] दशभूमिगः[१४]।
चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो[१५] दशपारमिताधरः[१६] ॥१४७॥
द्वादशाक्षो[१७] दशबल[१८] स्त्रिकायः[१९] श्रीघना[२०]-द्वयौ[२१]।
समन्तभद्रः[२२] सङ्गुप्तो[२३] दयाकूर्च्चो[२४] विनायकः[२५] ॥१४८॥
(१)मार-लोक-स्व-जि[२८] द्धर्म्मराजो[२९] विज्ञानमातृकः[३०]।
महामैत्रो[३१] मुनीन्द्र[३२] श्च बुद्धाः(२) स्युः सप्त ते त्वमी ॥१४९॥
(३)विपश्यी[१] शिखी[२] विश्वभूः[३] क्रकुच्छन्द[४] श्च काञ्चनः[५]।
काश्यप[६] श्च सप्तम स्तु शाक्यसिंहो[१] ऽर्क्कबान्धवः[२] ॥१५०॥
तथा राहुलसूः[३] सर्व्वार्थसिद्धो[४] गौतमान्वयः[५]।
माया-शुद्धोदन-सुतो[७] देवदत्ताग्रज[८] श्च सः(४) ॥१५१॥
(५)असुरा[१] दिति-दनु-जाः[२] पातालौकः[४]-सुरारयः[५]।
पूर्व्वदेवाः[६] शुक्रशिष्या[७] विद्यादेव्य स्तु षोडश(६) ॥१५२॥

(१) मारजित्१ लोकजित्२ स्वजित् इति।

(२) द्वात्रिंशत् सामान्यतो बुद्धनामानि॥

(३) विपश्यीदश्विवत्, एतानि तद्भेदान्येव षट्॥

(४) सप्तमशाक्यसिंह बुद्धविशेषस्य नामान्यष्टौ॥

(५) दितिजाः१ दनुजाः२ इति॥

(६) विद्यादेवीनामेकैकम्। रोहिणी च प्रज्ञप्तिश्चेति वस्तु द्विवचनान्तं, न चात्र प्रज्ञप्तिशब्दोऽकारान्तो नदीवदिति भणितव्यम्, शान्ति-

रोहिणी[१]-प्रज्ञप्ती[२] वज्रशृङ्खला[३] कुलिशाङ्कुशा[४] ।
चक्रेश्वरी[५] नरदत्ता[६] काल्य[७]था सौ महापरा[८] [(१)] ॥१५३॥
गौरी[९] गान्धारी[१०] सर्वास्त्रमहाज्वाला[११] च मानवी[१२] ।
वैरोट्या[१३]ऽच्छुप्ता[१४] मानसी[१५] महामानसिके[१६]ति ताः॥१५
वाग् ब्राह्मी[२] भारती[३] गौ[४]र्गी[५] र्वाणी[६] भाषा[७] सरस्वती[८]
श्रुतदेवी[९] वचनं[१] तु व्याहारो[२] भाषितं[३] वचः[४] ॥१५५॥
(२)सविशेषण माख्यातं वाक्यं[१] स्याद्यन्तकं पदम्[१] ।
राद्ध-सिद्ध-कृतेभ्योऽन्त[(३)] आप्तोक्तिः[४] समया[५]ऽऽगमौ[६,(४)] ॥१५
(५)आचाराङ्गं[१] सूत्रकृतं[२] स्थानाङ्गं[३] समवाय[४]-युक् ।
पञ्चमं भगवत्यङ्गं[५] ज्ञाता धर्मकथा[६]ऽपि च ॥१५७॥

ह्रेतिजूर्तिसातिकीर्ति इत्यनेन सूत्रेण क्ति प्रत्ययेन निपातितत्वात्, पाणिनिमातक्ति प्रत्यये नितां स्वस्य इतीत्वं बाधितत्वात्, क्ति प्रत्ययस्य इतोऽक्त्यर्थादिति सूत्रेण ङी प्रत्ययस्य निषेधनात् ॥

(१) महाकाली इत्येवम् ॥

(२) प्रयुज्यमानाख्याताऽप्रयुज्यमानाख्यातयो र्नामैकं वाक्यम् । स्याद्यन्तं पदं सामान्यत आख्यातं कथ्यते, यदनेकार्थः "आख्यातं भाषितेत्यादौ" इत्यादि स्याद्यन्तं पदमिति तट्टीका, तदाख्यातं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा सविशेषणं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कर्त्रादिभिर्विशेषणैः सहितं वाक्यमुच्यते इति शेषः, प्रयुज्यमान माख्यातं यथा धर्मो वो रक्षतु, अप्रयुज्यमानाख्यातं यथा शीलं तेस्वम्, अस्तीति गम्यते, तिङ् सुबन्तचयो वाक्यमित्यमरः सूत्रसिद्ध क्ती सावाद्दी शेषान्ते स्यादयः आदिशब्दः प्रत्येकं योज्यते, तेन स्यादयः सुपर्यन्ताः त्यादयः स्तामहिपर्यन्ता स्तदन्ते, यस्य तत् स्याद्यन्तकम् तस्य नामैकं पदमिति ॥

(३) राद्धान्तः१ सिद्धान्तः२ कृतान्त इति ॥

(४) सामान्यतः सिद्धान्त-शास्त्रनामानि षट् ॥

(५) अङ्गनामैकैकम् ॥

(१)उपासका-न्तकृ-दनुत्तरोपपातिका दशाः[९]।
प्रश्नव्याकरणं[१०] चैव विपाकश्रुत[११] मेव च ॥१५८॥
(१)इत्येकादश सोपाङ्गान्य ङ्गानि[१] द्वादशं पुनः(२)।
दृष्टिवादो[२] द्वादशाङ्गी[१] स्या द्गणिपिटका[२] तथा(३) ॥१५९॥
(४)परिकर्म्म[१]-सूत्र[२]-पूर्वानुयोग[३]-पूर्वगत[४]-चूलिकाः[५] पञ्च।
स्यु र्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि[१] (५)चतुर्दशापि पूर्वगते ॥१६०॥
(६)उत्पाद[१] पूर्वमग्रायणीय[२] मथ वीर्य्य(८)तः प्रवादं[३] स्यात्(७)
अस्ति ज्ञाना त्मत्या त्सदा त्मनः कर्म्मणश्च परम् ॥१६१॥
प्रत्याख्यानं[९] विद्याप्रवाद[१०]-कल्याण[११]-नामधेये च।
प्राणावायं[१२] च क्रियाविशाल[१३] मथ लोकबिन्दुसार[१४]मिति॥
स्वाध्यायः[१] श्रुति[२] राम्नाय[३] श्छन्दो[४] वेद[५] स्त्रयी[६] पुनः।
ऋग्यजुः सामवेदाः स्यु रथर्वा तु तदुद्धृतिः ॥१६२॥

---

(१) उपासकाश्च अन्तकृतश्च अनुत्तरोपपातिकाश्चेति समाहारद्वन्द्वः, तस्मात् दशा इति प्रत्येकं योज्यते, तेन उपासकदशाः१अन्तकृद्दशाः२अनुत्तरोपपातिकदशाः३इति, एषां त्रयाणां ग्रन्थानां नाम बहुवचनान्तम्॥

(२) इत्येकादशप्रवचनपुरुषस्य अङ्गानी वाङ्गानि, किं भूतानि ! सह उपाङ्गैरौपपातिकादिभि र्द्वादशभि र्वर्त्तन्ते यानि तानि सोपाङ्गानि॥

(३) द्वादशाङ्गस्य॥ (४) द्वादशाङ्गाः॥

(५) दृष्टिवादभेदानामेकैकम्॥

(६) वक्ष्यमाणानि चतुर्दश पूर्वगते पूर्वाणीत्युच्यन्ते॥

(७) पूर्वदृष्टिवादभेदानामेकैकम्॥

(८) वीर्य्यतः वीर्य्यशब्दात् प्रवादं वीर्य्यप्रवादम्१ तदिति प्रवादमस्त्यादिभ्यः परं योज्यम् ‘अस्तीति नास्तेरप्युपलक्षणम् ततः अस्तिनास्तिप्रवादम्२ ज्ञानप्रवादम्३ सत्यप्रवादम्४ आत्मप्रवादम्५ कर्मप्रवादम्६ प्रत्याख्यानप्रवादम्७॥

वेदान्तः[१] स्या दुपनिषदो[२] ङ्कार[२]-प्रणवौ[२] समौ ।
(१)शिक्षा[१] कल्पो[२] व्याकरणं[२] छन्दो[४]-ज्योति[५]-र्निरुक्तयः[६] ॥
षडङ्गानि[१] धर्मशास्त्रं[१] स्यात् स्मृति[२] र्धर्मसंहिता[२] ।
आन्वीक्षिकी[१] तर्कविद्या[२] मीमांसा[१] तु विचारणा[२] ॥१६५॥
सर्ग[१] श्च प्रतिसर्ग[२] श्च वंशो[३] मन्वन्तराणि च[४] ।
वंशानुवंशचरितं[५] पुराणं[१] पञ्चलक्षणम् ॥१६६॥
षडङ्गी[६] वेदा श्चत्वारो[४] मीमांसा[१] ऽन्वीक्षिकी[१] तथा ।
धर्मशास्त्रं[१] पुराणं[१] च विद्या एता श्चतुर्दश ॥१६७॥
(२)सूत्रं[१] सूचनकृ द्भाष्यं[१] सूक्तोक्तार्थ प्रपञ्चकम् ।
प्रस्ताव[१] स्तु प्रकरणं[२] (३)निरुक्तं[१] पदभञ्जनम् ॥१६८॥
अवान्तरप्रकरणविश्रामे[(४)] शीघ्रपाठतः ।
आह्निक[१] मधिकरणं[१] (५)न्वेकन्यायोपपादनम् ॥१६९॥
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्त्तिकम्[१(६)] ।

---

(१). एकैकं तत्तद्वाक्यं ज्ञेयम् ॥

(२) सूत्रं क्लीबे, पुंस्यपीति कश्चित् ॥

(३) "शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरस्थितम् आहुः । प्रक
नाम शास्त्रभेदं विपश्चितः" ॥

(४) अवान्तरप्रकरणानां विश्रामो ग्रन्थावयव इत्यर्थः, तदाह्नि
मित्युच्यते यदनेकार्थः "आह्निकं स्यात् पुनरह्निर्वर्त्ये नित्यकर्मणि ।
जने ग्रन्थभागे चेति" ग्रन्थभागे ग्रन्थावयवे इति तट्टीका ।

(५) एकं न्याय मुपपादतीति अधिकार इति यावत्, तस्य न
अधिकरणमिति ॥

(७) उक्तानामनुक्तानां दुरुक्तानां चार्थानां चिन्ता यत्र क
[illegible] ग्रन्थस्य नाम वार्त्तिकम् ॥

टीका[1] निरन्तरव्याख्या(1) पञ्जिका[1] पदभञ्जिका(2) ॥१७०॥
निबन्ध[1]-वृत्ती[2] ग्रन्थार्थे(3) संग्रह[1]स्तु समाहृतिः[2] ।
(4)परिशिष्ट[1]-पद्धत्या[2]-दीन् यथा ऽनेन समुन्नयेत् ॥१७१॥
कारिका[1] तु स्वल्पवृत्तौ बहोरर्थस्य सूचनम् ।
कलिन्दिका[1] सर्व्वविद्या(5) निघण्टु[1] र्नामसंग्रहः[2] ॥१७२॥
इतिहासः[1] पुरावृत्तं(6) प्रवह्लिका[1] प्रहेलिका[2] ।
जनश्रुतिः[1] किंवदन्ती[2] वार्त्तैतिह्यं[1] पुरातनी ॥१७३॥
वार्त्ता[1] प्रवृत्ति[2] र्वृत्तान्त[3] उदन्तो[4] ऽथा ह्वयो[1] ऽभिधा[2] ।
गोत्र[3]-संज्ञा[4]-नामधेया[5]-ऽऽख्या[6]-ऽऽह्वा[7]-ऽभिख्या[8]श्च नाम च॥
सम्बोधन[1]मामन्त्रण[2]माह्वानं[1] त्वभिमन्त्रणम् ।
आकारणा[3] हवो[4] हूतिः[5] संहूति[1] र्बहुभिः कृता ॥१७५॥
उदाहार[1] उपोद्घात[2] उपन्यास[3] श्च वाङ्मुखम्[4] ।
व्यवहारो[1] विवादः[2] स्यात् शपथः[1] शपनं[2] शपः[3] ॥१७६॥

---

(1) सुगमानां विषमाणाञ्चार्थानां निरन्तरम् अन्तराभवेनाविच्छेदेन व्याख्या "पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्" इत्युक्ता पञ्चलक्षणान्विता यस्यां सा निरन्तर व्याख्या, एवम्विधो यो ग्रन्थ स्तस्य नामैकं टीका ॥

(2) विषमाण्येव पदानि अर्थांश्च भनक्ति व्याख्यातीति पदभञ्जिका-तद्विध ग्रन्थस्य नामैकं पञ्जिका ।

(3) अनुगतो निबद्धोऽर्थो यस्मिन्नर्थे ॥

(4) एकैकं ज्ञेयम्, अपि च, अनेन यथा ग्रन्थ मार्गेणैव परिशिष्टञ्च परिशिष्ट पद्धती द्वे आदौ येषां तथा नाम समुन्नयेत् जानीयात् आदिपदग्रहणात् अध्यायः उच्छ्वासः अङ्कः सर्गः इत्यादयो ग्रन्थावयवविशेषा ज्ञेयाः ।

(5) अकारान्तोऽप्ययम् पुं ॥

(6) पूर्व्वचरितमित्यर्थः ॥

उत्तरं[१] तु प्रतिवचः[२] प्रश्नः[१] पृच्छा[२] ऽनुयोजनम् ।
(१)कथङ्कथिकता[४] चाथ देवप्रश्न[१] उपश्रुतिः[२] ॥१७७॥
(२)चटु[१] चाटु[२] प्रियप्रायं प्रियसत्यं तु सूनृतम् ।
सत्यं[१] सम्यक्[२] समीचीनं[३] ऋतं[४] तथ्यं[५] यथातथम्[६] ॥१७८॥
यथास्थितं[७] च सद्भूते[८] ऽलीकं[१] तु वितथा[२] नृते[३] ।
अथ क्लिष्टं[१] सङ्कुलं[२] च परस्परपराहतम् ॥१७९॥
सान्त्वं[१] सुमधुरं ग्राम्य[१] मश्लीलं[२] म्लिष्ट[१] मस्फुटम् ।
लुप्तवर्णपदं ग्रस्त[१] मवाच्यं[१] स्या दनक्षरम्[२] ॥१८०॥
अम्बूकृतं[१] सथूत्कारं निरस्तं[१] त्वरयोदितम् ।
आम्रेडितं[१] द्विस्त्रिरुक्त मबद्धं[१] तु निरर्थकम्(३) ॥१८१॥
पृष्ठमांसादनं तद्यत् परोक्षे दोषकीर्त्तनम् ।
मिथ्याभियोगो ऽभ्याख्यानं[१] सङ्गतं[१] हृदयङ्गमम् ॥१८२॥
परुषं[१] निष्ठुरं[२] रूक्षं[३] विकृष्टं[४] अथ घोषणा[१] ।
उच्चैर्घुष्टं[२] वर्णने डा[२] स्तवः[३] स्तोत्रं[४] स्तुति[५]र्नुतिः[६] ॥१८३॥
श्लाघा[७] प्रशंसा[८] र्थवादः[९] सा तु मिथ्या विकत्थनम्[१] ।
(४)जनप्रवादः[१] कौलीनं[२] विगानं[३] वचनीयता[४] ॥१८४॥
स्या दवर्ण्य[१] उपक्रोशो[२] वादो[५] नि-ष्पर्य-पात् परः(५) ।
गर्हणा[६] धिक्क्रिया[७] निन्दा[८] कुत्सा[९] क्षेपो[१०] जुगुप्सनम्[११] ॥

(१) अयं कथं कथं इति जल्पो यस्याम् ॥
(२) चटुः पुंक्ली, चाटुरपि पुंक्ली, प्रियं इष्टं वचनोऽनुकूलमित्यर्थः ॥
(३) अर्थकं जल्पनं यथा दशदाडिमादि वाक्यं समुदायार्थशून्यम् ॥
(४) लोकापवादस्य ॥
(५) निरः परेः अपात् चोपसर्गात् परः अपे वादः इति योज्य-स्तेन निर्वादः १ परिवादः २ अपवाद इति ॥

आक्रोशा[1]-भीषङ्गा[2]-शपाः[3] शापः[4] स आरवो[1] रवे।
विरुद्धशंसनं गालि(1)राशी[1] र्मङ्गलशंसनम् ॥१८६॥
श्लोकः[1] कीर्त्ति[2] र्यशो[3] ऽभिख्या[4] समाज्ञा[5] स्तुती[1] नुतः(2)।
अशुभावाक् शुभा कल्या[1] चर्चरी[1] चर्भटी[2] समे(3) ॥१८७॥
यः सनिन्द उपालम्भ स्तत्र स्यात्परिभाषणम्[1]।
आपृच्छा[1] ऽऽलापः[2] सम्भाषो[1] ऽनुलापः[1] स्या न्मुहुर्वचः ॥१८८॥
अनर्थकं तु प्रलापो[1] विलापः[1] परिदेवनम्[2]।
उल्लापः(4) काकुवागन्योन्योक्तिः(5) संलाप[1]-सङ्कथे[2] ॥१८९॥
विप्रलापो[1] विरुद्धोक्ति रपलाप[1] स्तु निह्नवः।
सुप्रलापः[1] सुवचनं सन्देशवा क्तु वाचिकम् ॥१९०॥
आज्ञा[1] शिष्टि[2] र्नि-राङ्-नि-भ्यो(6) देशो[5] नियोग[6]-शासने[7]
अववादो[8] ऽप्यथा ह्वयप्रेषणं(7) प्रतिशासनम् ।१९१॥
संवि[1]त्सन्धा[2]ऽऽस्था[3]ऽभ्युपायः[4] सं-प्रत्या-ङ्-भ्यः परः श्रवः[7](8)
अङ्गीकारो[8] ऽभ्युपगमः[9] प्रतिज्ञा[10] ऽऽगू[11] श्च सङ्गरः[12] ॥१९२

(१) गालिः स्त्रीलिङ्गं, तथा आशीरपि, आशीः आशिषौ आशिषः इति रूपम् ॥

(२) नमथा इति वा पाठः, स्तुती स्वप्रत्ययान्तः वाच्यलिङ्गोऽयम् ॥

(३) [illegible] वचसो नामनी द्वे।

(४) काक्वा वचनं काकुवाक्, शोकभयादिभिः शोभितकण्ठे ध्वनिः काकुः, यदमर आह, "काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरिति" शोकभयादिभिः शोभितकण्ठस्य वाक्यमुल्लाप इति ॥

(५) अन्योन्येन उक्तिर्भाषणम् ॥

(६) निराङ् निभ्य उपसर्गेभ्योऽपरे देशः, निर्देशः१ आदेशः२ निदेशः॥

(७) आहूय आकार्य यत्प्रेषणं मोचनम् ॥

(८) संप्रत्याङ्भ्य उपसर्गेभ्यः परोऽपि श्रवः, तेन संश्रवः१ प्रतिश्रवः२ आश्रवश्च ॥

गीत-नृत्य-वाद्य-त्रयं(१) नाट्यं[१] तौर्य्यत्रिकं[२] च तत् ।
सङ्गीतं प्रेक्षणार्थेऽस्मिन् शास्त्रोक्ते नाट्यधर्म्मिका[१](२) ॥१९३॥
गीतं[१] गानं[२] गेयं[३] गीति[४] र्गान्धर्व्व[५] मथ नर्त्तनम् ।
नटनं[२] नृत्यं[३] नृत्तं[४] च लास्यं[५] नाट्यं[६] च ताण्डवम्[७] ॥१९४॥
मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीसकं[१] हि तत्(३) ।
पानगोष्ठ्यां सुरतालं[१] रणे वीरजयन्तिका[१] ॥१९५॥
स्थानं नाट्यस्य रङ्गः[१] स्यात् पूर्व्वरङ्गः उपक्रमः[१] ।
अङ्गहारो[१]ऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जको[१]ऽभिनयः[२] समौ(४) ॥१९६॥
स चतुर्व्विध आहार्य्यो[१] रचितो भूषणादिना ।
वचसा वाचिको[१]ऽङ्गेनाङ्गिकः[१] सत्त्वेन सात्त्विकः[१] ॥१९७॥
स्यु र्नाटकं[१] प्रकरणं[२] भाणः[३] प्रहसनं[४] डिमः[५] ।
व्यायोग[६]-समवकारौ[७] वीथ्य[८]-ङ्के[९]-हामृगा[१०] इति(५) ॥१९८॥
अभिनेयप्रकाराः स्यु र्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः(६) ।
भारती[१] सात्वती[२] कैशिक्या[३]-रभट्यौ[४] च वृत्तयः[१](७) ॥१९९॥

---

(१) भरतादि शास्त्रनिर्दिष्टं गीत-नृत्य-वाद्य-त्रयं तन्नामैकं तौर्य्यत्रिकमिति ॥

(२) अस्मिन्निति भरतादि शास्त्र इत्यर्थः, नाट्यधर्म्मी इति प्राथमिक-मपम् अत्र स्वार्थे कः नाट्यधर्म्मिका स्त्रीलिङ्गः, सभ्यानां प्रेक्षणार्थं प्रारब्धस्य तौर्य्यत्रिकस्यैव नाम ॥

(३) क्ली, वाचस्पतिस्तु हल्लीसकोऽस्त्रियामित्याह ॥

(४) हस्तादिभिः कृताभिनयस्य ।

(५) रूपकप्रबन्धभेदानामेतेषां । आभाषः समवाकारौ इति वा पाठः ॥

(६) संस्कृत१ प्राकृत२ मागधी३ शौरसेनी४ पैशाची५ अपभ्रंश६ इत्येताः षड्भाषा उच्यन्ते ॥

(७) भारत्यादीनां वृत्तत्वं ॥

वाद्यं[1] वादित्र[2] मातोद्यं[2] तूर्य[4] (1) तूर[4] स्वारध्वनः[1] ।
ततं[1] वीणाप्रभृतिकं तालप्रभृतिकं घनम्[1] ॥२०॥
वंशादिकन्तु शुषिरं[1] मानद्धं[1] मुरजादिकम् ।
वीणा[1] पुनर्वैपवती[2] विपञ्ची[2] कण्ठकूणिका ॥२१॥
वल्लकी[4] सा ऽथ तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी[1] ।
शिवस्य वीणा ऽनालम्बी[1] सरस्वत्या स्तु कच्छपी[1] ॥२२॥
नारदस्य तु महती[1] गणानां तु प्रभावती[1] ।
विश्वावसो स्तु वृहती[1] तुम्बुरो स्तु कलावती[1] ॥२३॥
चण्डालानां तु कटोल (2) वीणा[1] चाण्डालिका[2] च सा ।
कायः कोलम्बक[1] स्तस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥२४॥
दण्डः पुनः प्रबालः[1] स्या त्ककुभ[1] स्तु प्रसेवकः[2] ।
मूले वंशशलाका स्यात् कलिका कूणिका[2] ऽपि च ॥२५॥
कालस्य क्रियया मानं तालः साम्यं पुन र्लयः (3) ।
द्रुतं विलम्बितं मध्य मोघ स्तत्वं[2] घनं क्रमात् ॥२६॥
मृदङ्गो[1] मुरजः[2] सोऽङ्क्यो[1] (4) ऽलिङ्ग्य[2] ऊर्ध्वक[2] इति त्रिधा ।
स्या द्यशः पटहो[1] ढक्का[2] (5) भेरी[1] दुन्दुभि[2] रानकः[1] ॥२७॥

---

(1) तूर्यमिति पुंक्लो ॥ (2) कण्डोल इति वा पाठः ।

(3) द्रुतादि त्रयाणामेकैकम् ॥

(4) अङ्क्यो अङ्क्यौ अङ्क्याः, आलिङ्ग्यो आलिङ्ग्यौ द्वाविमप्रत्ययान्तौ आलिङ्ग्यस्य ॥

(5) तथा च रत्नोदयः "सार्द्धहस्तत्रयं मानं भेरीणां समुदाहृतम् । पिण्डे चतुरङ्गुला प्रोक्ता वादयेन्मुखयोर्द्वयोः ।। करिरे भङ्गिरे भङ्गरङ्गिरे अंघिरे घङ्गिने भुभुसे । पञ्चतालेषु भेरीबुधैः प्रोच्यते" वार्त्तिकास्तु भेरीदण्डयोः संयोगः यदि भेरी दण्डाभ्यां भिन्न इत्यत

७

पटहो⁴ ऽथ शारिका² स्यात्कोणो¹ ⁽¹⁾वीणादिवादनम्।
⁽²⁾शृङ्गार¹-हास्य²-करुणा³ रौद्र⁴-वीर⁵-भयानकाः⁶ ॥२०८
बीभत्सा⁷ऽद्भुत⁸-शान्ताश्च रसा¹ भावाः¹ पुनस्त्रिधा।
स्थायि¹-सात्त्विक²-सञ्चारि³-प्रभेदैः स्याद्रतिः¹ पुनः ॥२०९
रागो² ऽनुरागो³ ऽनुरति⁴ र्हासि¹ स्तु हसनं² हसः³।
घर्घरो⁴ हासिका⁵ हास्यं⁶ तत्र हृष्टरदे स्मितम्¹ ॥२१०॥
वक्रोष्ठिका² ऽथ हसितं¹ किञ्चिद् दृष्टरदाङ्कुरे⁽³⁾।
किञ्चिच्छब्दे विहसितं¹ मट्टहासो¹ महीयसि ॥२११॥
अतिहासा¹ स्त्वनुस्यूते ⁽⁴⁾ऽपहासो¹ ऽकारणात् कृते।
सोत्प्रासे त्वां च्छुरितकं¹ हसनं¹ स्फुरदोष्ठके⁽⁵⁾ ॥२१२॥
शोकः¹ शुक्⁽⁶⁾ शोचनं² खेदः⁴ क्रोधो¹ मन्युः² क्रुधा³ रुषा⁴।
क्रुत्⁵ कोपः प्रतिघो⁷ रोषो⁸ रुट्⁹ चो त्साहः¹ प्रगल्भता²॥
अभियोगो³⁽⁷⁾-द्यमौ⁴ प्रौढि⁵ रुद्योगः⁶ कियदेतिका⁷।
अध्यवसाय⁸ ऊर्जो⁹ ऽथ वीर्य्यं¹ सो ऽतिशयान्वितः ॥२१४॥

भेरीशब्देन "दमदमा" इति लोकप्रसिद्धस्य नाम इत्याहुः, अपरे तु आद्ये द्वे भेरीनाम्नी इत्याहुः। भेरी स्त्री, दुन्दुभी पुं, आनकोऽपि पुं, भिःपटहः पुंक्ली।

(१) कोणः पुं, द्वयोस्तु कोण इति वाचस्पतिः।

(२) शृङ्गारशब्दस्तु पुंक्ली। हास्यादयस्तु पुंलिङ्गाः।

(३) किञ्चित् लोकत्वात् दृष्टा विलोकिता रदाः दन्ता एव अङ्कुरा यस्मिन् स किञ्चिद्दृष्टरदाङ्कुरः तस्मिन् एवंविधे हासे इत्यर्थः।

(४) निरन्तर इत्यर्थः।

(५) स्फुरत् चलत् ओष्ठो यस्मिन् स तथा तस्मिन् स्फुरदोष्ठके हासे

(६) शुक् स्त्री, मन्युः पुं, क्रुत् स्त्री, रुट् स्त्री।

(७) पुंक्ली अयौ।

भयं[1] भी[2] र्भीति[3] रातङ्क[4] आशङ्का[5] साध्वसं[6] दरः[7] ।
भियाच[8](1) त त्वादिभयं[1] भूपतीनां स्वपक्षजम् ॥२१५॥
अदृष्टं[1] वह्नितोयादे र्दृष्टं[1] स्वपरचक्रजम् ।
भयङ्करं[1] प्रतिभयं[2] भीमं[3] भीष्मं[4] भयानकम्[5] ॥२१६॥
भीषणं[6] भैरवं[7] घोरं[8] दारुणं[9] च भयावहम् ।
जुगुप्सा[1] तु घृणा[2]ऽथ स्या द्विस्मय[1]श्चित्र[2] मद्भुतम्[3] ॥२१७॥
चोद्यं[4](2)-आश्चर्य्यं[5] शमः[1] शान्तिः[2] शमथो[3]-पशमा[4] वपि ।
तृष्णाक्षयः[5] स्थायिनोऽमी रसानां कारणं क्रमात् ॥२१८॥
स्तम्भो[1] जाड्यं[2] स्वेदो[1] घर्म्मो[2] निदाघो[3] पुलकः[1] पुनः(3) ।
रोमाञ्चः[2] कण्टको[3] रोमविकारो[4] रोमहर्षणम् ॥२१९॥
रोमोद्गम[6] उद्धुषण[7](4) मुल्लकसन[8] मित्य पि ।
स्वरभेद[1] स्तु कल्लत्वं स्वरे कम्प[1] स्तु (5)वेपथुः[2] ॥२२०॥
वैवर्ण्यं[1] कालिका[2]ऽथा श्रु[1] वाष्पो[2] नेत्राम्बु[3] रोदनम्[4] ।
अस्र[5] मन्यु[6](6) प्रलय[1] स्त्वचेष्टते त्यष्टसात्त्विकाः ॥२२१॥
धृतिः[1] सन्तोषः[2] स्वास्थ्यं[3] स्या दाध्यानं[1] स्मरणं[2] स्मृतिः[3] ।
मति[1] र्मनीषा[2] बुद्धि[3] र्धी[4] र्धिषणा[5]-ज्ञप्ति[6]-चेतनाः[7] ॥२२२॥
प्रतिभा[8]-प्रतिप[9]त्प्रज्ञा[10]-प्रेक्षा[11]-चिदु[12]-पलब्धयः[13] ।
संवित्तिः[14] शेमुषी[15] दृष्टिः[16](7) सा मेधा[1] धारणक्षमा ॥२२३॥

---

(१) भीतिः स्त्री, दरः पुंक्लो, भिया इति तु अङ्प्रत्ययान्तत्वादाबन्तः ।
(२) चोद्यं इति वा पाठः ।
(३) पुलकः पुंक्लो, कण्टकोपि पुंक्लो ।
(४) उद्धर्षण इति वा उल्लसनक इति वा पाठः ।
(५) स्वरकम्प इत्येकं वा नाम, वेपथुः पुं ।
(६) अस्रं क्लो, अस्त्रु इति वा पाठः । वाष्पः पुंक्लो, ।
(७) चित् स्त्री, सा मति धारणक्षमा धारणसमर्था मेधा इत्युच्यते ।

प्रज्ञा[१] तत्रानुगा मोक्षे ज्ञानं[१] विज्ञान[१] मन्यतः(१) ।
शुश्रूषा[१] श्रवणं[२] चैव ग्रहणं[३] धारणं[४] तथा ॥२२४॥
ऊहो[५]ऽपोहो[६]ऽर्थविज्ञानं[७] तत्त्वज्ञानं[८] च धीगुणाः ॥
(२)व्रीडा[१] लज्जा[२] मन्दाक्षं[३] ह्री[४]स्त्रपा[५] सा ऽपत्रपा[६]ऽन्यतः ॥२२५॥
जाड्यं[१] मौर्ख्यं[२] विषादो[१]ऽवसादः[२] सादो[३] विषण्णता[४] ।
मदो[१] मुन्मोहसम्भेदो(३) व्याधिस्त्वाधी रुजाकरः ॥२२६॥
निद्रा[१] प्रमीला[२] शयनं[३] संवेश[४]-स्वाप[५]-संलयाः[६] ।
(४)नन्दीमुखी[७] श्वासहेति[८]स्तन्द्रा[९] सुप्तं[१] तु साऽधिका ॥२२७॥
औत्सुक्य[१] रणरणको[२]-त्कण्ठे[३] आयल्लका[४]-ऽरती(५) ।
उल्लेखो[६]-त्कलिके[७] चाथावहित्था[१] (६)ऽकारगोपनम्[२](७) ॥
शङ्का[१]ऽनिष्टोत्प्रेक्षणं(८) स्याच्चापलं त्वनवस्थितिः[२] ।
आलस्यं[१] तन्द्रा[२] कौसीद्यं[३] हर्ष[१]श्चित्तप्रसन्नता[२] ॥२२८॥
ह्लादः[३] प्रमोदः[४] प्रमदो[५]-मु[६]-त्प्रीत्या[७]-मोद[८]-सम्मदाः[९] ।

'मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी । प्रज्ञा चातीतकालस्य मेधा कालत्रयात्मिका" इत्यन्ये भिदन्ति ।

(१) अन्यत इति मोक्षशास्त्रादन्यत्र शिल्पे चित्रादौ च या मतिर्निपुणायते तदेकं नाम विज्ञानम् ।

(२) चत्वारि स्त्रदस्येत्यन्ये, श्रीणीत्यन्ये, त्रीणि स्त्रीलिङ्गे ।

(३) तन्मते सम्भेदौ इति पाठः । आधिर्मनःपीडा व्याधिरुच्यते इत्यन्वयः ।

(४) "अविकारोऽद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते" इति स्वाङ्गलक्षणात् ङीबदयम्, नन्दीमुखापि आबन्ता गङ्गावत् ।

(५) अरती स्त्री ।

(६) क्लीबेऽवहित्थं कुलवत्, वस्तुतस्तु स्त्रीलिङ्गी ।

(७) आकारस्य भ्रूविकार मुखरागादेर्गोपनम् आच्छादनम् ।

(८) अनिष्टस्योत्प्रेक्षणं सम्भावनमित्यर्थः ।

आनन्दो[१०]-नन्दथू[११](१) र्गर्व्व स्त्वहङ्कारो[२] ऽवलिप्तता[३] ॥२२०॥
दर्पो[४] ऽभिमानो[५](२) ममता[६] मान[७] श्चित्तोन्नतिः[८] स्मयः[९] ।
स मिथो ऽहमहमिका[१] या तु सम्भावना त्मनि(३) ॥२२१॥
दर्पा त्सा ऽऽहोपुरुषिका[१] स्या दहम्पूर्व्विका[१] पुनः(४) ।
अहं पूर्व्व महं पूर्व्वमित्य ग्रत्वं[१] तु चपलता[२] ॥२२२॥
प्रबोध[१] स्तु विनिद्रत्वं[२] ग्लानि(५) स्तु बलक्षीनता ।
दैन्यं[१] कार्पण्य[२] श्रम[१] स्तु क्लमः[२] क्लेशः[३] परिश्रमः[४] ॥२२३॥
प्रयासा[५]-यास[६]व्यायामा[७] उन्माद[१] श्चित्तविभ्रवः[२] ।
(६)मोहो[१] मौढ्यं[२] चिन्ता[१] ध्यान[२] ममर्षः[१] क्रोधसम्भवः॥२२४॥
गुणो जिगीषो[१] त्साहवां स्त्रास स्त्वाकस्मिकं भयम् ।
अपस्मारः[१] स्या दावेशो निर्वेदः[१] स्वावमाननम् ॥२२५॥
आवेग[१] स्तु त्वरि[२] स्तूर्णिः[३] संवेगः[४] सम्भ्रम[५] स्त्वरा[६] ।

---

(१) भुतमन्द्रः स्त्री, आनन्दथुः पुं ।

(२) अभिमानः पुंक्लो, वैजयन्तीकारस्तु "अभिमानस्त्वहङ्कारो गर्वो-ऽस्त्री" त्याह ।

(३) अहो अहं पुरुषः इति दर्पात् अहङ्कारात् या आत्मनि स्वविषये सम्भावना सा आहो पुरुषिका, "यत्र ह्यथाभिनिवेश स्ता माहो पुरुषिकां विदुः" यत्सौन्दर्य्यलहरी आह "पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहो पुरुषिका"।

(४) अहं पूर्व्वं इति यस्यां क्रियायां पूर्व्वं भवते साऽहं पूर्व्विका ।

(५) ग्लानिः स्त्री ।

(६) मोहो मूर्च्छा अविद्या च यन्महेश्वरः "मोहमित्यपि मूर्च्छाया मविद्यायां च दृश्यते" इति । मूर्च्छायां यथा "अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता" अविद्या विपर्यय स्तत्र यथा "न मुह्यामः कामानहह गहनो मोहमहिमा" ।

वितर्क[1](1) स्यादुन्नयनं[2] परामर्शो[3] विमर्शनम् ॥२२६॥
अध्याहार[5] स्तर्क[6] ऊहो[7] ऽसूया[1] न्यगुणदूषणम् ।
मृतिः[1] संस्था[2](2) मृत्यु[3]-कालौ[4] परलोकगमो[5] ऽत्ययः[6] ॥२२७॥
पञ्चत्वं[7] निधनं[8] नाशो[9] दीर्घनिद्रा[10] निमीलनम् ।
दिष्टान्तो[11] ऽस्तं[12] कालधर्मो[13] ऽवसानं सा तु सर्वगा ॥२२८॥
(3)मरको[1] मारि[2] स्त्रयस्त्रिंश दमी व्यभिचारिणः ।
स्युः कारणानि कार्याणि सहचारीणि यानि च ॥२२९॥
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेत् काव्यनाट्ययोः ।
विभावा[1] अनुभावा[2] श्च व्यभिचारिण[3](4) एव च ॥२३०॥

---

(1) त्वरिः स्त्री, तूर्णिरपि स्त्री, वितर्कः पुं, वैजयन्ती कारस्तु "वितर्कं स्तर्कमस्त्रिया" मित्याह ।

(2) संस्थः संस्था इत्येवं स्त्रीपुं । संपूर्व्व स्थाधातो र्मरणार्थकत्वात् प्रमादाय प्रवृत्ति निमित्तता बोध्या । निधनं पुंक्ली ।

(3) मरकः पुंक्ली, मारिः स्त्री ।

(4) विविध माभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिणो भावा उच्यन्ते, स्याद् रतिः रागोऽनुरागोऽनुरतिरित्यादिनवविधस्य स्थायीभावस्य लोके यानि कारणानि कारणभूतानि आलम्बनोद्दीपनस्वभावानि ललनोद्यानादीनि स्युः तानि काव्यनाट्ययोः काव्ये नाट्ये च विभावा उच्यन्ते, रागादि नवविधस्थायिभावस्य कारणानाम् आलम्बनोद्दीपनस्वभावानां ललनोद्यानादीनां नाम काव्यशास्त्रे नाट्यशास्त्रे च विभाव इत्यर्थः । च पुनः एवं कार्याणि कार्यभूतानि कटाक्षभुजाक्षेपादीनि अनुभावा उच्यन्ते. रागादि नवविधस्थायिभावस्य कारणभूतानामालम्बनोद्दीपनस्वभावानां ललनादीनां कार्यभूतकटाक्षभुजाक्षेपादीनां नाम अनुभाव इत्यर्थः । व्यक्तः प्रकटः सभास्थितानां लोकानां वासनारूपेण स्थितः स स्थायी रसः शृङ्गारादि भवेत् विभावैः१ अनुभावैः२ सात्त्विकैः३ व्यभिचारिभिः४ चतुर्भिः स्थायी भावो रसः कथ्यत इत्यर्थः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो भवेद्रसः[1] ।
पात्राणि[1] नाट्येऽधिकृतास्तत्तद्वेषस्तु भूमिका[1] ॥२४१॥
शैलूषो[1] भरतः[2] सर्ववेशी[3(1)] भरतपुत्रकः[4] ।
धर्मीपुत्रो[5(2)] रङ्ग-जाया-जीवो[7] रङ्गावतारकः[8] ॥२४२॥
[(3)]नटः[9] कृशाश्वी[10] शैलाली[11] चारणस्तु[1] कुशीलवः[2] ।
भ्र-भ्रु-भ्रू-भ-परः कुंसो[4(4)] नटः स्त्रीवेषधारकः ॥२४३॥
वेश्याचार्यः[1] पीठमर्दः[2] सूत्रधारस्तु[1] सूचकः ।
नन्दी[1] तु पाठको नान्द्याः[(5)] पार्श्वस्थः[1] पारिपार्श्विकः[2] ॥
[(6)]वासन्तिकः[1] केलिकिलो[2] वैहासिको[3] विदूषकः[4] ।
प्रहासी[5] प्रीतिदश्[6]चाथ पिङ्गः[1] पल्लविको[2] विटः[3(7)] ॥२४५॥
पिता त्वावुक[1] आवुत्त[1]-भावुकौ[2] भगिनीपतौ ।

---

(१) सर्ववेशी इति पाठः ।

(२) धात्रीपुत्रः इति वा, रङ्गजायाभ्यामाजीवः, रङ्गाजीवः १ जायाजीवः २ ।

(३) नटः पुंलि, कृशाश्वीति इन्नन्तः शैलाली णिन्नन्तः ।

(४) भ्रकुंसः १ भ्रुकुंसः २ भ्रूकुंसः ३ भकुंसः ४ इति ।

(५) नान्द्याः पूर्वरङ्गाङ्गस्य द्वादशतूर्यघोषनाम्नः पाठकोऽध्यापको नन्दीत्युच्यते, नन्दिनौ नन्दिन इत्यादि रूपाणि । नन्दशब्दात् प्रज्ञाद्यणि नान्दी स्त्रीलिङ्गः, नान्द्यौ नान्द्य इति । भम्भा१ मउंद२ मद्दल३ कडम्ब४ झल्लरि५ हुडुक्क६ कंसाल७ काहल८ तिलिमा९ वंसो१० सङ्खो११ पणवो१२ यनाडए१२ नन्दी१ इति नाटकनान्दीयम् । ढक्का१ ढक्का२ डमरुय३ काहल४ वुक्क५ भेरी६ भाणक७ पडह८ जगझम्प९ करडि१० पुगथमद्दल११ कंसाल१२ रणनान्दी२ इति रणनान्दीयम् ॥

(६) क्रीडनीयकपात्रस्य ।

(७) विटः पुंलि, अतःपरं यावत्काण्डसमाप्तिर्नाट्योक्ताधिकारः ।

भावो[1] विद्वान् युवराजः कुमारो[1] भर्तृदारकः[2] ॥२४६॥
बाला वासू[1] मार्ष[1] आर्यो[2] देवो[1] भट्टारको[2] नृपः ।
राष्ट्रियो[1] नृपतेः स्यालो दुहिता भर्तृदारिका[1] ॥२४७॥
देवी[1] कृताभिषेकाऽन्या भट्टिनी[1] (१) गणिकाऽज्जुका[2] ।
नीचा-चेटी-सखी-सञ्ज्ञौ हण्डे[1] हञ्जे[1] हलाः[1] क्रमात् (२) ॥
अब्रह्मण्य[1] मवध्योक्तौ ज्यायसी तु स्वसाऽत्तिका[1] (३) ।
भर्त्ता ऽऽर्य पुत्रो[1] माताऽम्बा[1] भदन्ताः[1] सौगतादयः ॥२४९॥
पूज्ये[1] तत्रभवा[2] नत्रभवां[2] श्च भगवा[4] नपि ।
पादा[1] भट्टारको[2] देवः[2] प्रयोज्यः पूज्यनामतः (४) ॥२५०॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्ता-
मणौ नाममालायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥

---

(१) यन्महेश्वरः "भट्टिनी द्विजभार्यायां नाट्योक्तौ राजयोषिति" ।

(२) एषां त्रयाणां सम्बोधनत्वादन्येऽन्यानि रूपाणि नस्युः "अथो-त्थाय सखीनां सा प्रेष्या लक्ष्यादिगोऽखिलाः । अदर्शयत् कराग्रेण हलाः पश्यत पश्यत इति" तिलकाचार्य्यः । एवं हला इत्यस्य एकवचनबहुवच-नोदाहरणम् ॥

(३) भर्त्तेव मातेव [illegible] ।

(४) पूज्यनामतः अर्थे प्रयोक्तव्याः, भट्टारकस्य ।

मर्त्त्यकाण्डः ।

तृतीयः ।

मर्त्त्यः[1] पञ्चजनो[2] भूस्पृक्[3] पुरुषः[4] पूरुषो[5] नरः[6] ।
मनुष्यो[7] मानुषो[8] ना[9] विट्[10] मनुजो[11] मानवः[12] पुमान्[13] ॥१॥
बालः[1] पाकः[2] शिशु[3] र्डिम्भः[4] पोतः[5] शावः[6] स्तनन्धयः[7] ।
पृथुका[8]-र्भा[9]-त्तानशयाः[10] क्षीरकण्ठः[11] कुमारकः[12] ॥२॥
शिशुत्वं[1] शैशवं[2] बाल्यं[3] वयस्थस्तरुणो[2] युवा[3] ।
तारुण्यं[1] यौवनं[2](१) वृद्धः[1] प्रवयाः[2] स्थविरो[3] जरन्[4] ॥३॥
(२)जरी[5] जीर्णो[6] यातयामो[7] जीनो[8]ऽथ विस्रसा[1] जरा[2] ।
वार्द्धकं[1] स्थाविरं[2] ज्यायान्[1] वर्षीयान्[2] दशमी[3] त्वपि(३) ॥४॥
विद्वान्[1] सुधीः[2] कवि[3]-विचक्षण[4]-लब्धवर्णा[5] ज्ञः[6]
प्राप्तरूप[7]-कृति[8]-कृष्ट्य[9]-भिरूप[10]-धीराः[11] ।
मेधावि[12]-कोविद[13]-विशारद[14]-सूरि[15]-दोषज्ञाः[16]
प्राज्ञ[17]-पण्डित[18]-मनीषि[19]-बुध[20]-प्रबुद्धाः[21] ॥४॥
व्यक्तो[22] विपश्चि[23]त्संख्यावान्[24] सन्[25] प्रवीणे तु शिक्षितः ।
निष्णातो[3] निपुणो[4] दक्षः[5] कर्म्म[6]-हस्त[7]-मुखाः[8] कृतात्[9](४)

(१) यौवनशब्दः पुं क्ली ।

(२) जरी जरिणौ जरिणः इति रूपाणि ।

(३) अतिवृद्धस्य, दशमिनौ दशमिनः ॥

(४) कृतकर्म्मा कृतकर्म्माणौ कृतकर्म्माणः कृतहस्तः, कृतमुखः, इत्यादि ॥

कुशल[९] श्चतुरो[१०] ऽभिज्ञ[११]-विज्ञ[१२] वैज्ञानिकाः[१३] पटुः[१४] ।
छेको[१] विदग्धे[२] प्रौढ़[१] स्तु प्रगल्भः[२] प्रतिभान्वितः[३] (१) ॥७॥
कुशाग्रीयमतिः[१] सूक्ष्मदर्शी[२] तत्कालधीः[१] पुनः ।
प्रत्युत्पन्नमति[२] दूरा द्यः पश्ये दीर्घदर्श्यऽसौ ॥८॥
हृदयालुः[१] सहृदय[२] श्चिद्रूपो(२) ऽथ संस्कृते[१] ।
व्युत्पन्न[२]-प्रहत[३]-क्षुण्णा[४](३) अन्तर्वाणि[१](४) स्तु शास्त्रवित् ॥९॥
(५)वागीशो[१] वाक्पती[२] वाग्मी[१] (६)वाग्योयुक्तिपटुः[२]प्रवाक्[३] ।
समुखो[४] वावदूको[५] ऽथ वदो[१] वक्ता[२] वदावदः[३] ॥१०॥
स्याज्जल्पाक[१] स्तु वाचालो[२] वाचाटो[३] बहुगर्ह्यवाक्[४] ।
(७)थद्वदो[१] ऽनक्षरा[२]-दुर्वाक्[१] कद्वदे[२] स्यादथा धरः[१] ॥११॥
(८)हीनवादि[२]न्यैडमूका[१]-नेडमूकौ[२] तु वाक्श्रुतौ ।
रवणः[१] शब्दन[२] स्तुल्यौ कुवाद[१]-कुचरौ[२] समौ ॥१२॥

---

(१) प्रतिभामुखः इति वा पाठः ॥

(२) त्रीणि वस्तुतत्त्वज्ञानवतः ।

(३) चत्वारि: शास्त्रादितत्त्व चतुरस्य ।

(४) शास्त्रं वेत्ति न च तथा वक्तुं शक्नोति यः सोऽन्तर्वाणिः ॥

(५) इयं प्रधानवक्तुः वागीशः वाक्पतिः वाग्मी इति त्रीणि, प्रशा-गित्येकं, समुखः वावदूक इति द्वे इति मतान्तरम् ।

(६) पञ्च प्रतिभायुक्तवाक्यकस्य, वाग्मीत्यत्र गकारद्वयं पठनीयम् प्रशस्ता वाग्विद्यतेऽस्येति ग्मिन् प्रत्ययः, तेन गकारद्वय श्रवणम् । यदि तु मिनिरित्येयं स्यात तर्हि यरोऽनुनासिकः स्यात् प्रत्यये नित्यमिष्यत इति, यो हि वाग्मभाषते स वाग्मीत्येव भवतीति कृष्णभट्टः, वाग्ग्मा-भीति वाग्मी वाग्ग्मिनो अस्य कुत्र कास्य च पाठव इति गः, गस्यग्मिना संयोग्यारणे गकार द्वय श्रवणं भवतीति च माधवभट्टः ।

(७) अनूसरे इति वा, तस्मिते पश्चाद्युत्तरदातृनाम ।

(८) हीनं स्वपराजयं वक्तीति विग्रहः ।

लोहलो[१] ऽस्फुटवाग्[२] मूको[१] ऽवाग्[२] सौम्यस्वरो[१] ऽस्वरः[२] ।
वेदिता[१] विदुरो[२] विन्दु[३] र्वन्दारु[१] रभिवादकः[२] ॥१३॥
आशंसु[१] राशंसितरि[२] कङ्कर[१](१) स्त्वतिकुत्सितः ।
निराकरिष्णुः[१] क्षिप्नुः[२](२) स्याद्विकारी[१] तु विकस्वरः[२] ॥१४॥
दुर्मुखे[१] मुखरा[२]-बद्धमुखौ[३] शक्लः[१] प्रियंवदः[२] ।
दानशीलः स वदान्यो[१] वदन्यो ऽप्यथ बालिशः[१] ॥१५॥
मूढो[२] मन्दो[३] यथाजातो[४] बालो[५] मातृमुखो[६] जडः[७] ।
मूर्खो[८] ऽमेधो[९]-विवर्णो[१०]-ज्ञौ[११] वैधेयो[१२] मात्यपाशितः[१३] ॥१६॥
देवानांप्रिय[१४]-जाल्मौ[१५] च (३)दीर्घसूत्र[१] श्चिरक्रियः[२] ।
मन्दः क्रियासु कुण्ठः स्यात् क्रियावान्[१] कर्म्मसूद्यतः ॥१७॥
कर्म्मक्षमो[१] ऽलङ्कर्म्मीणः[२] कर्म्मशूर स्तु कर्म्मठः[२] ।
कर्म्मशीलः[१] कार्म्मि[२] आयःशूलिक[१] स्तीक्ष्णकर्म्मकृत् ॥१८॥
सिंहसंहननः[१] खड्गः[२] स्वतन्त्रो[१] निरवग्रहः[२] ।
यथाकामी[२] स्वरुचि[४] च स्वच्छन्दः[५] स्वैरी[६] व्यपावृतः[७] ॥१९॥
यदृच्छा[१] स्वैरिता[२] स्वेच्छा[३] नाथवान्[१] निघ्न[२]-गृह्यकौ[३] ।
तन्त्रा[४]-यत्त[५]-वशा[६]-धीन[७]-च्छन्द[८]-वन्तः[९] परात्मरे(४) ॥२०॥

---

(१) कङ्करः कङ्कट इति वा पाठः ।

(२) क्षिप्रः इति वा पाठः ।

(३) दीर्घसूत्र अकारान्तो, देववत् दीर्घसूत्री इत्यपि व्यञ्जनान्तो णिन्प्रत्ययान्तत्वात् यदाह हलायुधः "दीर्घसूत्री जडक्रियः" इति दीर्घं सूत्रयतीत्येवं शीलो दीर्घसूत्री इति तट्टीका, "सूत्रण् विमोचने" विमोचनं मोचनाभावो ग्रन्थनमिति यावत् इति धातुपारायणम् ॥

(४) परतन्त्र १ परायत्तः २ परवशः ३ पराधीन ४ परच्छन्दः ५ परवान् ६ ।

लक्ष्मीवान्[१] लक्ष्मणः[२] श्रील[३] इभ्य[१] आढ्यो[२] धनी[३] श्वरः[४] ।
ऋद्धे[५] विभूतिः[१] सम्पत्ति[२] र्लक्ष्मीः[३] श्री[४]-ऋद्धि[५]-सम्पदः ॥२१॥
दरिद्रो[१] दुर्विधो[२] दुःस्थो[३] दुर्गतो[४] निःस्व[५]-कीकटौ[६] ।
अकिञ्चनो[७]ऽधिप[१] स्वामी[२] नेता[३] परिवृढो[४]ऽधिभूः[५(१)] ॥२२॥
पती[६]-श[७]-स्वामि[८]-नाथा[९]-र्याः[१०] प्रभु[११]र्भर्त्ते[१२]श्वरो[१३] विभुः[१४]
ईशिते[१५] नो[१६] नायकश्च[१७] नियोज्यः[१] परिचारकः[२] ।२३॥
डिङ्गरः[३] किङ्करो[४] भृत्य[५] श्चेटो[६] गोप्यः[७] पराचितः[८] ।
दासः[९] प्रेष्यः[१०(२)] परिस्कन्दो[११] भुजिष्य[१२]-परिकर्म्मिणौ[१३] ॥२४
पराचः[१४]-परपिण्डादः[१५] परजातः[१६] परैधितः[१७] ।
भृतको[१] भृतिभुग्[२] वैतनिकः[३] कर्म्मकरो[४]ऽपि च ॥२५॥
स निर्भृतिः[(३)] कर्म्मकारो[१] भृतिः[१] स्या न्निष्क्रयः[२] पणः[३] ।
कर्म्मण्या[४] वेतनं[५] मूल्यं[६] निर्वेशो[७] भरणं[८] विधा[९] ॥२६॥
भर्म्मण्या[१०] भर्म्म[११] भृत्या[१२] च भोग[१] स्तु गणिकाभृतिः ।
खलपूः[१] स्याद् बहुकरो[२] भारवाह[१] स्तु भारिकः[२] ॥२७॥
वार्त्तावहो[१] वैवधिको[२] भारो[१] विवध[२]-वीवधौ[३] ।
काचः[१] शिक्यं[२] तदालम्बो भारयष्टि र्विहङ्गिका ॥२८॥
शूर[१] श्चारभटो[२] वीरो[३] विक्रान्त[४] श्चाथ कातरः[१] ।
दरित[२] श्चकितो[३] भीतो[४] भीरु[५]-भीरुका[६]-भीलुकाः[७] ॥२९॥
विह्वल[१]-व्याकुलौ[२] व्यग्रे[३] कान्दिशीको[१] भयद्रुते ।
उत्पिञ्जल[१]-समुत्पिञ्ज[२]-पिञ्जला-भृशमाकुले ॥३०॥

---

(१) अधिप इति वा पाठः ।

(२) इषि गतिहिंसादर्शनेषु आत्मनेपदिः स्वादिश्च, अस्मात् ण्यति गुणरूपत्वात् गुणाभावे इष्य इति रूपम्, तस्मिन् परे सति गुण एव भवति पररूपानुपातित्वाद्वृद्धेरप्रसङ्गात् प्रेष्यः इति ॥

(३) निर्भृत्यामूल्येन सहितः स निर्भृतिः ।

महेच्छे[१] तूद्भटो-दारो[२]-दात्तो[४]-दीर्ण[५]-महाशयाः[६]।
महामना[७] महात्मा[८] च कृपणस्[१] तु मितम्पचः[२] ॥२१॥
कीनाश[३] (१)स्तद्धनः[४] क्षुद्र[५]-कदर्य[६]-दृढमुष्टयः[७]।
किम्पचानो[८] दयालु[१]स्तु कृपालुः[२] करुणापरः[३] ॥२२॥
सूरतो[४]ऽथ दया[१] शूकः[२] कारुण्यं[३] करुणा[४] घृणा[५]।
कृपा[६]ऽनुकम्पा[७]ऽनुक्रोशो[८] हिंस्रो[१] शरारु[२]-घातुकौ ॥२३॥

व्यापादनं[१] विशरणं[२] प्रमयः[३] प्रमापणं[४]
निर्ग्रन्थनं[५] प्रमथनं[६] कदनं[७] निबर्हणम्[८]।
निस्तर्हणं[९] विशसनं[१०] क्षणनं[११] परासनं[१२]
प्रोज्जासनं[१३] प्रशमनं[१४] प्रतिघातनं[१५] वधः[१६] ॥२४॥
प्रवासनो[१७]-द्वासन[१८]-घात[१९]-निर्वा-
सनानि[२०] संज्ञप्ति[२१]-निशुम्भ[२२]-हिंसाः[२३]।
निर्वापणा[२४]-लम्भ[२५]-निसूदनानि[२६]
निर्यातनो[२७]-न्माथ[२८]-समापनानि[२९] ॥२५॥
अपासनं[३०] वर्जन[३१]-मार[३२]-पिञ्जा[३३]
निष्कारण[३४](२)-क्राथ[३५]-विशारणानि[३६]।
स्युः कर्त्तने[१] कल्पन[२]-वर्द्धने च
छेद[४] ऽथ घातोद्यत आततायी[१] ॥२६॥
वध्यः शीर्षच्छेदिकः[१] शीर्षच्छेद्यो[२](३) यो वधमर्हति।
तप्र[१]-मञ्चीपसम्पन्नः[२] परेत[३]-प्रेत[४]-संस्थिताः[५](४) ॥२

(१) तद्धन इति वा पाठः।
(२) विकारण इति वा पाठः।
(३) शीर्षच्छेदकः इति वा पाठः।
(४) संपूर्व स्थाधातो र्मरणार्थता मादायैतन्निष्पन्नम्।

(१)नामालेख्य-यश:-शेषो[८] व्यापन्नो[९]-पगतो[१०](२) मृतः[११] ।
परासु[१२] स्यादूर्ध्वदानं(३) तदर्थं मौर्ध्वदेहिकम्[१] ॥३८॥
मृतस्नानमपस्नानं[१] निवापः[१] पितृतर्पणम् ।
चिति[१]-चित्या[२]-चिता[३] स्तुल्या ऋजु[१] स्तु प्राञ्जलो[२]ऽञ्जसः[३]॥
दक्षिणो[१] सरलो[२]-दारौ[३] शठ[१] स्तु निकृतो[२]ऽनृजुः[३] ।
क्रूरे[१] नृशंस[२]-निस्त्रिंश[३]-पापा[४] धूर्त्त[१] स्तु वञ्चकः[२] ॥४०॥
व्यंसकः[३] कुहको[४] दाण्डाजिनिको[५] मायि[६]-जालिकौ[७] ।
(४)माया[१] तु शठता[२] शाठ्य[३] कुसृति[४] र्निकृति[५]श्च सा(५)॥४१॥
कपटं[१] (६)कैतवं दम्भः[३](७) कूटं[४] छद्मो[५] पधि[६] श्छलम्[७] ।
व्यपदेशो[८] मिषं[९] लक्ष्यं[१०] निभं[११] व्याजो[१२]ऽथ कुसृतिः[१]॥४२॥
कुहना[२] दम्भचर्या[३] च वञ्चनं[१] तु प्रतारणम् ।
व्यलीक[३]मतिसन्धानं[४](८)साधौ[१] सभ्या[२]-र्य[३]-सज्जनाः[४] ॥४३॥
(९)दोषैकदृक्[१] पुरोभागी[२] कर्णेजप[१] स्तु दुर्जनः[२] ।
पिशुनः[३] सूचको[४] नीचो[५] द्विजिह्वो[६] मत्सरी[७] खलः[८]॥४४॥

---

(१) नामशेषः आलेख्यशेषः२ यशःशेषः३।

(२) उपगतो इति वा पाठः।

(३) तस्य मृतस्या ऊर्ध्वदेहस्तस्मिन् तदर्हे।

(४) मायादयः कपटादयश्च एकार्था इत्येके, "कपटादयः सप्त व्यपदेशादयश्च पञ्च भिन्नार्था" इत्यमरः तदा कपटादयः सप्त कपट वाचकाः त ापि च वेष-भाषा विपर्य्ययकरणं कपटं, कार्षापण तुलादेः परवञ्चनार्थं न्यूनाधिककरणं कूटमिति विशेषोनाश्रितः।

(५) निष्कृतिरिति केचित्।

(६) कपटं पुंक्ली, कूटं पुंक्ली, छद्मन् पुंक्ली, छद्म, छद्मनी, छद्मानि।

(७) ऽभिसन्धानम् इति वा।

(८) दोषग्राहिणः, पुरोभागिणौ पुरोभागिणः। इत्यन्तो बोद्धव्याः।

व्यसनार्त्त[1] स्तूपरक्त[2] श्चौर[1] स्तु प्रतिरोधकः[2] ।
दस्युः[3] (१)पाटच्चर[4] स्तेन[5] स्तस्करः[6] पारिपन्थिकः[7] ॥४५॥
परिमोषि[8]-पराास्कन्द्यै[9](२) कागारिक[10] मलिम्लुचाः[11] ।
यः पश्यतो हरेद् द्रव्यं स चौरः पश्यतोहरः[1] ॥४६॥
चौर्य्यं[1] तु चौरिका[2] स्तेयं[3] (३)लोप्त्रं[1] (४)त्वपहृतं धनम् ।
यद्भविष्यो[1] दैवपरो[2] ऽथालस्यः[1] शीतको[2] ऽलसः[3] ॥४७॥
मन्द[4] स्तुन्दपरिमृजो[5] ऽनुष्णो[6] दक्ष[1] स्तु पेशलः[2] ।
पटू[3]-ष्णो[4]-ष्णक[5]-सूत्थान[6]-चतुरा[7] स्वाथ तत्परः[1] ॥४८॥
आसक्तः[2] प्रवणः[3] प्रह्वः[4] प्रसित[5] श्च परायणः[6] ।
दाता[1] दारुः[2] स्थूललक्ष्य[1]-दानशौण्डौ[2] बहुप्रदे[3] ॥४९॥
दान[1] मुत्सर्जनं[2] त्यागः[3] प्रदेशन[4]-विसर्ज्जने[5] ।
विहायितं[6](५) वितरणं[7] स्पर्शनं[8] प्रतिपादनम्[9] ॥५०॥
विश्राणनं[10] निर्वपण[11] मपवर्ज्जन[12] मंहतिः[13] ।
अर्थव्ययज्ञः सुकलो[1] याचक[1] स्तु वनीपकः[2](६) ॥५१॥
मार्गणो[3] ऽर्थी[4] याचनक[5] स्तर्कुको[6] ऽथार्थनै[1] षणा[2](७)
ऽर्द्दना[3] प्रणयो[4] याच्ञा[5] याचना[6] ऽध्येषणा[7] सनिः[8] ॥५२॥

---

(१) पटच्चर इत्यपि ।

(२) पराास्कन्दी पराास्कन्दिनौ पराास्कन्दिनः ।

(३) स्तेनस्य भावस्तेयं, स्तेनाद्य लुक् चेति यः, राजादित्वात् ष्यञि चौर्य्यमपि ।

(४) लोप्रमित्यपि हलायुध टीका ।

(५) विहापितम् इति वा पाठः ।

(६) वनीयक इति कश्चित् ।

(७) तर्क्कुकः इति वा पाठः ॥

(८) अर्थनेत्याद्यष्टसु प्रथमः पुंसि, अन्ये स्त्रियां। सनिशब्दः पुंस्यपि।

उत्पतिष्णु[१] रुत्पतिता[२]ऽलङ्करिष्णु[१]स्तु मण्डनः[२] ।
भविष्णु[१]र्भविता[२] भूष्णुः समौ वर्त्तिष्णु[१] वर्त्तनौ[२] ॥५२॥
(१)विसृत्वरो[१] विसृमरः[२] प्रसारी[३] च विसारिणि[४] ।
लज्जाशीलो[१]ऽपत्रपिष्णुः[२] सहिष्णुः[१] क्षमिता[२] क्षमी[३] ॥५३॥
तितिक्षुः[४] सहनः[५] क्षन्ता[६] तितिक्षा[१] सहनं[२] क्षमा[३] ।
ईर्ष्यालुः[१] कुहनो[२] क्षान्ति[१] रीर्ष्या[२] क्रोधी[१] तु रोषणः[२] ॥५५॥
अमर्षणः[३] क्रोधन[४]श्च चण्ड[१]स्त्वत्यन्तकोपनः ।
बुभुक्षितः[१] स्यात् क्षुधितो[२] जिघत्सु[३] रशनायितः[४] ॥५६४॥
बुभुक्षाया अशनाया[१] जिघत्सा[२] रोचको[४] (२)रुचिः[५] ।
पिपासुः[१] तृषित[२] स्तृष्णक्(३) तृष्णा तर्षो[२]ऽपलाषिका[२] ॥७
पिपासा[४] तृट्[५] तृषो[६] उदन्या[७] धीतिः[८] पाने[९]ऽथ शोषणम्[१] ।
रसादानं[२] भक्षक[१]स्तु घस्मरो[२]ऽद्मर[३] आशितः[४](४) ॥५८॥
भक्त[१] मन्नं[२] कूर[३] मन्धो[४](५) भिक्षा[५] दी दिवि[६] रोदनः[७] ।
अशनं[८](६) जीवनकं[९] च याजो[१०] वाजः[११] प्रसादनम्[१२] ॥५९
भिस्सटा[१] दग्धिका[२] सर्व्वरसाग्रं मण्ड[१] मतं तु(७) ।
दधिजे मस्तु भक्तोत्थे निस्रावा[१]-चाम -मासराः[२] ॥६०॥

---

(१) प्रसरण शीलस्य ।

(२) रोचनं रोचतेऽस्मिन्निति वा रोचकः नास्ति पुंसि चेति ।

(३) तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः ॥

(४) आशिता इति वा पाठः ।

(५) कूरमिति पुंक्ली, अन्धः अन्धसी अन्धांसि ।

(६) अशनं पुंक्ली, अशनं अशनः ॥

(७) मण्डं पुंक्ली, मस्तु क्ली, "दध्नस्तु यदधस्तोयं तन्मस्तु च निगद्यते" इति धन्वंतरिः ॥ सर्व्वरसाग्र्यं इति वा पाठः ।

श्राणा[१] विलेपी[२] तरला[३] यवागू[४] रुष्णिका[५]ऽपि च।
सूपः[१] स्यात् प्रहितं[२] सूदो[३] व्यञ्जनं[१] तु घृतादिकम् ॥६१॥
तुल्यौ तिलान्ने कृसर[१]-त्रिसरा[२](१) वथ पिष्टकः[१](२)।
पूपो[२]ऽपूपः[१२] पूलिका[१] तु पोलिका[२]-पोलि[३](३)-पूपिकाः[४] ॥६२
(४)सूपल्य[५] ये[६] घृतपक्वे स्युरभ्यूषा[१]-भ्योष[२]-पौलयः[३]।
(५)निष्ठानं[१] तु तेमनं[२] स्यात्करम्भो[१] दधिसक्तवः ॥६३॥
घृतपूरो[१] घृतवरः[२] पिष्टपूर[३]श्च घार्त्तिकः[४]।
(६)चमसी[१] पिष्टवर्त्तिः[२] स्याद् वटक[१]स्त्व वसेकिमः[२] ॥६४॥
भृष्टायवाः पुनर्धाना[१](७) धानाचूर्णं तु सक्तवः[१](८)।

---

(१) कृसरः पुंस्त्री, क्लीबेऽपि, वैजयन्ती यदाह "तिलतण्डुलमाषैस्तु कृसरास्त्रिसरालयीति" ॥ (२) पिष्टकः पुंक्ली ॥

(३) पौलि इति वा, "किञ्चित् स्थूलाभवेयुश्च तेभ्यः पूपलिकाः स्मृताः। सैवाङ्गारेषु सम्पक्वा विज्ञेयाङ्गार-कर्कटी" पूलिकाद्याः पञ्च स्थूल भक्ष्यपर्य्यायाः ॥

(४) इह प्रस्तावात् सामान्यतोऽनुक्तान्यपि पिष्टनामानि त्रीणि, पिष्टकः१ चमसः२ चूर्णश्च३ "पिष्टको नेत्ररोगे स्याद्धान्यादि चमसेऽपि चेति" महेश्वरः। चमसशब्दस्तु चमसीत्यत्र निर्द्दिष्टोऽतस्तत एवानसेयः।

(५) निष्ठानं पुंक्ली।

(६) चमसी स्त्रीलिङ्गः, गौड़स्तु "चमसः पिष्टवर्त्तिः स्यादिति" पुंस्याह, चमसः पिष्टं चमसी मुद्गादिपिष्टकृता इति हेमोणादि हैमधातु पारायणयोः सामान्यवचनात् चमसीशब्दो वडोत्यादि प्रसिद्धेऽपि "स्थूलौ चमसीं मसीति" अमरस्त्रीलिङ्गशेषः चमसीमसूरादीन्याहुरिति क्षीरस्वामी ॥

(७) धानाः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च।

(८) सक्तुः पुंक्ली।

पृथुकः[1] स्याच्चिपिट[2]स्तुल्यौ(१) लाजाः[1]स्युः पुनरक्षताः[2](२) ॥६५॥
गोधूमचूर्णं समिता[1] यवक्षोदे तु चिक्कसः[1](३) ।
(४)गुडः[1] इक्षुरसक्वाथः शर्करा[1] तु सितोपला[2] ॥६६॥
सिता[3] च मधुधूलि[1]स्तु खण्डः[2](५) तद्विकृतिः पुनः ।
मत्स्यण्डी[1] फाणितं[2](६) चापि रसालायां[1] तु मार्जिता ॥६७॥
शिखरिण्य[2] थ(७) यूः[1] यूषो[2] रसो[3] दुग्धं[1] तु सोमजम्[2] ।
गोरसः[3](८) क्षीरमूधस्यं[4] स्तन्यं[5] पुंसवनं[7] पयः[8] ॥६८॥
पयस्यं[1] आज्यदध्यादि पेयूषो[1](९) ऽभिनवं पयः ।

---

(१) यदाह पथ्यापथ्यकारः "आर्द्रधान्यं भृष्टं निस्तुष पृथुका-मिधं मिति" । यत्‌रत्नकोषेऽपि "धान्याद्दृष्टीह निःतुष्टिचिपिटाः पृथुका मताः" इति । "छ्थापयनमर्दनं जलम्नतां पराधं कृतमिति" । "चिपिट-सपदुकरते सेंकिका भवन्तीति" । मलधान्यं पी भ्रष्टपृथुकाकौतः ।

(२) लाजाः पुंस्त्रीलिङ्गा बहुवचनान्ताश्च "लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः" इत्यमरः, अक्षतावत् इति पुंस्त्रीलिङ्गं बहुत्वाधो विधिः इति तट्टीका । "लाजः स्यादार्द्रतण्डुले" इति महेश्वरः । कलायुधस्तु "भृष्टं धान्यं भवेल्लाजा" इति तेन लाजा शब्दो धानाश्चौल् इत्यादि भाषा प्रसिद्धस्य नामापि । अक्षताः पुंस्त्रीषु लिङ्गो बहुवचनान्तः "अक्षतं स्यादक्लीबमिते पंढे लाजेषु" इत्यनेकार्थः । लाजेषु मङ्गलतण्डुलेषु इति तट्टीका ॥

(३) समिता स्त्री, चिक्कसः पुंसि ।

(४) गुड इत्यत्र धातोरपि, यदनेकार्थः आह "धारः कांचे इक्षौ गुडे" इति ।

(५) खण्डः पुंसि, खण्डं खण्डः ।

(६) फाणितमस्त्रियामिति वाचस्पतिः, मत्स्यण्डी इत्यस्य "मिछरी" इति फाणितमित्यस्य च "फाणी" इति भाषा प्रसिद्धिः ।

(७) यूः पुंलिङ्गः, यूः यूषो यूषः ॥ गोरसः पुंसि ।

(८) वैजयन्ती तु "आसप्ताहात्तु पेयूषं ततो मोरटमोरके" इत्यर्थ भेदं लिङ्गभेदं चाह पीयूषमित्यपि ॥

उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी[1](१) कूर्चिका[2]ऽपि च ॥६९॥
पायसं[1] परमान्नं[2] च क्षैरेयी[3](२) क्षीरजं[1] दधि[2] ।
गोरसश्[3] च तद्घनं द्रप्सं[1] पललं[2] मित्यपि ॥७०॥
घृतं[1](३) हविष्यं[2] माज्यं[3] च हवि[4] राघार[5]-सर्पिषी[6] ।
ह्योगोदोहोद्भवं हैयङ्गवीनं[1] शरजं[1] पुनः ॥७१॥
दधिसारं[2] तक्रसारं[3] नवनीतं[4] नवोद्धृतम्[5] ।
दण्डाहते[1] कालशेय[1]-घोला[2]-रिष्टानि[4] गोरसः[5] ॥७२॥
रसायनं[6] तथा प्रोक्तमुदश्वित्[1](४) श्वेतं[1] तक्रोदकम् ।
तक्रं[1] पुनः पा[illegible]न मथितं[1] वारिवर्जितम् ॥७३॥
कापित्थं[1] दाधिकं[1] सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।
लवणोदकाख्यां दकलावणिकमुदश्विति(५) ॥७४॥
औदश्वि[1] तक्रौदश्वित्कं[2] लवणी स्यात्तु लावणम्[1] ।
पैठरी[1] स्ये[2] उखासिद्धे प्रयस्तं[1] तु सुसंस्कृतम् ॥७५॥
पक्वं[1] राद्धं[2] च सिद्धं[2] च दृष्टं[1] पक्वं[2] विना क्षुधा ।
शूलामिषं भटित्रं[1] स्याच्छूलिं[2] उल्लकं[2] च तत् ॥७६॥
शूल्यं[1] शूलाकृतं[2] मांसं निःक्वाथो[1] रसकः[2] समौ(६) ।
प्रणीतं[1] सुपसम्पन्नं(७) स्त्रियां [illegible]-पिष्टकौ[2] ॥७७॥

(१) किलाटी किलाटोऽपीति [illegible]टीका, [illegible]यम्, एकोऽपि पुंस्त्री ।

(२) क्षीरेया इति युक्तः पाठः ।

(३) घनात् कठिनादन्यत् द्रुतमित्यर्थः, घृतं पुंक्ली, हविः क्ली सर्पिः क्ली ।

(४) उदश्विती उदश्विन्नी, क्ली ।

(५) लवणोदकपक्वस्य ॥

(६) रसाद्भितपक्वमांसस्य । (७) सुसूपयुक्तस्य ।

पिच्छिलं[१] तु विजिलिलं[२] विज्जलं[३] विजिलं[४](१) च तत् ।
भावितं[१] तु वासितं[२] स्यात् तुल्ये संसृष्ट[१]-शोधिते[२] ॥७८॥
काञ्चिकं[१] काञ्जिकं[२] धान्याम्ला[३]-रनाले[४] तुषोदकम्[५] ।
कुल्माषाभिषुता[६](२)-वन्तिसोम[७]-शुक्तानि[८] कुञ्जलम्[९] ॥७९॥
चुक्रं[१०] धातुघ्नं[११] महाम्लं[१२] रक्षोघ्नं[१३] कुण्डगोलकम्[१४] ।
महारसं[१५] सुवीराम्लं[१६] सौवीरं[१७] मच्चर्णं[१](३) पुनः ॥८०॥
तेमः[२] स्नेहो[१](४)ऽभ्यञ्जनं[४] च वेसवारः[१] उपस्करः[२] ।
स्यात्तिन्तिडीकं[१] तु चुक्रं[२] वृक्षाम्लं[३] चाम्लवेतसे[४] ॥८१॥
हरिद्रा[१] काञ्चनी[२] पीता[३] निशाख्या[४] वरवर्णिनी[५] ।
क्षवः[१] क्षुताभिजननो[२] राजिका[३] राजसर्षपः[४] ॥८२॥
आसुरी[५] कृष्णिका[६] चासौ कुस्तुम्बुरु[१] तु धान्यकम्[२] ।
धन्या[३](५) धन्याकं[४] धान्याकं[५] मरिचं[१](६) कृष्णं[२] ऊषणम्[३] ॥८३॥
कोलकं[४] वेल्लजं[५] धर्मपत्तनं[६] यवनप्रियम्[७] ।
शुण्ठी[१] महौषधं[२](७) विश्वा[३](८) नागरं[४] विश्वभेषजम्[५] ॥८४॥
वैदेही[१] पिप्पली[२] कृष्णा[३] उपकुल्या[४] मागधी[५] कणा[६] ।
तन्मूलं ग्रन्थिकं[१] सर्वग्रन्थिकं[२] चटकाशिरः[३] ॥८५॥
त्रिकटु[१] त्र्यूषणं[२] व्योषं[३] अजाजी[१](९) जीरकः[२] कणा[३] ।
सहस्रवेधि[१] बाह्लीकं[२] जतुकं[३](१०) हिङ्गु[४] रामठम्[५] ॥८६॥

---

(१) विज्जिलं पिञ्जिलं-विज्जलविजलमतौ वा ।

(२) कुल्माषे यवादिभिः स्विन्नैः अभिषूयते परिवास्यतेऽस्मात् कुल्माषाभिषुतं व्यस्तमपि तेन कुल्माषमभिषुतं चेति ।

(३) मच्च स्नाने चुरादिः परस्मैपदी, अनटि मच्चणं [illegible] रोगे इत्येके ।

(४) स्नेहः पुंक्लीबे, स्नेहः स्नेहम् ।

(५) धन्या आबन्तो स्त्रीलिङ्गः ।

(६) मरीचं इत्यपि ।

(७) विश्वा स्त्रीक्लीबे विश्वा विश्वम् ।

(८) पुंक्लीबे ।

(९) जीरकः पुंक्लीबे, जातुकं क्लीबे ।

न्यादः[1] स्वदनं[2] खादनं[3] मघ्नं[4]

निघसो[5] वल्भनं[6] मभ्यवहारः[7] ।

जग्धि[8] र्घसना[9]-भक्षणा[10]-लेहाः[11]

प्रत्यवसानं[12] घसि[13] राहारः[14] ॥८७॥

प्साना[15]-वष्वाणा[16]-विष्वाणा[17] भोजनं[18] जेमना[19]-दने[20] ।

चर्व्वणं[1] चूर्णनं दन्तै र्जिह्वास्वाद स्तु लेहनम् ॥८८॥

वाल्यवर्त्तः[1] प्रातराशः[2] सग्धि[1] स्तु सहभोजनम्(1) ॥

ग्रासो[1] गुडेरकः[2](2) पिण्डो[3] गडोलः[4] कवको[5] गुडः[6] ॥८९॥

गाण्डोलः[7](3) कवल[8] स्तृप्ते[1] स्त्वाघ्रात[2](4)-सुहिता[3]-शिताः

तृप्तिः[1] सौहित्य[2] माघ्राणं[3](5) मथ भुक्तसमुज्झिते[1](6) ॥९०॥

फेला[2] पिण्डोलि[3] फेली[4] च स्वोदरं पूरके पुनः ।

कुक्षिम्भरि[1] रात्मम्भरि[2] रुदरम्भरि[3] रप्यथ ॥९१॥

आद्यूनः[1] स्यादौदरिको[2] विजिगीषाविवर्ज्जिते(7) ।

उदरपिशाचः[1] सर्व्वान्नीनः[2] सर्व्वान्नभक्षकः[3] ॥९२॥

घाप्कुलः[1] पिशिताशु[2] न्मदिष्णु[1] स्तून्मादसंयुतः ।

गृध्नु[1] स्तु गर्द्धन[2] स्तृष्णक्[3] लिप्सु[4] र्लुब्धो[5]ऽभिलाषुकः[6] ॥९३॥

लोलुपो[7] लोलुभो[8] लोभ[1] स्तृष्णा[2] लिप्सा[3] वशः[4] स्पृहा[5] ।

कांक्षा[6] शंसा[7] गर्द्ध[8] वाञ्छा[9] शी[10] रिच्छे[11] हा[12] तृट्[13] मनोरथाः ।

कामो[14](8) ऽभिलाषो[15] ऽभिध्या[1] तु परस्वेहा द्रुतः[1] पुनः ।

अविनीतः[2] विनीत[1] स्तु निभृतः[2] प्रश्रितो[3]ऽपि च ॥९४॥

---

(१) सन्धि स्त्री । (२) पिण्डः पुंक्ली । (३) कवलः पुंक्ली ।

(४) आघ्रातः इति वा । (५) आघ्राणं इति वा ।

(६) भुक्तोच्छिष्टम् उच्छिष्टं चान्न ॥

(७) विजेतु मिच्छा विजिगीषा तया विवर्ज्जितो तस्मिन् ।

(८) अभिलापः पुंक्ली ।

(१)विधेये विनयस्थः[२] स्यादा(२) श्रवो[१](३) वचनेस्थितः ।
वश्यः[१] प्रणेयो[२] धृष्टस्तु, वियातो[२] धृष्णु-धृष्णुजौ[४] ॥९६॥
वीक्षापन्नो[१](४) विलक्षो[२]ऽथा ऽधृष्टे[१] शालीन[२]-शारदौ[३] ।
(५)शुभंयुः[१] शुभसंयुक्तः स्या-दहंयु[१] रहङ्कृतः[२] ॥९७॥
कामुकः[१] कमिता[२] कन्त्रो[३] ऽनुकः[४] कामयिता[५] ऽभिकः[६] ।
कामनः[७] कमरो[८] ऽभीकः[९](६) पश्चभद्र[१] स्तु विश्रुतः[२] ॥९८॥
व्यसनी[२](७) हर्षमाण[१] स्तु प्रमना[२] हृष्टमानसः[३] ।
त्रिकुर्व्वाणो[४] विचेता[१] स्तु दु-रन्त-र्वि-परो मनाः[४](८) ॥९९॥
मत्त[१] शौण्डो[२]-त्कट[३]-क्षीबा[४] उत्क[१] स्तु त्सुक[२] उन्मनाः[३] ।
उत्कण्ठितो[४] ऽभिशस्त[१] स्तु वाच्य[२]-चारित[३]-दूषिताः[४] ॥१००॥
गुणैः प्रतीते(९) स्या त्कृतलक्षणः[१] क्षतलक्षणः[२] ।
निर्लक्षण[२] स्तु पाण्डुरपृष्ठः सङ्कसुको[१] ऽस्थिरे[२](१०) ॥१०१॥

---

(१) स्वगतौ क्त प्रत्ययेऽनुस्वारे व्यामेट "तस्यैवमेऽनुरक्तस्य प्रसृतस्य हृतैनस" इति भागवतम् । प्रसृतस्य विनीतस्येति तट्टीका ।

(२) आज्ञाकारिणः विधेयो विनयस्थस्य नामद्वयम् ॥

(३) आश्रवाः इति वा दृष्याऔ इति वा ।

(४) वीक्ष्यशब्दोऽन्तस्थाद्यमोऽन्तस्थाद्य रहितोपि अतो वीक्ष्यापन्नः वीक्षापन्न इत्युभयं भवति "वीक्ष्यापन्नः सविस्मय" इति हारावली ॥

(५) शुभं योऽपीति हलायुध टीका ।

(६) कमनोऽभीकः इति वा पाठः । (७) इभ्यः ।

(८) दुर्म्मनाः१ अन्तर्म्मनाः२ विमनाः३ दुर्म्मनसौ विचेतसौ उन्मनसौ इत्यादि ।

(९) प्रख्याते इत्यर्थः, आहतलक्षणः षट्कारमखण्डं नाम "इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां काकुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभदिति" रघुः ।

(१०) संकुसिकोऽ इति वा, अनिश्चिते इति क्षीरस्वामी ।

तूष्णींशील[१] स्तु तूष्णीको[२] विवशो[१]ऽनिष्टदुष्टधीः[(१)] ।
बद्धो[१] निगडितो[२] नद्धः[३] कीलितो[४] यन्त्रितः[५] सितः[६] ॥१०२॥
सन्दानितः[७] संयत[८] श्च स्या दुद्दानं[१] तु बन्धनम् ।
मनोहतः[१] प्रतिहतः[२] प्रतिबद्धो[३] हत[४] श्च सः ॥१०३॥
प्रतिक्षिप्तो[१]ऽधिक्षिप्तो[२][(२)] ऽपकृष्ट[१]-निष्कासितौ[२][(३)] समौ ।
आत्तगन्धो[१]ऽभिभूतो[२][(४)] ऽपध्वस्ते[१] न्यक्कृत[२]-धिक्कृतौ[३][(५)] ॥
निकृत[१] स्तु विप्रकृतो[२] न्यक्कार[१] स्तु तिरस्क्रिया[२] ।
परिभावो[३] विप्रकारः[४] परा-पर्य्य-भितोभवः[३][(६)] ॥१०५॥
अत्याकारो[८] निकार[९] श्च विप्रलब्ध[१] स्तु वञ्चितः[२] ।
तन्द्रक्[१] शयालु[२] र्निद्रालु[३] र्घूर्णितो[१] प्रचलायितः ॥१०६॥
निद्राणः[१] शयितः[२] सुप्तो[३] जागरूक[१] स्तु जागरी[२] ।
जागर्य्या[१] स्या ज्जागरणं[२] जागरा[३] जागरो[४]ऽपि च ॥१०७॥
विष्वग ञ्चति विष्वद्र्यङ्[(८)] देवद्र्यङ् देव मञ्चति ।

---

(१) अनिष्टदुष्टधीरित्यमरः, अरिष्टेन मरणचिह्नेन आशादिना दुष्टा धीर्यस्येति क्षीरस्वामी ॥

(२) अधिक्षिप्तोऽपि "निकृतिं नयाति क्वापि सज्जनः" इति प्राचीनाः

(३) निष्कासित न्यस्त निर्वासिताः प्राग्वत्तरागिति पत्नम् ॥

(४) अर्द्धं मानिनि द्वयम् ॥

(५) धिक्कृतनामानि, अपध्वस्त इत्यादीनि त्रीणि, अवध्वस्त इत्यपि क्वचित् ॥

(६) पराभवः१ परिभवः२ अभिभवः३ ॥

(७) तन्द्रजौ तन्द्रजः उपविष्ट एव निद्रया घूर्णितस्य ।

(८) सर्वतागमनशीलः सर्वपूजको वा विष्वद्र्यङ् तानगोमतान् देन्याभवांश्च, विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्च इत्यादि शसादौ गतौ अचुनाग्दीर्घ इति अच्छकारे दीर्घे च कृते विष्वद्रीचः विष्वद्रीचा इत्यादि, स्त्रियां

सह्रा ञ्चति तु सध्र्यङ्[1] स्यात्तिर्य्यङ्[1] पुन स्तिरो ञ्चति ॥१०८॥
शंशयालुः[1] संशयिता[2] गृहयालुर् ग्रहीतरि[2] (1) ।
पतयालुः[1] पातुकः[2] स्यात् समौ रोचिष्णु[1] रोचनौ[2] (2) ॥१०९॥
दक्षिणार्ह[1] स्तु दक्षिण्यो[2] (3) दक्षिणीयो[3] ऽथ दण्डितः[1] ।
दापितः[2] साधितो[1] ऽर्च्य[1] स्तु प्रतीक्ष्यः[2] पूजितो ऽर्हितः[2] ॥११०॥
नमस्यितो[3] नमसिता[4]-पचिता[5] वञ्चितो[6] ऽञ्चितः ।
पूजा[1] ऽर्हणा[2] सपर्य्या[3] ऽर्चा[4] उपहार[1]-बली[2] समौ (4) ॥१११॥
विक्लवो[1] विह्वलः[2] स्थूलः[1] पीवा[2] (5) पीन[3] श्च पीवरः[4] (6) ।
चक्षुष्यः[1] सुभगो[2] द्वेष्यो[1] ऽक्षिगतो[2] (7) ऽथांसलो[1] बली ॥११२॥
निर्दिग्धो[3] मांसल[4] श्चोपचितो[5] ऽथ दुर्बलः[1] कृशः[2] ।
क्षामः[3] क्षीण[4] स्तनु[5] श्छात[6] स्तलिना[7]-मांस[8]-पेलवाः[8] ॥११३॥

विष्वद्रीची, यन्माघः "विष्वद्रीची र्विक्षिपन् सैन्यवीचीः" ॥ पूजायां ग-
वादौ विष्वद्र्यञ्चः विष्वद्र्यञ्चा । विष्वद्र्यग्भ्यामित्यादि । स्त्रियां विष्व-
द्रीची नदीवत् । क्लीबेऽपि विष्वद्र्यग् विष्वद्र्यक् विष्वद्रीची विष्वद्र्यञ्चि ।
विष्वग् इति सर्वतोऽर्थेऽव्ययम् अञ्चते रनर्चायां नलोपः स्यात् नागमश्च
अर्चायां तु नलोपाभावः एवमग्रेतनेष्वपि द्रष्टव्यम् । देवमञ्चति गच्छति
अर्च्चयति वा देवद्र्यङ् । सहाञ्चति गच्छत्यर्च्चति वा सध्र्यङ् । तिर्य्यगञ्च-
तीति गच्छतीति तिर्य्यङ् ॥

(1) ग्रहीतरि इति वा । (2) रोचिनौ इत्यपि ।

(3) दक्षिण्यो दक्षिणी ॥

(4) "कुर्वन्नमन्या बलिपटलतां भूलिनि श्लाघनीयामिति" कालिदासः, "उपहारो बलिः स्मृत" इति हलायुधः । देवाग्रे निहितनैवेद्य इति तट्टीका, बलीति पुंस्त्री, बलिः बलीति रूपम् ॥

(4) पीयानौ पीवानः ॥

(5) इष्टसुखदप्रियस्य द्वे । (6) इष्टदुःखद अप्रियस्यापि द्वे ।

पिचण्डिलो[१] बृहत्कुक्षि[२]स्तुन्दि[३]-तुन्दिक[४]-तुन्दिलाः[५] ।
उदर्यु[५] दरिले[७] विख्[१]-त्रिखु[२]-विग्रा[३]- अनासिके ॥११४॥
नतनासिकेऽवनाटो[१]ऽवटीटो[२]ऽवभ्रटो[३]ऽपि च ।
(1)खरणा[१]स्तु खरणसो[२] नः क्षुद्रः[१] क्षुद्रनासिकः(2) ॥११५॥
खुरणाः(3) स्यात् खुरणस[२] उन्नस[१]स्तु ग्रनासिकः ।
पङ्गुः[१] श्रोणः[२] खलति[१]स्तु खल्वाट[२] ऐन्द्रलुप्तिकः[३] ॥११६॥
शिपिविष्टो[४] बभ्रु[५] रथ(4) काणः[१] कानन[२] एकदृग्[३] ।
पृश्नि[१] रल्पतनौ[२] कुब्जो[१] गडुलः[२] कुकरे[१] कुणिः[२] ॥११७॥
निखर्वः[१] खट्टनः[२](5) खर्व[३] खर्वशाख[४] स वामनः[५] ।
(6)अकर्ण[१] एडो[२] बधिरो[३] दुश्चर्मा[१] तु द्विनग्नकः[२] ॥११८॥
षण्ड[३]श्च शिपिविष्ट[४]श्च खोड[१]-खोरौ[२] तु खञ्जके[३] ।
विकलाङ्ग[१]स्तु पोगण्ड[२] ऊर्द्धज्ञु[१] रूर्द्धजानुकः[२] ॥११९॥
(7)ऊर्द्धज्ञ[३] स्या प्यथ प्रज्ञु[१](8) प्रज्ञौ[२] (9)विरलजानुके ।

(१) खरणसौ खरणासः । (२) क्षुद्राऽल्पा नासिकाऽस्य विग्रहः ।
(३) खुरणसौ खुरणसः इत्यादि । (४) बभ्रुरथ इत्येकं पदं वा ।
(५) "खट्टम् सम्वरणे" खट्टयति खट्टनः । खट्टतः इति वा पाठः ।
(६) असंपूर्णत्वात् निन्दितं शेफाग्रस्य चर्म अस्य दुश्चर्मा, अग्रसिद्धत्वात् निराच्छादनत्वाच्च द्विनग्नो द्विनग्नकः, षण्डतेऽपि धत्ते षण्डः वण्डस्य इति वा ।
(७) ऊर्द्धज्ञुरित्यपि, यन्माघैकादशसर्गः "परिशिथिलित कर्णग्रीवमामीलिताक्षः क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धज्ञुरेव रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं पटुतर चपलौष्ठं प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥"
(८) प्रगते प्रबद्धे प्रसृते प्रकृष्टे जानुनी अस्य, प्रज्ञुः प्रज्ञः इति दर्शनात् प्रज्ञजानुकाद्या अप्युच्यन्ते ॥
(९) विरले वातादिदोषात् जानुनी अस्य विरलजानुकस्तस्मिन् ।

संज्ञु[1]-संज्ञौ[2] सृतजानौ वलिनो[1] वलिभः[2] समौ ॥१२०॥
उदग्रदन्[1(1)] दन्तुरः[2] स्यात् प्रलम्बाण्ड[1]स्तु मुष्करः[2] ।
अन्धो[1] गताक्ष उत्पश्य[1] उन्मुखो[2]ऽधोमुख[1]स्त्ववाङ्[(2)] ॥१२१॥
मुण्ड[1]स्तु मुण्डितः[2] केशी[1(3)] केशवः[2] केशिको[3]ऽपि च ।
वलिरः[1] केकरो[2] वृद्धनाभौ[1] तुण्डिल[2] तुण्डिभौ[3] ॥१२२॥
आमयाव्य[1] पटु[2]र्ग्लानो[3] ग्लास्नु[4] र्विकृत[5] आतुरः[6] ।
व्याधितो[7]ऽभ्यमितो[8]ऽभ्यान्तो[9] दद्रुरोगी[1] तु [(4)]दद्रुणः[2] ॥१२३॥
पामनः[1] कच्छुर[2] स्तुल्यौ सातिसारो[1]ऽतिसारकी ।
वातकी[1] वातरोगी[2] स्यात् श्लेष्मलः[1] श्लेष्मणः[2] कफी[3] ॥१२४॥
क्लिन्ननेत्रे[1] चिल्ल[2] चुल्लौ[3] पिल्लो[4]ऽप्यर्शोयु[1] गर्शसः[2] ।
मूर्च्छिते[1] मूर्त[2] मूर्च्छालौ[3] सिध्मल[1]स्तु किलासिनि[2] ॥१२५॥
पित्तं[1] मायुः[2] कफः[1] श्लेष्मा[2] बलाशः[3] स्नेहभूः[4] खटः[5] ।
रोगो[1] रुजा[2] रुगा[3]तङ्को[4] मान्द्य[5]व्याधि[6]रपाटवम्[7] ॥१२६॥
आम[8] आमय[9] आकल्य[10]-मुपतापो[11] गदः[12] समाः ।
क्षयः[1] शोषो[1] राजयक्ष्मा[2] यक्ष्मा[4]ऽथ क्षुत्[1(5)] क्षुतं[2] क्षवः[3] ॥१२७॥
कासस्तु क्षवथुः[2] पामा[1(6)] खसः[2] कच्छू[3]र्विचर्चिका[4] ।

(१) उदग्र दन्तौ उदग्र दन्तः इत्यादि ॥ (२) अवाञ्चौ अवाञ्चः इत्यादि रूपम् ॥ (३) केशी इन्नन्तः बलातिशयं वक्ष्यते ॥

(४) दीर्यतेऽनया इति दद्रुः कुष्ठभेदः "दृग्विदारणे" दृदृभ्यां द्रुरिति हैमोणादि, सा अस्त्यस्य दद्रुणः शाको पलालीदद्रुर्वो ह्रस्वश्चेति न प्रत्ययः, एतौ द्वौ स्त्रीलिङ्गौ दद्रु दद्रुशब्दौ, दद्रुरोगी ॥

(५) स्त्री, क्षुतौ क्षवः ॥

(६) पामा इत्याबन्तोऽपि गङ्गाधरः "पामनामे विचर्चिका" इत्यमरः क्षवथुः इति वा पाठः ॥

कण्डूः[1] कण्डूयनं[2] खर्जूः[3] कच्छूर्वा[4] ऽथ क्षतं[1] व्रणः[2] ॥१२८॥
(१) अरुः[3] ईर्मं[4] च व्रणायु[5] स्व रूढ़ व्रणपदं किणः[1]।
श्लीपदं[1] पादवल्मीकः[2] पादस्फोटो[1] विपादिका[2] ॥१२९॥
स्फोटकः[1] पिटको[2] गण्डः[3] पृष्ठग्रन्थिः[1] पुनर्गडुः[2] (२) ।
श्वित्रं[1] स्यात् पाण्डुरं[2] कुष्ठं[1] केशघ्नं[1] त्विन्द्रलुप्तकम्[2] ॥१३०॥
सिध्म[1](३) किलासं[2] त्वक्पुष्पं[3] सिध्मं[4] (४) कोठ[1]स्तु मण्डलम्[2]
गलगण्डो[1] गण्डमालो[2] रोहिणी[1] तु गलाङ्कुरः[2] ॥१३१॥
हिक्का[1] हेक्का[2] च हल्लासः[3] प्रतिश्याय[1]स्तु पीनसः[2] ।
शोथ[1]स्तु(५) श्वयथुः[2] शोफे[3] दुर्ना[1]मार्शो[2] गुदाङ्कुरः[3] ॥१३२॥
छर्द्दि[1] प्रच्छर्द्दिका[2](६) छर्दि[3]र्वमथु[4]र्वमनं[5] वमिः[6] ।
गुल्मः[1] स्यादुदरग्रन्थि[2]रुदावर्त्तो[1] गुदग्रहः[2] ॥१३३॥
गति[1]र्नाड़ीव्रणे[2] वृद्धिः[1] कुरण्ड[2](७) श्चाण्डवर्द्धने ।
अश्मरी[1] स्यात् मूत्रकृच्छ्रे[2] प्रमेहो[1] बहुमूत्रता ॥१३४॥
(८)आनाह[1]स्तु विबन्धः[2] स्याद्ग्रहणीरुक्[1]प्रवाहिका[2] ।

---

(१) अरुः अप्सन्नन्त्यान्तः अरुषी अरूंषि, वैजयन्तीकारस्तु 'व्रणो-ऽपीर्मोऽपि न स्त्रियां" इति पुंस्यप्याह नाड़ीव्रणः पुमानित्यमरः ॥

(२) पड्कोऽपि, गडुः पुं ॥ (३) क्ली, सिध्मनी सिध्मानि, नान्तः सिध्म ॥

(४) अथ मकारान्तः, सिध्मे सिध्मानि । मण्डलं त्रिषु ॥

(५) शोथोऽस्त्रीति वैजयन्ती तस्मात् क्लीवेऽपि, श्वयथुः पुं, दुर्नाम्नी दुर्नामनी दुर्नामानि, नान्तः क्ली, अर्शसी अर्शांसि, सान्तः ॥

(६) स्त्री क्ली, छर्द्दिः प्रच्छर्दिका इति वा पाठः, छर्द्दिः स्त्री, वमथुः पुं, वमिः स्त्री, गुल्मः पुं स्त्री ॥

(७) कुकुण्डः इति वा पाठः ।

(८) इयं कोष्ठबन्धस्य । आमाहस्तु निबन्धः स्यादिति पाठोऽपि ॥

व्याधिप्रभेदा विद्रधि-(१) भगन्दर[२]-ज्वरा[३]-दयः ॥१२५॥
दोषज्ञ[१] स्तु (२) भिषग्[२] वैद्य[३] आयुर्वेदी[४] चिकित्सकः[५] ।
रोगहार्य्य[६] गदङ्कारो[७] भेषजं[१] तन्त्र[२] मौषधम्[३] ॥१२६॥
भैषज्य[४] मगदो[५] जायु[६] (३) श्चिकित्सा[१] रुक्प्रतिक्रिया[२] ।
उपचर्य्या[३]-पचारौ[४] च (४) लङ्घन[१] न्त्वपतर्पणम्[२] ॥१२७॥
जाङ्गुलिको[१] विषभिषक् स्वास्थ्ये[१] वार्त्त[२] मनामयम्[३] ।
सह्या[४]-रोगत[५] पटू[१]-ल्लाघ[२]-वार्त[३]-कल्या[४] स्तु नीरुजि[५] ॥१२८
कुहकत्या विभवान्वेषी पार्श्वकः[१] सन्धिजीवकः[२] ।
सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः[१] ॥१२९॥
चपल[१] श्चिकुरो[२] नीलीराग[१] स्तु (५) स्थिरसौहृदः ।
ततो हरिद्रारागो[१] ऽन्यः सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः[२] ॥१३०॥
(६) गेहेनर्दी[१] गेहेशूर[२] पिण्डीशूरो[३] ऽस्तिमान्[१] धनी[२] ।
स्वस्थानस्थः परद्वेषी गोष्ठश्वो[१] ऽथापदिस्थितः ॥१४१॥
आपन्नो[१] ऽथाप[१] द्विपत्ति[२] र्विपत्[३] स्निग्ध[१] स्तु वत्सलः[२] ।
उपाध्य[१]-ध्यागारिकौ[२] तु कुटुम्बव्यापृते नरि ॥१४२॥
जैवातृक[१] स्तु दीर्घायु[२] स्त्रासदायी तु शङ्कुरः[१] ।
अभिपन्नः[१] शरणार्थी कारणिकः[१] परीक्षकः[२] ॥१४३॥
समर्द्धुक[१] स्तु वरदो[२] व्रातीनाः[१] सङ्घजीविनः[२] ।

---

(१) एकैकम् विद्रधिः स्त्री । (२) भिषग्भिषजौ भिषजः औषधं पुं क्ली ॥
(३) जायुः पुं ॥ (४) उपचारोपचार्य्यौ च इति वा पाठः ॥
(५) "नीलीरागः स विज्ञेयः स्थिरप्रेमा च यः पुमानिति" हलायुधः ।
(६) गेहेनर्दिनौ गेहेनर्दिनः इत्यादि ॥
(७) अस्तिमन्तौ अस्तिमन्तः अल्पधनवतः ॥

सभ्याः[1] सदस्याः[2] पार्षद्याः[3] सभास्ताराः[4] सभासदः[5] ॥१४४
सामाजिकाः[6] सभा[1] संसत्[2] समाजः[3] परिष[4] त्सदः[5(1)] ।
पर्षत्[6]-समज्या[7]-गोष्ठ्या[8]-स्था[9] आस्थानं[10] समिति[11] र्घटा ॥१४५
सांवत्सरो[1] ज्यौतिषिको[2] मौहूर्त्तिको[3] निमित्तवित्[4] ।
दैवज्ञ[5]-गणका[6]-देष्टि[7]-ज्ञानि[8]-कार्त्तान्तिका अपि ॥१४६॥
विप्रश्निके[10]-क्षणिकौ[11] च सैद्धान्तिक[1] स्तु तान्त्रिकः[2] ।
लेखके[1] ऽक्षरपूर्वाः स्यु[(2)]श्चणा[2]-जीवक[3] चुञ्चवः[4] ॥१४७॥
वार्णिको[5(3)] लिपिकर[6] श्चाक्षरन्यासे लिपि[1] र्लिविः[2(4)] ।
मषिधानं[1] मषिकूपी[2] मलिनाम्बु[1] मषी[2] मसी[3(5)] ॥१४८॥
कुलिक[1] स्तु कुलश्रेष्ठी[2] सभिको[1] द्यूतकारकः[2] ।
कितवो[1] द्यूतकृद्[2] धूर्त्तो[3] ऽक्षधूर्त्त[4] श्चाक्षदेविनि[5] ॥१४९॥
[(6)]दुरोदरं[1] कैतवं[2] च द्यूत[3] मक्षवती[4] पणः[5] ।
पाशकः[1] प्रासको[2(7)] ऽक्ष[3]श्च देवन[4] स्तत्पणो ग्लहः[2(8)] ॥१५०॥
अष्टापदः[1] शारिफलं[2] शारः[1] शारि[2] श्च खेलनी[3(9)] ।
परिणाय[1] स्तु शारीणां नयनं स्यात् समन्ततः ॥१५१॥

---

(१) स्त्री क्ली, सदः सदसी सदसः। स्त्री। सदः सदसी सदांसि इति क्ली ॥

(२) अक्षरचणः १ अक्षरजीवकः २ अक्षरचुञ्चुः ३ अक्षर चञ्चुरित्यपि ॥

(३) वर्णिकः इति वा पाठः ॥

(४) इह ग्रन्थावादनुक्तान्यपि लेखनी नामानि त्रीणि लेखनी ललन्तिका कलमश्च तथा च हारावली "लेखनी बल्लन्तिका" इति ॥

(५) मसी नामानि त्रीणि । (६) दुरोदरं कैतवश्च पुं क्ली ॥

(७) प्रासकः अक्षप्रक्षेपणे दिवादिः ॥

(८) तत्तेषु अक्षेषु पणो बस्तोजय्यत्वेन स्थापितं धनमित्यर्थः ॥

(९) पुं क्ली, गुटिकाया नाम त्रीणि ॥

समाह्वयः[१] प्राणिद्यूतं व्यालग्राह्या[१]हि तुण्डिकः[२] ।
स्यान्मनोजवसः[१(१)] ताततुल्यः शालार[१(२)] तु दैशकः[२]॥१५२
सुकृती[१] पुण्यवान्[२] धन्यो[३] मितद्रु[१] र्मितम्पचः ।
क्षेमङ्करो[१] रिष्टतातिः[२] शिवतातिः[३] शिवङ्करः[४]॥१५३॥
श्रद्धालु[१] रास्तिकः[२] श्राद्धो[३] नास्तिक[१] स्तद्विपर्य्यये ।
वैरङ्गिको[१] विरागार्हो[२] वीतदम्भ[१] स्त्वकल्कनः[२] ॥१५४॥
प्रणाय्यो[१]ऽसम्मती[२]ऽन्वेष्टा[१(३)]ऽनुपद्यथ सहः[१] क्षमः[२] ।
शक्तः[३] प्रभूष्णु[४(४)] र्भूतात्त[१] स्त्वाविष्टः[२] शिथिलः[१] श्लथः[२]॥१५५॥
सम्वाहको[१]ऽङ्गमर्दः[२] स्यान्नष्टवीज[१] स्तु निष्कलः[२] ।
आसीन[१] उपविष्टः[२] स्यादूर्द्ध्व[१] ऊर्द्ध्वन्दमः[२] स्थितः[३] ॥१५६॥
अध्वनीनो[१]ऽध्वगो[२]ऽध्वन्यः[३] पान्थः[४] पथिक[५]-देशिकौ[६] ।
प्रवासी[७] तद्गणो हारिः[१(५)] पाथेयं[१] सम्बलं[२] समे ॥१५७॥
जङ्घालो[१]ऽतिजवो[२] जङ्घाकरिको[१] जाङ्घिको[२] जवी[१(६)] ।
जवन[२] स्त्वरिते[२] वेगो[१] रयो[२] रंहः[३] तरः[४] स्यदः[५] ॥१५८॥
जवो[६] वाजः[७] प्रसर[८] श्च[(७)] मन्दगामी[१] तु मन्थरः[२(८)] ।
कामङ्गाम्य[१] नुकामीनो[२]ऽत्यन्तीनो[१]ऽत्यन्तगामिनि[२] ॥१५९॥

---

(१) मनोजवसस्ततरचरोयमित्यन्ये यद्वाग्भिः "जनः पितृसधर्म्मा यः सतातार्हो मनोजवः" इति ॥(२) शालारौ शालाराः । दैशिकोऽपि ॥

(३) अन्वेष्टारौ अन्वेष्टारः। अनुपदी अनुपदिनौ अनुपदिनः॥

(४) समर्थस्य चत्वारि । (५) हारिः स्त्री । सम्बलं पुंक्ली ॥

(६) जविनौ जविनः ॥

(७ प्रसरान्तानि वेगनामानि तत्र, रंहसी रंहांसि तरसी तरांसि ॥

(८) मन्दगामिनिद्वयम् ॥

सहायोऽभिचरो[2]ऽनो स्व जीवि[3]-गामि[4]-चर[5]-प्लवाः[6](1)।
सेवको[7]ऽथ सेवा[1] भक्तिः[2] परिचर्य्या[3] प्रसादनं[4] ॥१६०॥
शुश्रूषा[5]-राधना[6]-पास्ति[7]-वरिवस्या[8]-परीष्टयः[9]।
उपचारः[10] पदाति[1]स्तु पत्तिः[2] पद्गः[3] पदातिकः[4] ॥१६१॥
पादातिकः[5] पादचारी[6] पदाजि[7]-पदिका[8]वपि ॥
सरः[3] पुरो-ऽग्रतो-ऽग्रेभ्यः पुरस्तो गम[4] गामि[5]गाः[6](2) ॥१६२॥
प्रष्ठो[7]ऽथा वेशिका[1]-गन्तू[2] प्राघुणो[3](3) ऽभ्यागतो[4] ऽतिथिः[5]।
प्राघूर्णको[6](4) ऽथा वेशिक[1] मातिथ्यं चातिथेय्य[3]पि(5) ॥१६३॥
सूर्य्योढ[1]स्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्य्येऽस्तङ्गतेऽतिथिः।
पादार्थं पाद्य[1] मर्घार्थं मर्घ्य[1] वार्य्यथ गौरवम् ॥१६४॥
अभ्युत्थानं[2] व्ययक[1]स्तु स्यान्मर्म्मस्पृग[2] रुन्तुदः[3]।
ग्रामेयको[1] तु ग्रामीण[2] ग्राम्यौ[3] लोको[1] जनः[2] प्रजा[3]॥१६५॥
स्यादा मुष्यायणो[1]ऽमुष्यपुत्रः[2] प्रख्यातवप्तृकः[3]।
कुल्यः[1] कुलीनो[2]ऽभिजातः[3] कौलेयक[4] महाकुलो[5]॥१६६॥
जात्यो[6] गोत्रं[1] तु सन्तानो[2]ऽन्ववायो[3]ऽभिजनः[4] कुलम्[5]।
अन्वयो[6] जननं[7] वंशः[8] स्त्री[1] नारी[2] वनिता[3] वधूः[4] ॥१६७॥
वशा[5] सीमन्तिनी[6] वामा[7] वर्णिनी[8] महिला[9](6)ऽबला[10]।
योषा[11] योषित्[12] विशेषा स्तु (7) कान्ता[1] भीरु[2] नितम्बिनी[3]॥

---

(१) अनुजीवो १ अनुगामी २ अनुचरः ३ अनुप्लवः ४ ॥

(२) पुरःसरः १ अग्रतः सरः २ अग्रेसरः ३ पुरोगमः १ पुरोगामी २ पुरोगः ३ । (३) प्राघूर्ण इति वा । (४) प्राघुर्णिको इति वा ॥

(५) आतिथ्ये वीति स्त्री क्ली, आतिथेयि इति क्लीबे रूपम् ॥

(६) महेलामपि । (७) एकैकम् बोध्यम् ॥

प्रमदा[४] सुन्दरी[५] रामा[६] रमणी[७] ललना[८]ऽङ्गना[९] ।
स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥१६८॥
विशेषिता-ङ्ग-कर्म्मा स्त्री यथा तरललोचना[१](1) ।
अलसेक्षणा[२] (2)मृगाक्षी[३] मत्तेभगमना[४]ऽपि च ॥१७०॥
वामाक्षी[५] सुस्मिता[६]ऽस्यास्तु मान[१]-लीला[२]-स्मरा[३]-दयः(3)।
लीला[१] विलासो[२] विच्छित्ति[३] र्विब्बोकः[४] किलिकिञ्चितम्[५] ॥१७१॥
मोट्टायितं[६] कुट्टमितं[७] ललितं[८] विहृतं[९] तथा ।
विभ्रम[१०] श्चेत्यलङ्कारा: स्त्रीणां स्वाभाविका दश(4) ॥१७२॥

---

(1) स्वकीयेनासाधारणेन गुणेन यथा तरललोचना अलसेक्षणा इत्यत्र तरलत्वं लोचनस्यासाधारणम्, अलसं वीक्षणं यस्याः अत्र क्रियायाः असाधारणत्वम्, उपमानं यथा मृगाक्षी मत्तेभगमना, मनोज्ञादि पदेन यथा, वामे मनोज्ञे अक्षिणी यस्याः आदिशब्दात् सुस्मितादयः अत्र शोभनत्वे तस्मिन् क्रियायाः विशेषणम् ॥ स्त्रीविशेषणमेकैकम् ॥

(2) तरललोचना इत्यत्र लोचनस्य तरलत्व गुणो विशेषणम् अलसेक्षणा इत्यत्र ईक्षण क्रियायाः अलसत्व गुणः विशेषणम्। मृगाक्षीत्यत्र अक्ष्णः उपमानं मत्तेभगमनेत्यत्र गमनक्रियायाः उपमानम्। वामाक्षीत्यत्र अक्ष्णः वामत्वं मनोज्ञत्वं विशेषणं सुस्मितेत्यत्र स्मितक्रियायाः शोभनत्वं विशेषणम्। एवं स्वगुणेन विशेषिताङ्गा तरललोचना। स्वगुणेन विशेषितकर्म्मा अलसेक्षणा। उपमानेन विशेषिताङ्गा मृगाक्षी। उपमानेन विशेषितकर्म्मा मत्तेभगमना। मनोज्ञपदेन विशेषिताङ्गा वामाक्षी। मनोज्ञपदेन विशेषितकर्म्मा सुस्मिता।

(3) अस्याः स्त्रीया मानोऽभिमानः लीला शृङ्गार चेष्टाविशेषः स्मरः कामः१ ॥

(4) लीलाद्या एकैकं, स्त्रीणां स्वाभाविका लीलाद्या दशालङ्काराः तेषां लक्षणानि ॥ "प्रियस्यानुकृति र्लीलाश्लिष्टा वाग्वेष चेष्टितैः (1)

(१)प्रागल्भ्यौ[१]-दार्य[२]-माधुर्य[३]-शोभा[४]-धीरत्व[५]-कान्तयः[६]।
दीप्ति[७]श्चा यत्नजा भाव[१]-हाव[२]-हेला[३]स्त्रयो ऽङ्गजाः(२)॥१७३॥
सा कोपना भामिनी[१] स्यात् छेकामत्ता च वाणिनी(३)।
कन्या[१] कनी[२] कुमारी[३] च गौरी[१] तु नग्निका[२]ऽरजाः॥१७४॥
मध्यमा[१] तु दृष्टरजा[२] स्तरुणी[३] युवति[४] श्चरी[५]।

विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्रा वासनादिषु (२) मल्लनाद्यादरन्यासो विच्छित्ती रूपदर्पतः (३) विब्बोकोऽभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः (४) हर्षाद्रुदितगीतादिव्यामिश्रं किलिकिञ्चितम् (५) मोटायितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्ग विजृम्भणम्। "मुठ प्रमर्दने भौवादिकः, मुटत आक्षेपमर्दनयोः तौदादिकः, पुटमुटण् सञ्चूर्णने चुरादिः, एषां मोटः मोटमिवाचरतीति मोटायते इति मोटायितमेकटकारोद्विटकारोऽपि पाठः"(६)दुःखोपचारः सौख्येऽपि हर्षात् कुट्टमितं मतम् (कुट्ट कुत्सनादौ चरादिः,कुट्टमितं लक्ष्याप्रुत्ते कुट्टमितम् अधरादिग्रहणात् दुःखपिवर्धः) (७) अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम्। मल्लताङ्गन्यासः (८) वक्तव्या भाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेङ्गितम्। (९) चित्तक्ष्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमोमतः। (१०) इत्येवमलंक्रियन्ते एभिरित्यलङ्काराः,स्त्रीणामिति न पुंसां रतिभावाद्धृदयगोचरीभूताद्भवन्ति स्वाभाविकास्ते च दशसंख्याः स्युरिति॥

(१) प्रगल्भस्य प्रौढस्य भावः प्रागल्भ्यं सम्प्रयोगे निर्भयत्वमित्यर्थः॥

(२) भ्रू तारकादीनां बहुविकारो हावः (१) अङ्गस्याल्पोविकारो भावः (२) अङ्गस्य प्रचुरो विकारो हेला (३)।अङ्गजाद्भवोऽलङ्कारा इति भरतः॰"अलङ्कारास्तु नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः। यौवनेऽभ्यधिका स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजा" इति। "देहात्मकं भवेत् सत्त्वाद्भावः (१) समुत्थितः। भावात्समुत्थितो हावो (२) हावाद्धेला (३) समुत्थित" इति च स एव॥

(३) छेका चतुरा, मत्ता च उन्मत्ता॥

तलुनी[६] दिक्करी[७] वर्या[१] पतिंवरा[२] स्वयंवरा[३](१) ॥१७५॥
सुवासिनी[१] वधूटी[२] स्यात्(२) चिरिण्ट्य[३]थ सधर्मिणी ।
पत्नी[२] सहचरी[३] पाणिगृहीती[४] गृहिणी[५] गृहाः[६] ॥१७६॥
(३)दाराः[७] क्षेत्रं[८] वधू[९]र्भार्या[१०] जनी[११] जाया[१२] परिग्रहः[१३]
द्वितीयो[१४]ढा[१५] कलत्रञ्च[१६] पुरन्ध्री[१] तु कुटुम्बिनी[२] ॥१७७॥
प्रजावती[१] भ्रातृजाया[२](४) सूनोः स्नुषा[१] जनी[२] वधूः[३] ।
भ्रातृवर्गस्य या जाया यातर[१](५) स्ताः परस्परम् ॥१७८॥
वीरपत्नी[१] वीरभार्या[२] कुलस्त्री[१] कुलबालिका[२](६) ।
(७)प्रेयसी[१] दयिता[२] कान्ता[३] प्राणेशा[४] वल्लभा[५] प्रिया[६] ॥१७९
हृदयेशा[७] प्राणसमा[८] प्रेष्ठा[९] प्रणयिनी[१०] च सा ।
प्रेयस्या[११]-द्याः पुंसी पत्यौ भर्त्ता[२] सेक्ता[३] पति[४]र्वरः[५] ॥१८०
विवोढा[६] रमणो[७] भोक्ता[८] कान्तो[९] वरयिता[१०] धवः[११] ।
जन्या[१] स्तु तस्य सुहृदो विवाहः[१] पाणिपीडनम् ॥१८१॥
पाणिग्रहण[२]मुद्वाह[४] उपात् याम[५]-यमा[६] वपि ॥

---

(१) कन्येति त्रयं सामान्यतः कन्यानामनि गौरीति, इयम् अष्टवर्षीय कन्यानामनि, युवतिस्त्रियां सप्त, विवाहोत्सुकायां त्रीणि ॥

(२) क्षुद्रवधूनामनि इयम् । कलत्रान्तं भार्यायाम् ॥

(३) दाराः पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च, एकवचनान्तोऽपि दृश्यते ॥

(४) भ्रातृजायेत्यत्र "ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे" इति षष्ठ्यलोपः दृश्यते भ्रातृजायामित्यादौ सप्तमी समासः । भ्रातृजायापि, यथाह रघुवंशम् "रथात्सुमन्त्र प्रतिपन्न वाहान्ता भ्रातृजायां पुलिनेवताय्यै" इति ॥ (५) 'यातृ' इति शब्दरूपम् 'या' इति भाषा प्रसिद्धिः ॥

(६) पालिका इति १ वा कुलपालिका इत्यमरः २ ॥

(७) प्रेयांसी प्रेयांसः, सान्तः, अन्येऽकारान्ताः सेक्तासेतारौ

दारकर्म[७] परिणयो[८] जामाता[१] दुहितुः पतिः ॥१८२॥
उपपतिस्तु[१] जारः[२] स्यात् भुजङ्गो[१] गणिकापतिः।
जम्पती[१] दम्पती[२] जायापती[३] भार्य्यापती[४] समाः ॥१८३॥
यौतकं[१] (१)युतयोर्देयं सुदायो[२] हरणं[३] च तत्।
कृताभिषेका महिषी[१] भोगिन्यो[१]ऽन्या नृपस्त्रियः ॥१८४॥
सैरन्ध्री[१] याऽन्यवेश्मस्था स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी।
असिक्न्यन्तः[१] पुरप्रेष्या दूती[१] सञ्चारिके[२] समे ॥१८५॥
(२)प्राज्ञी[१] प्रज्ञा[२] प्रजानन्त्यां प्राज्ञा[१] तु प्रज्ञयाऽन्विता।
स्यादाभीरी[१] महाशूद्री[२] जातिपुंयोगयोः समे ॥१८६॥
पुंयुज्याचार्य्या[१]ऽऽचार्य्याणी(३) मातुलानी[१] तु मातुली[२]।
उपाध्याया[१]न्युपाध्यायी[२] क्षत्त्रि[१]य्यर्य्यी[१] च शूद्र्यपि[१] ॥१८७॥
स्वत आचार्य्या[१] शूद्रा च(४) क्षत्त्रिया[१] क्षत्त्रियाण्यपि[२]।
(५)उपाध्याय्यु[१]पाध्याया[२] स्यादर्य्या[१]ऽर्य्याणी[२] पुनः समे(६)॥१८८॥
(७)दिधिषू[१]स्तु पुनर्भू[२]र्द्विरूढा स्यात् दिधिषू[१] पतिः(८)।

अपि च, प्रेयस्याद्या दश शब्दाः पुंसि वर्त्तमानाः सन्तः पत्यौ भर्त्तरि वर्त्तन्ते, ते यथा, प्रेयान् १ दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८ प्रेष्ठः ९ प्रणयी १०, प्रणयिनौ प्रणयिनः, नाम्नः॥

(१) युतयोर्वधूवरयोर्देयं परिधानवस्त्राभरणादि १॥

(२) पण्डितायाः। प्रजानन्त्याम्॥ (३) आचार्य्यस्त्रियः॥

(४) शूद्रादिजातीयानाम्॥ (५) उपाध्यायो वेदपाठकः॥

(६) अर्य्यस्य वैश्यस्य स्त्री अर्य्या॥

(७) दिधिषौ दिधिषु दिधीषुरित्यपि "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता" २ इति मतान्तरम्॥

(८) दिधिषुः पतिः अग्रे दिधिषुः, हलन्तपाठो युक्तः॥

स तु द्विजो ऽग्रेदिधिषू[1] र्यस्य स्यात्सैव गेहिनी ॥१८९॥
ज्येष्ठे ऽनूढे परिवेत्ता[1] ऽनुजो दारपरिग्रही ।
तस्य ज्येष्ठः परिवित्ति[1] र्जाया तु परिवेदिनी[1(1)] ॥१९०॥
वृषस्यन्ती[1] कामुकी[2] स्या दिच्छायुक्ता तु कामुका[1] ।
(२)कृतसापत्निका[1] ऽध्यूढा[2] धिविन्नाथ[3] पतिव्रता[1] ॥१९१॥
एकपत्नी[2] सुचरित्रा[3] साध्वी[4] सत्य[5] सती[1] त्वरी[2] ।
पुंश्चली[3(3)] चर्षणी[4] बन्धक्य[5] विनिता[6] च पांसुला[7] ॥१९
स्वैरिणी[8] कुलटा[9] (४)याति या प्रियं सा ऽभिसारिका[1] ।
वयस्या[1] ऽलिः[2] सखी[3] सध्री[4]च्यशिश्वी[1] तु शिशुं विना ॥१९
पतिवत्नी[1] जीवत्पति[2] र्विश्वस्ता[1] विधवा[2] समे ।
(५)निर्वीरा[1] निष्पतिसुता जीवत्तोका[1] तु जीवसूः[2] ॥१९४॥
नश्यत्प्रसूतिका निन्दुः[1] सश्मश्रु र्नरमालिनी[1] ।
कात्यायनी[1] त्वर्द्धवृद्धा काषायवसना ऽधवा ॥१९५॥
श्रवणा[1] भिक्षुकी[2] मुण्डा[3] पोटा[1] तु स्त्री नृलक्षणा ।

---

(१) यत्स्मृतिः "येऽग्रजेष्व ऽकृतदारेषु कुर्व्वते दारसंग्रहम् । ज्ञेयाः परिवेत्तारः परिवित्तिस्तु पूर्व्वज" इति । दारपरिग्रही परिणी कलत्रः ॥

(२) कृतं सापत्न्यं सपत्नी भावोऽस्याः सा । "अध्यूढ ईर्ष्या ऽध्यूढा कृतसापत्न्य योषितीति" श्रीधरः । अध्युपरि विन्दत्यस्या इत्यधिविन्ना "विद्लृलाभे" तुदादौ मुचादिः, विन्दतेः परस्य क्त प्रत्ययस्य तकारस्य नित्यं नकारः, नच ष्टुभ्रा ध्यानोऽनुदवित्त्वेति सूत्रे विकल्पः । धर्षणी २ ॥ (३) इत्यपि ॥ (४) नवकुलटा नाम्नि ॥

(५) "रहिता पति पुत्राभ्यां निर्वीरेत्यभिधीयते ।" अवीरा इ मरः जीवन्ती जीवसूः । जीवत्पुत्रा इति वा ॥

साधारणस्त्री[1] गणिका[2] वेश्या[3] पण्यपण्याऽङ्गना[5] [(1)] ॥१९६॥
भुजिष्या[6] लञ्जिका[7] रूपाजीवा[8] वारवधूः पुनः ।
सा वारमुख्या[1]ऽथ चुन्दी[1] कुट्टनी[2] शम्भली[3] समाः ॥१९७॥
पोटा[1] वोटा[2] च चेटी[3] च दासी[4] च कुटहारिका[5] ।
नग्ना[1] तु कोटवी[2] वृद्धा पलिक्न्यथ[1] रजस्वला[1] ॥१९८॥
पुष्पवत्य[2]विरा[3] त्रेयी[4] [(2)] स्त्रीधर्म्मिणी[5] मलिन्य[6]वीः[7] ।
उदक्या[8] ऋतुमती[9] च पुष्पहीना तु निष्कला[1] ॥१९९॥
राका[1] तु सरजाः कन्या स्त्रीधर्म्मः[1] पुष्प[2]मार्त्तवम् ।
रज[4]स्तत्कालस् तु ऋतुः[1] [(3)] सुरतं[1] मोहनं[2] रतम्[3] ॥२००॥
संवेशनं[4] सम्प्रयोगः[5] सम्भोग[6]श्च रहो[7] रतिः[8] ।
ग्राम्यधर्म्मो[9] निधुवनं[10] कामकेलिः[11] पशुक्रिया[12] ॥२०१॥
व्यवायो[13] मैथुनं[14] [(4)] स्त्रीपुंसौ[1] द्वन्द्वं[2] मिथुनं[3] च तत् ।
अन्तर्व्वत्नी[1] गुर्व्विणी[2] स्यात् गर्भवत्यु[3]दरिण्यपि[4] ॥२०२॥
आपन्नसत्त्वा[5] गुर्व्वी[6] च श्रद्धालु[1]र्दौहृदान्विता ।
विजाता[1] च प्रजाता[2] च जातापत्या[3] प्रसूतिका[4] ॥२०३॥
गर्भ[1]स्तु गरभो[2] भ्रूणो[3] दोहदलक्षणं[4] च सः[(5)] ॥
गर्भाशयो[1] जरा[2]यूल्वे[3] कललो[1] ल्व[2] पुनः समे[(6)] ॥२०३॥

---

(1) पण्याङ्गना । पणाङ्गना इत्येवम् ॥

(2) अविरात्रेयी इति वा पाठः । अवी अव्यौ अव्यः इति रूपम् ॥

(3) रजस् क्ली । ऋतुः पुं ॥ (4) चतुर्दश मैथुन नामानि ॥

(5) दोहदलक्षणं क्ली । जरायुः पुं । उल्वः पुं क्ली ॥

(6) शुक्रशोणित सम्पातस्य "सप्ताहं कललं विद्यात् ततः सप्ताह बुद्बुदम् । बुद्बुदाज्जायते पेशी पेशीतोऽपि घनं भवेत्" इत्याचाराङ्ग वृत्तिः ॥

(१)दोहदं[१] दौहृदं[२] श्रद्धा[३] लालसा[४] स्पृहिमाशि तु ।
वैजननो। विजननं[१] प्रसवो[२] नन्दनः[१] पुत्रः ॥२०५॥
उद्वहो[२] ऽङ्गजा[३]-त्मजः[४](२) सूनु[५] स्तनयो[६] दारकः[७] सुतः[८] ।
पुत्रो[९] दुहितरि[१०] स्त्रीत्वे (३)तोका[१]-पत्य[२]-प्रसूतयः[३]॥२०६।
(४)तुक्[४] प्रजो[५] भयो भ्रात्रीयो[१] भ्रातृव्यो[२] भ्रातृ रात्मजे।
स्वस्रीयो[१] भागिनेय[२] श्च जामेयः[३] कुतप[४] श्च सः ॥२०७॥
नप्ता[१] पौत्रः[२] पुत्रपुत्रो दौहित्रो[१] दुहितुः सुतः ।
प्रतिनप्ता[१] प्रपौत्रः[२] स्यात् तत्पुत्र स्तु परम्परः[१](५)॥२०८॥
पैतृष्वसेयः[१] स्यात् पैतृष्वस्रीय[२] स्तुक पितृष्वसुः ।
मातृष्वस्रीय[१] स्तुक् मातृष्वसु मातृष्वसेय[२] वत् ॥२०९॥
(६)विमातृजो वैमात्रेयो[१] द्वैमातुरो[१] द्विमातृजः ।
सत्या स्तु तनये साम्मातुर[१]-व द्रमातुरः[२] ॥२१०॥
सौभागिनेय[१] कानीनौ[२] सुभगा-कन्ययोः सुतौ ।
(७)पौनर्भव[१] पारस्त्रैणेयौ[२] पुनर्भू-परस्त्रियोः ॥२११॥
दास्या दासेर[१] दासेयौ[२] नाटेर[२] स्तु नटीसुतः ।
बन्धुलो[१] बान्धकिनेयः[२](८) कौलटेरो[३] ऽसतीसुतः ॥२१२॥

---

(१) दोहदं क्ली पुं ॥ (२) अङ्गजः १ आत्मजः २ इत्येवम् ॥

(३) स्वार्थिकेऽन्य सूत पुत्र इन्द्रारस्येति विकल्पेन इत्वे, पुत्रिका पक्षे पुत्रका ॥ (४) तु को तकः ॥

(५) "परम्परः प्रपौत्रादौ मृगभेदे परम्परः । परम्परा प्रदीपाद्य सन्तानेऽपि वधे क्वचित् ।" (६) विरुद्धा माता विमाता तस्यां जातः ॥

(७) "पुनरक्षतयो नित्वाह्याक्षते वा यथाविधि । सा पुनर्भूः सुतस्तस्याः पौनर्भव उदाहृत" इति स्मृतिः ॥

(८) असती भिक्षुक सत्योः सुतस्य ॥

स तु कौलटिनेयः[१] स्यात् यो भिक्षुकसतीसुतः[(१)]।
द्वावप्येतौ कौलटेयौ[१] क्षेत्रजो[१] देवरादिजः[(२)] ॥२१३॥
स्वजाते त्वौरसौ[१]-रस्यौ[२] मृते भर्त्तरि जारजः।
गोलको[१] ऽथ मृते कुण्डो[१] भ्राता[१] तु स्यात् सहोदरः[२] ॥२१४
समानोदर्य्य[३]-सोदर्य्य[४]-सगर्भ्य[५]-सहजाः[६] अपि।
सोदर[७] श्च स तु ज्येष्ठः[१] स्यात् पितरः[२] पूर्वजो[३]ऽग्रजः[४] ॥२१५॥
जघन्यजो[१] यविष्ठः[२] स्यात् कनिष्ठो[३]ऽवरजो[४]ऽनुजः[५]।
स यवीयान्[६] कनीयांश्[७] च पितृव्य[१]-श्याल[२१]-मातुलाः[१(३)] ॥२१६
पितुः पत्न्या श्च मातु श्च भ्रातरो देवृ[१] देवरौ[२(४)]।
देवा[३] वा वरजे पत्यु र्जामि[१] स्तु भगिनी[२] स्वसा[३] ॥२१७॥
[(५)]ननान्दा[१] तु स्वसा पत्यु र्ननन्दा[२] नन्दिनी[३] त्वपि।
पत्न्या स्तु भगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्वश्रूः[१] कुली[२] च सा ॥२१८॥
कनिष्ठा श्यालिका[१] श्याली[२] यन्त्रणी[३] केलिकुञ्चिका[४]।
केलि[१] र्द्रवः[२] परीहासः[३] क्रीडा[४] लीला[५] च नर्म[६] च ॥२१९॥
देवनं[७] कूर्दनं[८] खेला[९] ललनं[१०] वर्करो[११]ऽपि च।
वप्ता[१] तु जनक[२] स्तातो[३] बीजी[४] जनयिता[५] पिता[६(६)] ॥२२०

---

(१) भिक्षुकी चासौ सती च, भिक्षुकसती "पुंवत्कर्म्मधारये" इति पुंवद्भावः। (२) क्षेत्रे कलत्रे जातः क्षेत्रजः, तत्त्वजस्यापीति केचित् ॥

(३) इति "काका" एकं नाम पितृव्ये "शाला" नाम एकं श्यालके "मामा" नाम एक मातुले ॥

(४) देवा देवरौ देवरः, देवरः देवरौ देवराः, देवा देवानौ देवानः।

(५) ननान्दा ननान्दरौ ननान्दरः। यन्त्रिणी इति पाठे वा, पत्न्यां स्त्री कनिष्ठायाम् ॥

(६) बीजिनौ बीजिनः, "स्त्री क्षेत्रमोषधीपालं बीजो चाम-

पितामहः[1] स्वस्य पिता तत्पिता प्रपितामहः[1]।
मातुर्मातामहा[1]-द्येवं माता[1]ऽम्बा[2] जननी[3] प्रसूः[4] ॥२२१॥
सवित्री[5] जनयित्री[6] च जनिका[1] तु बहुप्रसूः।
धात्री[1] तु स्या दुपमाता[2] वीरमाता तु वीरसूः ॥२२२॥
श्वश्रूः[1] माता पति पत्न्योः श्वशुर स्तु तयोः पिता।
पितर[1] स्तु पितु र्वंश्या मातु र्मातामहाः[1] कुले ॥२२३॥
पितरौ[1] मातापितरौ[2] मातरपितरौ[3] पिता च माता च।
श्वश्रूश्वशुरौ[1] श्वशुरौ[2] पुत्रौ[1] पुत्र श्च दुहिता च ॥२२४॥
भ्राता च भगिनी चापि भ्रातरा[1] वथ बान्धवः[1]।
स्वो[2] ज्ञातिः[3] स्वजनो[4] बन्धुः[5] सगोत्र[6]श्च निजः[1]पुनः ॥२२५॥
आत्मीयः[2] स्वः[3] स्वकीय[4]श्च सपिण्डा[1] स्तु सनाभयः[2]।
तृतीयाप्रकृतिः[1] षण्डः[1] षण्ढ[2] क्लीबो[4] नपुंसकम्[5(1)] ॥२२६॥

इन्द्रियायतन[1] मङ्ग[2]-विग्रहौ[3],
क्षेत्र[4]-गात्र[5]-तनु[6]भूघना[7]-स्तनूः[8]।
मूर्त्तिमत्[9]-करण[10]-काय[11]-मूर्त्तय,[12]
वेर[13]-संहनन[14]-देह[15]-सञ्चराः[16(2)] ॥२२७॥

घनो[17] बन्धः[18] पुरं[19] पिण्डो[20] वपुः[21] पुद्गल[22]-वर्ष्मणी।
कलेवरं[4] शरीरो[25]ऽस्मिन् जीवे कुणपं शवः[2(3)] ॥२२८॥

मृतात्मनम्। तत्रयथा नरः स्वामी जन्तु स्तत्र निमिष्यते" इति गरुड़-पुराणम्॥

(१) नपुंसकमिति क्ली॥

(२) तनुः स्त्री, तनूः स्त्री, वेरः पुं क्ली, देहः पुं क्ली॥

(३) पिण्डः पुं क्ली, वपुस् क्ली, वर्ष्मन् क्ली शरीरः पुं क्ली, शवश्च इति

मृतकं[1] रुण्ड[1]-कबन्धौ[2] त्वपशीर्षे क्रियायुजि ।

(1)वयांसि[1] तु दशाः[2] प्रायाः[3] सामुद्रं[1] देहलक्षणम्(2) ॥२२९॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गा[2]-वयवा[3]-पघना[4] अपि ।

उत्तमाङ्गं[1] शिरो[2] मूर्धा[3] मौलि[4] र्मुण्डं[5] कं[6]-मस्तके[7] ॥२३०॥

वराङ्गं[8] करणत्राणं[9] शीर्षं[10] मस्तिक[11] मित्यपि(3) ।

(4)तज्जाः केशा[1] स्तीर्थवाका[2] श्चिकुराः[3](5) कुन्तलाः[4] कचाः[5] ॥२३१॥

वालाः[6] स्यु स्तत्पराः पाशो[1] रचना[2] भार[3] उच्चयः[4](6) ।

हस्तः[5] पक्षः[6] कलाप[7] श्च केश-भूयस्त्ववाचकाः ॥२३२॥

अलका[1] स्तु कर्कराला:[2] खङ्कर[3] श्चूर्णकुन्तलः[4] ।

रूपं, तेन शयसी वशांसी, शवोऽपि। पुं क्ली, मृतशरीरे द्वयं कुणपं शवस्य ॥

(१) कबन्धः पुं क्ली, अपगतम् शीर्षं यस्य अपशीर्षे क्रियायुजि मृतशरीरे इत्यर्थः ॥

(२) "सामुद्रो देहलक्षणे। सामुद्रं च समुद्रीय लवणादिषु भेद्यवत्" इति पुंस्यपि महेश्वरः ॥

(३) शिरः क्ली, मूर्धा पुं, मौलिः पुं स्त्री, मुण्डं पुं क्ली, कं पुं क्ली, मस्तकमपि क्ली पुं ॥

(४) तस्मिञ्छिरसि, तज्जा इति यौगिकसूचनं, तेन शिरसिजाः शिरोरुहाः मूर्धजा इत्यादि ॥

(५) प्राकृते तु कस्य चा देशात् चिउरा इति, संस्कृतेऽपीति केचित् यदाह "कुन्तला मूर्धजा वालाश्चिहुराश्चिकुरा" इति ॥

(६) तेभ्यः केशादिभ्यः परा अमी स्थिताः पाशादयः समूहार्थकाः केशभूयस्त्ववाचका भवन्ति, यथा केशपाशाः १ केशरचना २ केशभारः ३ केशोच्चयः ४ केशहस्तः ५ केशपक्षः ६ केशकलापः ७ एवं कचादिभ्योऽप्येषां यौगिकत्वात् ॥

(1)स तु भाले भ्रमरकः[1] कुन्तलो[2] भ्रमरालकः[3] ॥२३३॥
(2)धम्मिल्लाः[1] संयताः केशाः केशवेशे कवर्य्यथ ।
(3)वेणिः[1] प्रवेणी[2] शीर्षण्य[1]-शिरस्यौ[2] विशदे कचे ॥२३४॥
केशेषु वर्त्म सीमन्तः[1] पलितं[1] (4)पाण्डुरः कचः ।
चूडा[1] केशी[2] केशपाशी[3] शिखा[4] शिखण्डिकाः[5] समाः ॥२३५॥
सा बालानां काकपक्षः[1] शिखण्डक[2]-शिखाण्डकौ[3] ।
तुण्ड[1]मास्यं[2] मुखं[3] (5)वक्त्रं[4] लपनं[5] वदना[6]-नने[7] ॥२३६॥
भालं[1] गोध्य[2]-लिका[3]-लीक[4]-ललाटानि[5] श्रुतिः[1] श्रवः[2] ।
शब्दाधिष्ठानं[3]-पैञ्जूष[4]-महानाद[5]-ध्वनिग्रहाः[6] ॥२३७॥
कर्णः[7] श्रोत्रं[8] श्रवणं[9] च वेष्टनं[1] कर्णशष्कुली[2] ।
पालिस्तु[1] कर्णलतिका[2] शङ्खो[1] भालश्रवोऽन्तरे ॥२३८॥
चक्षु[1]रक्षी[2]-क्षणं[3] नेत्रं[4] नयनं[5] दृष्टि[6]रम्बकम्[7] ।
लोचनं[8] दर्शनं[9] दृक्[10] च तत्तारा[1] तु कनीनिका[2](4) ॥२३९॥
वामं तु नयनं सौम्यं भानवीयं तु दक्षिणम् ।

---

(1) चत्वारि वक्रोन्नत केशनामानि । भालाभिमुखे चेत् तत्र त्र्योऽपि नामानि ॥

(2) "तद्बन्धविशेषाः स्युर्वेणी धम्मिल्लकुन्तलकबर्यः" इति हलायुधः । देफयुक्त पाठोऽपि क्वचित् ॥ (3) वेणिः दीर्घान्तोऽपि ॥

(4) पलित पुं क्ली, । (5) क्ली मुखं पुं क्ली ॥

(5) 'तारकापि, तारकाकर्णीकेति द्व्यक्षरस्याभावः, "तारको दैत्यभिन्नर्णधारयोर्दृक्कितारकम्" । अक्षिकनीनिकायां च तारकापि चेति" "तारकाक्ष्णः कनीनिके" इत्यमरः "तारकातिशयः नक्षत्रा ज्योतिषितीत्वाभावः" इति क्षीरस्वामी॥

(1)असौम्येऽक्ष्णि वक्षि[1] स्यादीक्षणं[1] तु निशामनम्[2] ॥२४०॥
निभालनं[3] निशमनं[4] निध्यानं[5] अवलोकनम्[6]।
दर्शनं[7] द्योतनं[8] निर्वर्णनं[9] चाथार्द्धवीक्षणम्[1] ॥२४१॥
अपाङ्गदर्शनं[2] काक्षः[3] कटाक्षो[4] ऽक्षिविकूणितम्[5]।
स्या दुन्मीलन[1] मुन्मेषो[2] निमेष[1] स्तु निमीलनम् ॥२४२॥
अक्ष्णो र्बाह्यान्ताव पाङ्गौ[1](2) भ्रुरूर्द्ध्वे रोमपद्धतिः।
सकोपभ्रूविकारे स्यात् भ्र-भ्रु-भ्रू-भृ-परा कुटिः(3) ॥२४३॥
कूर्चं[1] कूर्पं[2] भ्रुवो र्मध्ये (4)पक्ष्म[1] स्या न्नेत्ररोमणि।
गन्धज्ञा[1] नासिका[2] नासा[3] घ्राणं[4] घोणा[5] विकूणिका[6] ॥२४४॥
(5)नक्रं[7] नर्कुटकं[8] शिङ्घिन्यो[9]ष्ठो[1]ऽधरो[2] रदच्छदः[3]।
दन्तवस्त्रं[4] च तत्प्रान्तौ (6)सृक्कण्यौ[1] असिकं[1] त्वधः ॥२४५॥
असिकाधस्तु चिबुकं[1] स्यात् गल्लः[1] सृक्कणः परः।
गल्ला त्परः कपोल[1]श्च परो गण्डः[1] कपोलतः ॥२४६॥

(१) विकारयुक्ते चक्षुषि एकम् अनक्षि अनक्षिणी अनक्षीणि ॥

(२) भ्रू स्त्री, भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः ॥

(३) भ्रकुटिः १ भ्रुकुटिः २ भ्रूकुटिः ३ भृकुटिः ४ [illegible] स्त्रीलिङ्गाः ॥

(४) पुं क्ली, पक्ष्मा पक्ष्माणौ पक्ष्माणः, पक्ष्म पक्ष्मणी पक्ष्माणि ॥

(५) बृहस्पतिस्तु "नक्रो नासा विकूणिकेति" इत्याह ॥

(६) औणादिक क्वनिप् प्रत्ययान्तः सृक्कः, सृक्कणीति क्लीब[illegible] नान्तम्। सृक्क सृक्कणी सृक्काणि। सृक्कि इत्यपि। [illegible] सृक्कणी इत्यमरः। ओष्ठेति जातावेकत्वम्। सृजति [illegible]मिति सृक्किः [illegible] सृक्की अत्र्यपि कश्चित् ककारान्तत्वादिति क्षीरस्वामी। सृक्कि सृक्किणी सृक्कीणि ॥

(१)ततो श्मश्रु[1] श्मश्रु[1] कूर्चं[2] आस्यलोम[3] च मासुरी[4]।
दाढिका[1] दंष्ट्रिका[2] दाढा[1] दंष्ट्रा[2] जम्भो[3] द्विजा[1] रदाः[2] ॥२४७॥
(२)रदना[3] दशना[4] दन्ता[5] दंशा[6] खादना[7] मल्लकाः[8]।
राजदन्तौ[1] तु मध्यस्थावुपरि(३) श्रेणिकौ[1] क्वचित्(४) ॥२४८॥
रसज्ञा[2] रसना[3] जिह्वा[3] लोला[4] तालु[1] तु काकुदम्[2]।
सुधास्रवा[1] घण्टिका[2] च लम्बिका[3] गलशुण्डिका[4] ॥२४९॥
कन्धरा[1] धमनिः[2] ग्रीवा[3] शिरोधिः[4] च शिरोधरा[5]।
(५)सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवा[1] ऽवटुर्घाटा[2] कृकाटिका[3](६) ॥२५०॥
कृक[1]स्तु कन्धरामध्यं कृकपार्श्वे तु वीतनौ[1](७)।
ग्रीवा धमन्यौ (८)प्राग् नीले[1] पश्चान्मन्ये कलम्बिके[2] ॥२५१॥
गलो[1] निगरणः[2] कण्ठः[3](९) काकलक[1]स्तु तन्मणिः।

---

(१) श्मश्रुः पुं स्त्री, श्मश्रु क्ली, कूर्चं पुं क्ली। आस्यलोम आस्यलोमनी आस्यलोमानि। (२) रदना इति स्त्रीलिङ्गं क्लीबलिङ्गञ्च॥

(३) उपरि अधश्च द्वौ द्वौ मध्यस्थौ विचालस्थितावित्यर्थः॥

(४) क्वचिदिति मतान्तरे दन्तपङ्क्तेरुपरि, नत्वधस्तात्, यौ दन्तौ तौ श्रेणिकावित्युच्येते॥

(५) "रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते" इति हलायुधः। अवटुः पुं स्त्री। (६) ग्रीवा पश्चाद्भागस्य त्रीणि नामानि॥

(७) कृकस्य ग्रीवामध्यस्य पार्श्वे निकटौ वीतनौ उच्येते इत्यन्वयः पार्श्वशब्दो निकटार्थः क्लीबलिङ्गः, तस्य प्रथमाद्विवचनान्ते कृकपार्श्वे इति॥

(८) प्रागित्यव्ययं ग्रीवायाः पूर्वभागे नीले उच्येते इत्यन्वयः नीले इति प्रथमाद्विवचनम्॥ (९) कण्ठः पुं क्ली। [illegible] "ग्रीवामूले तु कण्ठोऽस्त्रीति क्लीबेत्याह" कंध इत्यपि पुं क्ली॥

अंसो[1] भुजशिरः[2] स्कन्धो[3] जत्रु(1) सन्धि उरो-ऽंसयोः ॥२५२॥

(2)भुजो[1] बाहुः[2] प्रवेष्टो[3] दोः[4] दोषा[5] ऽथ भुजकोटरः[1] ।

दोर्मूलं[2] खण्डिकः[3] (3)कक्षा[4] पार्श्वं[1] स्यादेतयोरधः ॥२५३॥

कफोणि[1]स्तु भुजामध्यं[2] कफणिः[3] कूर्परः[4] पुमान्(4) ।

अधस्तस्या मणिबन्धात् स्यात् प्रकोष्ठः[1] कलाचिका[2] ॥२५४॥

प्रगण्डः[1] कूर्परांसान्तः पञ्चशाखः[1] शयः[2] शमः[3] ।

हस्तः[4] पाणिः[5] करो[6]ऽस्यादौ मणिबन्धो[1] मणि[2]श्च सः ॥२५५॥

करभो[1]ऽस्मादाकनिष्ठं करशाखा[1]ऽङ्गुली[2] समे ।

अङ्गुरी[3] चाङ्गुलो[4]ऽङ्गुष्ठः तर्जनी[1] तु प्रदेशिनी[2] ॥२५६॥

ज्येष्ठा[1] तु मध्यमा[2] मध्या[3] सावित्री[1] स्यादनामिका[2] ।

कनीनिका[1] तु कनिष्ठा[2]ऽवहस्तो[1] हस्तपृष्ठतः(5) ॥२५७॥

कामाङ्कुशो[1] महाराजः[2] करजो[3] नखरो[4] नखः[5] ।

करम्बूको[6] भुजाकण्टः[7] पुनर्भव[8]-पुनर्नवौ[9] ॥२५८॥

---

(1) जत्रु क्ली । अथ जत्रुणी जत्रूणि ॥

(2) भुजः पुं स्त्रीलिङ्गः, स्त्रियां भुजा आबन्तः। दोः पुं क्लीबलिङ्गः सान्तः दोः दोषौ दोषः इति पुंसि, दोः दोषी दोंषि इति क्लीबे, दोषा इत्यदन्तोऽपि स्त्रीलिङ्गः यन्महेश्वरः "दोषः स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि चेति"। "बहुदोषो गुणध्वंसी गोहन्ता जनपीडकः। करौ तु किरणौ लोकमस्तमाप महोदयम् ॥" इति विदग्धमुखमण्डने विष्णोः स्तुतिर्निरुक्ते । बाहा आबन्तः ॥ (3) कक्षा पुं क्ली कक्षाः कक्षा इति च षकार द्वितीयस्वरान्तोऽपीत्यमर टीका ॥

(4) कूर्परः कफणिर्भवणि इति पुंस्यपि वैजयन्ती ॥

(5) हस्त पृष्ठतः हस्तपृष्ठे इत्यर्थः, आद्यादिभ्यस्तसुः इति सप्तम्यर्थे तसु प्रत्ययः ॥

प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमङ्गुष्ठे विततेः क्रमात् ।
प्रादेश-तालगोकर्णा[२] वितस्तौ[१] यथाक्रमम् ॥२५९॥
प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेटः[१](१) प्रतलः[२] तलः[२] ।
प्रहस्त[४] स्तालिका[५] तालः[६] (२) सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥२६०॥
सन्निविडाङ्गुलिः पाणिर्मुष्टिर्[१] मुस्तुर्[२] मुचुट्यपि ।
(३) संग्राहो[४] बाहुमुष्टि[१]स्तु खटकः[१] कुब्जितः पुनः ॥२६१॥
पाणिः प्रसृतः[१] प्रसृति[२] स्तौ युतौ पुनरञ्जलिः[१](४) ।
प्रसृते तु द्रवाधारे (५) गण्डूष[१] श्चुलुक[२] श्चुलुः[१] ॥२६२॥
हस्तः[१] प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलि-कूर्परम्(६) ।
बद्धमुष्टि रत्नी रत्निर[१] (७) रत्नि[२] र्निष्कनिष्ठिकः ॥२६३॥

(१) चपेटः पुं स्त्री, तेन चपेटापि । अपि च, चपटोऽपि, यदाह "चपेट चपटौ तले" इत्युत्पलदत्तः ॥

(२) सिंहा हि संहताभ्यां चपेटाभ्यां घ्नन्ति अतः सिंहतलः, संहतलः सानुस्वारो दन्त्यादिस्वरादिरित्यन्ये ।

(३) यद्वैजयन्ती आह "प्रकोष्ठे मुष्टि मुस्तू द्वौ संग्राहो मुचटिः समाम् ।" इति । मुचुखटति प्रमोदरादिः बाहुलकात् किदुटिः मुचुटिः ङ्यां मुचुटी ।" मुष्टिः पुं स्त्री, मुस्तः पुं स्त्री, मुचटी स्त्री, मचटी त्यपि कश्चित ॥

(४) अञ्जलिः प्रणामार्थं मुकुलित हस्त युग्मेऽपि यथा कुमारसम्भवे "प्रतमस्मुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा" इति ॥

(५) द्रवद्रव्याणां धारणयोग्य विस्तृतपाणौ त्रीणि तत्र गण्डूषः पुं क्लीबे, चुलुकः पुं स्त्री, चलुः पुं ।

(६) मध्यमाङ्गुलि कूर्परयोर्मध्ये पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावे समासः तत्सन्नियोगेनाद्यस्यैकारो निपात्यते ॥

(७) रत्निः पुं स्त्री, अरत्निः पुं स्त्री ॥

व्यामो[1] व्यायाम[2]-न्यग्रोधौ[3] तिर्य्यग् बाहू प्रसारितौ ।
ऊर्द्ध्वीकृतभुजः(1) पाणिनरमानं तु पौरुषम्[1] ॥२६४॥
(2)दघ्न-द्वयस[2]-मात्रा[3]स्तु जान्वादेः स्तन्न दुघ्निते ।
रीटकः[1] पृष्ठवंशः[2] स्यात् पृष्ठं[1] तु चरमं तनोः ॥२६५॥
पूर्व्वभाग उपस्थो[1]ऽङ्कः[2] क्रोडः[3] उत्सङ्ग[4] इत्यपि ।
(3)क्रोडो[1] रो[3] हृदयस्थानं[2] वक्षो[4] वत्सो[5] भुजान्तरम्[6] ॥२६६॥
स्तनान्तरं[1] हृत् हृदयं[2] स्तनौ[1] कुचौ[2] पयोधरौ[3] ।
उरोजौ[4] च चुचुकन्तु स्तनात् वृन्त[2]-शिखा[3] मुखाः[4] ॥२६७॥
तुन्दं[1] तुन्दि[2] गर्भ[3]-कुक्षि[4] पिचण्डो[5] जठरो[6]-दरे[7] ।
कालखण्डं[1] कालखञ्जं[2] कालेयं[3] कालकं[4] यकृत्[5] (4) ॥२६८॥

---

(१) भुजशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वात्, अत्र स्त्रीलिङ्गान्तेन भुजाशब्देन पाणिशब्देन सह द्वन्द्वः भुजा च पाणिश्च भुजापाणी ऊर्द्ध्वीकृतभुजापाणिनरोमानं यस्य तत् इति विग्रहः ।

(२) दघ्नादयस्त्रयः शब्दाः, प्रत्ययाः अपि जान्वादेः परतो योजिताः सन्तः, तेन जान्वादिना उन्मितं तत्र दुघ्नितं तस्मिन् तत्र दुघ्निते जान्वादुद्भन्मिते वर्त्तन्त इत्यर्थः, यथा जानुप्रमाणमस्य जानुदघ्नम् १ । जानुमात्रं २ जानुद्वयसं ३ । जलादिकमपि आदिशब्दात् पुरुषदघ्नमित्यादि । स्त्रियां जानुदघ्नी जानुद्वयसी जानुमात्री ॥

(३) क्रोडं क्रोडापि यत्राह गौडः "स्त्री नपुंसकयोः क्रोडा वक्षसि स्यात् किरौ पुमान्" 'क्रोडे पीनपयोधरे नगवधूः कः क्रीडितं नेच्छति" इति । स्तनवृन्तम् १ स्तनशिखा २ स्तनमुखम् ३ ।

(४) यकृत् यकृती यकृन्ति । पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु इत्यादि सूत्रेण यकन् आदेशो विकल्पेन भवति तेन द्वितीया बहुवचने यकानि यकृन्ति, तृतीयैकवचने यकृता यक्ना यकृद्भ्यां यकभ्यां यकृद्भिः, यकभिः चतुर्थ्यां

द्व्यर्थोऽपि तिलकं क्लोम(१) वामे तु [illegible](२)।
पुप्फुसः[२] स्यादथ प्लीहा(३) गुल्मोऽन्त्रं तु पुरीतति(४) ॥२६९॥
रोमावली[१] रोमलता[२] नाभिः[३] स्यात् तुन्दकूपिका[४]।
नाभेरधो मूत्रपुटं[१] वस्तिर्मूत्राशयो[२]ऽपि च ॥२७०॥
मध्यो[१]ऽवलग्नं[२] विलग्नं[३] मध्यमो[४]ऽथ कटः[१] कटिः[२]।
श्रोणिः[३] कलत्रं[४] कटीरं[५] काञ्चीपदं[६] ककुद्मती[७] ॥२७१॥
नितम्बो[१] रोधौ[२] स्त्रीकट्याः पश्चा जघनं[१] मग्रतः।
त्रिकं[१] वंशाधस्तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे[१](५) ॥२७२॥
पुतौ[१] स्फिचौ[२](६) कटिप्रोथौ[३] वराङ्गं[१](७) तु च्युति[२] र्बुलिः[३]।

यकृते यक्ने, पञ्चमीषष्ठ्योः यकृतः यक्नः यक्नोः यकृतोः यकृतां यक्नां यकृति यक्नि यकृत्सु यक्सु ॥

(१) क्लोम्नी क्लोमनि क्लोमानि ॥

(२) दक्षिणे इति पदम् इहापि वर्तते हृदयस्य दक्षिणे पार्श्वे यो-दर्यो जलाधारः क्लोम, क्लोमः [illegible] इति केषांचिन्मतं [illegible] पुप्फुसः "फुफ्फुस्" इति भाषा ॥

(३) प्लीहा प्लीहानौ प्लीहानः ॥

(४) पुरीतत् पुरीतती पुरीतन्ति क्ली, वाचस्पतिस्तु "अन्त्रं पुरीतद् स्त्रिया" मिति पुंस्त्वमाह ॥

(५) कुकुन्दरं क्ली, वाचस्पतिस्तु "कुकुन्दरौ [illegible] जघन कूपिके" इति पुंस्त्वमाह ॥

(६) स्फिक् स्त्री, स्फिक् स्फिजौ स्फिजः ॥

(७) [illegible] "[illegible]" ॥ [illegible]

भगो[4]ऽपत्यपथो[5] योनिः[6] स्मरमन्दिर[7]-कूपिके[8](1) ॥२७३॥
स्त्रीचिह्न[9]मथ पुंश्चिह्नं[1] मेहनं[2] शेफ[3]-शेपसी[4] ।
शिश्नं[5] मेढ्रं[6] कामलता[7] लिङ्गं[8] च द्वयमप्यदः ॥२७४॥
गुह्य[1]-प्रजनना[2]-पस्था[3](2) गुह्यमध्यं तु सो[1] मणिः[2] ।
सीवनी[1] तदधः सूत्रं स्यादण्डं[1] पेल[2]मण्डकः[3] ॥२७५॥
मुष्को[4]ऽण्डकोशो[5] वृषणो[6]ऽपानं[1] पायु[2] गुदं[3] च्युतिः[4] ।
अधोमर्म[5] शकृद्द्वारं[6] त्रिवलीक[7] वली[8] अपि ॥२७६॥
विटपं[1] तु महापीठ[2]मन्तरा मुष्कवङ्क्षणम्(3) ।
ऊरुसन्धि र्वङ्क्षणः[1] स्यात् सक्थ्यूरु[2]स्तस्य पर्व तु ॥२७७॥
जानु[1]र्नलकीलो[2]ऽष्ठीवान्[3] पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिरः[1] ।
कपोली[1]त्वग्रिमो जङ्घा[1] प्रसृता[2] नलकिन्य[3]पि ॥२७८॥
प्रतिजङ्घा[1] त्वग्रजङ्घा[2] पिण्डिका[1] तु पिचण्डिका[2] ।
गुल्फ[1]स्तु चरणग्रन्थि[2]र्घुटिको[3] घुण्टको[4] घुटः[5] ॥२७९॥
चरणः[1] क्रमणः[2] पादः[3] पदो[4](4)ऽङ्घ्रि[5]श्चलनः[6] क्रमः[7] ।
पादमूलं[1] गोहिरं[2] स्यात् पार्ष्णि[1]स्तु घुटयोरधः ॥२८०॥
पादाग्रं[1] प्रपदं[2] क्षिप्रं[1] त्वङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यतः(5) ।

---

(1) स्मरमन्दिरः १ स्मरकूपिका २ ॥

(2) "उपस्थं त्वजनुपस्थोऽस्त्री" इति क्लीबेऽप्याह वैजयन्ती ॥

(3) मुष्कवङ्क्षणमिह क्लीबलिङ्गं द्वितीयैकवचनं तथाह वाग्भटः मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपं कटतारकम्" इति ॥

(4) पद् पाद् पदौ पादः। "पत् पादमङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्री" इति व्याडिः ॥

(5) अंगुष्ठश्च अंगुलयश्च अंगुष्ठांगुलयः तासां मध्यं तस्मात् आद्या-र्थ इति सप्तम्यर्थेतसु प्रत्ययः ॥

कूर्चं[1] शिरस्कौ पश्यं [illegible][1] कूर्चशिरः[2] समे ॥२८१॥
तलहृदयं[1] तु तलं[2] मध्ये पादतलस्य तत् ।
तिलकः[1] कालकः[2] पिप्लु[3] र्जटुल[4] स्तिलकालकः[5](1) ॥२८२॥
(2)रसा[1]-सृङ्[2]-मांस[3]-मेदो[4]ऽस्थि[5]-मज्ज[6]-शुक्राणि[7] धातवः ।
सप्तैव दश वैकेषां रोम[8]-त्वक्[9]-स्नायुभिः[10] सह ॥२८३॥
रस[1] आहारतेजो[2]ऽग्निसम्भवः[3] षड्रसासवः[4] ।
आग्नेयो[5]ऽसृक्करो[6] धातु[7] र्घन-मूल-महा-परः(3) ॥२८४॥
रक्तं[1] रुधिरं[2] माग्नेयं[3] विस्रं[4] तेजो[5]-भवे[6] रसात्(4) ।
शोणितं[7] लोहित[8]मसृग्[9](5) वाशिष्टं[10] प्राणदा[11]ऽसुरे[12] ॥२८५॥
क्षतजं[13] मांसकार्य्यं[14]ऽस्रं[15] मांसं[1] पललं[2] जङ्गलं[3] ।
रक्त तेजो[4]-(6)भवे[5] क्रव्यं[6] काश्यपं[7] तरसा[8]-मिषे[9] ॥२८६॥
मेदस्कृत्[10](7) पिशितं[11] कीनं[12] पलं[12] पेश्य[1]स्तु(8) तल्लताः ।

---

(1) जटुल इति पाठोऽपि । तिलकालोऽपि ॥

(2) धातुनामैकैकम् ॥

(3) घनधातुः २ मूलधातुः २ महाधातुरिति ॥

(4) रसतेजसी रसतेजांसि, रसतेजः १ रसभवम् २ ॥

(5) असृक् असृग् असृजी असृञ्जि, शसादौ दन्पादनासिके-त्यादिना विकल्पेन असन् इत्यादेशे असानि असृञ्जि, असृजा अस्ना, असभ्याम् असृग्भ्याम्, असभिः असृग्भिः, असृजे अस्ने, असृजः अस्नः २, असृजोः अस्नोः २, असृजाम् अस्नाम्, असृजि अस्नि असनि, असृक् [illegible] इति वा पाठः ॥

(6) रक्ततेजसी रक्ततेजांसि, रक्ततेजः १ रक्तभवम् २ ॥

(7) मेदस्कृति मेदस्कृती ॥ [illegible]

(8) इकारान्तोऽपि पेशिः पेशी ॥ [illegible]

वुक्का¹⁽¹⁾ हृद्²हृदयं³ हृक्का⁴⁽²⁾ स्वरसंज्ञं तदग्रिमम्⁶ ॥२८७॥

शुष्कं मज्जर¹ ... पुंस्त्वं-कुमो² पुमः समे।

मेदो¹⁽³⁾ अस्थिकृत्² वपा³ मांसतेजो⁴⁽⁴⁾ जं⁵ गौतमं⁶ वसा⁷ ॥२८८॥

गोर्दं¹ तु मस्तकस्नेहो² मस्तिष्को³ मस्तुलुङ्गकः⁴।

अस्थि¹ कुल्यं² भारद्वाजं³ मेदस्तेजः⁴ स्वमज्जकृत्⁵ ॥२८९॥

मांसपित्तं⁶ हड्डिकं⁷ कर्करो⁸ देहधारकम्⁹।

मेदोजं¹⁰ कीकसं¹¹ सारं¹², करोटिः¹⁽⁵⁾ शिरसोऽस्थनि ॥२९०॥

कपाल¹-खर्परौ²⁽⁶⁾ तुल्यौ, पृष्ठास्थि कशेरुका¹।

⁽⁷⁾शाखास्थनि स्यात् नलकं¹ पार्श्वास्थि वङ्क्रि¹-पर्शुके² ॥२९१॥

शरीरास्थि करङ्कः¹ स्यात् कङ्कालं² मस्थिपञ्जरः³।

---

(१) वुक्का वुक्कानौ पु..., ...

... वुक्का स्त्रियामाबन्तः पुंलिङ्ग इति गौडः, ...

... इति क्लीबमाह ॥

(२) हृक्का स्त्रियामाबन्तः, हृक्कौ पार्श्वगतौ ... इति वैजयन्ती-कारः पुंस्याह ॥

(३) मेदः क्ली, मेदसी मेदांसि ॥

(४) मांसतेजसी मांसतेजांसि। मांसतेजः। मांसजम् ॥

(५) करोटिः स्त्री, ...स्वरान्तोऽपि।

(६) खर्परः खर्परं इत्यपि ... आह "कूर्परो जानुनि ... कपालेऽपि च कूर्परः" इति "खर्परस्तस्करे धूर्ते भिक्षुपात्र कपालयोः" इति ... महेश्वरः। ... खर्परौ घटादीनां ... "कपालं शिरसोऽस्थि स्याद्घटादेः शकले मतं" ॥

(७) ... भुजापर्यायः... "शाखा स्यात् ... समीपे ... भुजे" इति ॥

(१)मज्जा[1] तु कौशिकः[2] शुक्रकरो[3]ऽस्थिस्नेहो[4]ऽस्थिसम्भवः[5](२) ॥२८२॥
शुक्रं[1] रेतो[2](३) बलं[3] बीजं[4] वीर्यं[5] मज्जासमुद्भवम्[6] ।
आनन्दप्रभवं[7] पुंस्त्वम्[8] इन्द्रियं[9] किट्टवर्जितम्[10] ॥२८३॥
पौरुषं[11] प्रधानधातु[12]र्लोम[1] रोम[2] तनूरुहम्[3] ।
त्वक्[1] छवि[2]श्छादनी[3] कृत्ति[4]श्चर्मा[5]जिन[6]मसृग्धरा[7] ॥२८४॥
वस्नसा[1] तु स्नसा[2] स्नायु[3]र्नाड्यो[1] धमनयः[2] सिराः[3] ।
कण्डरा[1] तु महास्नायु[1]र्मलं[1] किट्टं[2](४) शरीरजम् ॥२८५॥
दूषीका[1] दूषिका[2] नैत्रं कुलुकं[1] पिप्पिका[1] पुनः ।
दन्त्यं कार्णं तु पिञ्जूषः[1] शिङ्घाणो[1] घ्राणसम्भवः ॥२८६॥
सृणीका[1] स्यन्दिनी[2] लाला[3]ऽस्यासवः[4] कफकूर्चिका[5](५) ।
मूत्रं[1] वस्तिमलं[2] मेहः[3] प्रस्रावो[4] नृजलं[5] स्रवः[6] ॥२८७॥
शुम्भिका[1] तु लिङ्गमलं विड्[1](६) विष्ठा[2]ऽवस्करः[3] शकृत्[4] ।
गूथं[5] पुरीषं[6] शमलो[7]-च्चारो[8] वर्चस्कं[9]-वर्चसी[10] ॥२८८॥

---

(१) मज्जानौ मज्जानः, वाचस्पतिस्तु "अथ मज्जा द्वयो"रिति स्त्रियामप्याह, तदाभिदादित्वादङि मज्जा आवमः कौशिकः ॥

(२) अस्थिस्नेहः १ अस्थिसम्भवः २ अस्थितेजोऽपि ॥

(३) रेतसी रेतांसि ॥

(४) "किट्टं मलोऽस्त्रिया" मित्यमरः ॥

(५) लाला नामानि पञ्च ॥

(६) विट् स्त्री, विषौ विषः, वैजयन्तीकारस्तु "उच्चारो विट् मला" इति क्लीबेऽप्याह तदा विषी वींषि । "विट् विष्ठे स्त्रियाम्" इत्यमरः, विट् विषौ विषः, शकृती शकृन्ति शसादौ दत्त्वादनादिश्चेति विकल्पेन शकन् आदेशे शकानि शक्ना शकता शक्भ्यां शकृद्भ्यामित्यादि ॥

वेषो[1] नेपथ्य[2]माकल्पः[3] परिकर्माङ्ग[1]संस्क्रिया[2] ।
उद्वर्तनं[1] मुत्सादनं(?)[2] अङ्गरागो[1] विलेपनम्[2] ॥२९९॥
चर्चिक्यं[1] समालम्भनं[2] चर्चा[3] स्थासो[1] मण्डनं[2] पुनः[3] ।
प्रसाधनं[1] प्रतिकर्म[2] स्यान्मार्ष्टि[1] मार्जना[2] मृजा[3](2) ॥३००॥
(3)वासयोगस्तु चूर्णं स्यात् [1] पिष्टातः[1] पटवासकः[2](4) ।
गन्धमाल्यादिना यस्तु संस्कारः सोऽधिवासनम्[1] ॥३०१॥
निवेश[1] उपभोगः[2] स्यात् स्नानं[1] सवनमाप्लवः[2] ।
कर्पूरा-गुरु-कक्कोल-कस्तूरी-चन्दन-द्रवैः ॥३०२॥
स्याद्यक्षकर्दमो मिश्रैर्वर्तिर्गात्रानुलेपनी[1] ।
चन्दना-गुरु-कस्तूरी-कुंकुमैस्तु चतुःसमम्[1] ॥३०३॥
(5)अगुरु[1] वंशिकं[2] राजार्हं[3] लोहं[4] कृमिजं[5] कृमिजे[6] ।
अनार्यकं[7] जोङ्गकं[8] च मङ्गल्या[1] मल्लिगन्धि यत् ॥३०४॥
कालागुरु[1] कालानुसार्यः[2] श्रीखण्डं[1] रोहणद्रुमः[2] ।
गन्धसारो[3] मलयजं[4] चन्दने[5] हरिचन्दनं[6] ॥३०५॥
तैलपर्णिक[1]-गोशीर्षे[2] पत्राङ्गं[1] रक्तचन्दनम्[2] ।
कुचन्दनं[3] ताम्रसारं[4] रञ्जनं[5] तिलपर्णिकं[6] ॥३०६॥

---

(1) [illegible] इति पाठः, [illegible] इति [illegible] रूपो भावः ॥

(2) मार्ष्टिः स्त्री, मार्जनं क्लीबेऽप्यन्ये, मृजा स्त्री ॥

(3) सुगन्धचूर्णस्य ॥

(4) येन कुंकुमादिना पटो वास्यते सः ।

(5) [illegible]शब्दो नामानि [illegible] । एक सामान्ये-ऽभिधाय तस्य विशेषं वक्ष्यमाणत्वात् तद्विशेषस्य नामान्तराण्याह[illegible]मित्यादि ॥

जातिकोशं[1] जातिफलं[2] कर्पूरो[1] हिमवालुका[2]
घनसारः[3] सिताभ्रश्च[4] चन्द्रो[5]ऽथ घनसारिका[1] ॥२०७॥
अगराभि[1] वंशिकः[2] कृमिजं[3] मङ्गल्य[4] इयिका
काश्मीरजन्म[1] घुसृणं[2] वर्णं[3] लोहितचन्दनम्[4] ॥२०८॥
वाह्लीकं[5] कुङ्कुमं[6] वह्निशिखं[7] कालेय[8]-जागुडे[9] ।
सङ्कोचपिशुनं[10] रक्तं[11] धीरं[12] पीतनं[13]-दीपके[14] ॥२०९॥
लवङ्गं[1] देवकुसुमं[2] श्रीसंज्ञं[3] अथ कोषकम्[1] ।
कक्कोलकं[2] कोशफलं[3] कालीयकं[1] तु जापकम्[2](१) ॥२१०॥
यक्षधूपो[1] बहुरूपः[2] श्रीवेष्टो[3] ऽग्निवल्लभः[4] ।
सर्जमणिः[5] सर्जरसो[6] रालः[7] सर्जरसो[8]ऽपि च ॥२११॥
धूपो[1] वृकात् तनिमा च(२) तुरुष्कः[1] सिह्लक[4]-पिण्डको[5] ।
यावनो[1] तु वृकधूपः[2] श्रीवासः[3] सरलद्रवः[4] ॥२१२॥
स्नानात् स्नानान्तरं गन्धचूर्णो[1] गन्धपिशाचिका[2] ।
स्यासको[1] तु च तलिका[2] अलङ्कार[1] तु भूषणम्[2] ॥२१३॥
परिष्कारो[3]-ऽभरणं[4] च चूडामणिः[1] शिरोमणिः[2] ।
नायकं[1] तरलो[2] हारमध्यगो मुकुटं[1] पुनः ॥२१४॥
मौलिः[2] किरीटं[3] कोटीरं[4] उष्णीषं[5] पुष्पदाम तु ।
मूर्ध्नि माल्यं[1] माला[2] स्रक्[3] च गर्भकः[1] केशमध्यगम् ॥२१५॥
प्रभ्रष्टकं[1] शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम्[1] ।
तिर्यक् वक्षसि वैकक्षं प्रालम्बं[1] ऋजुलम्बि यत् ॥२१६॥

---

(१) जापकम् इति क पाठः ...
(२) क धूपः १ कालिमधूमः २ ...

सन्दर्भो रचना गुम्फः श्रन्थनं ग्रन्थनं समाः।
तिलके तमालपत्र-चित्र-पुण्ड्र-विशेषकाः॥३१७॥
आपीड-शेखरोत्तंसावतंसाः शिरसः स्रजि।
उत्तंसौ कर्णपूरेऽपि(१) पत्रलेखा तु पत्रकम्॥३१८॥
भक्ति-वल्लि-लता-पुत्र्यः(२) पत्रपाश्या ललाटिका।
बालपाश्या पारितथ्या कर्णिका कर्णभूषणम्॥३१९॥
ताडङ्कस्तु ताडपत्रं कुण्डलं कर्णवेष्टकः।
उत्क्षिप्तिका तु कर्णान्दूर्बालिका कर्णपृष्ठगा॥३२०॥
ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बमाना ललन्तिका।
प्रालम्बिका सा हेम्नोरःसूत्रिका तु मौक्तिकैः॥३२१॥
हारो मुक्ताप्रालम्ब-स्रक्(३)-कलापा-वली-लताः।
देवच्छन्दः शतं साष्टं इन्द्रच्छन्दः सहस्रकम्॥३२२॥
तदर्धं विजयच्छन्दो हारस्त्वष्टोत्तरं शतम्।
अर्धं रश्मिकलापोऽस्य द्वादश त्वर्धमाणवः॥३२३॥

---

(१) कर्णपूरः पुष्पादि कर्णाभरणम्, उत्तंसावपि उत्तंसौ यथा "कर्णपूरेऽपि ... तयोरुत्तंसावतंसौ" इति। अवतंसोऽपि॥

(२) स्त्रीणां कपोलादिषु कस्तूरिकादिभिर्यद्रचनं, पत्रभङ्गः पत्रभङ्गि १ पत्रवल्लिः २ पत्रलता ३ पत्राङ्गुली ४ एवं पत्रमञ्जरी पत्रमञ्जरी-त्वादयोऽपि यथा ...: "भुजशिखर-स्तनमण्डल-कपोलकर्णेषु विरचिताकुमधैः अनुलेपनेन लेखा निगद्यते मञ्जरीति"॥

(३) मुक्ताप्रालम्बः १ मुक्तास्रक् २ मुक्ताकलापः ३ मुक्तावली ४ मुक्तालता ५।

द्विद्वादशाष्टा गुच्छः स्यात् पञ्चहारफलं माणवः

अर्धहारश्चतुःषष्टि र्गुच्छ-माणव-गोस्तनमाल ॥३२४॥

अपि गोस्तन-गोपुच्छावर्धं मर्धं यथोत्तरम्।

इति हारा यष्टिभेदा देकावल्येकयष्टिका ॥३२५॥

कण्ठिकाऽथ नक्षत्रमाला तत्सप्तविंशमौक्तिकैः

केयूरमङ्गदं बाहुभूषाऽथ कटककङ्कणम् ॥३२६॥

कटको वलयं पारिहार्याऽऽवापौ च कङ्कणम्।

हस्तसूत्रं प्रतिसर ऊर्मिका त्वङ्गुलीयकम् ॥३२७॥

सा साक्षराङ्गुलिमुद्रा कटिसूत्रं तु मेखला।

कलापो रशना सारसनं काञ्ची च सप्तकी ॥३२८॥

सा शृङ्खलं पुंस्कटीस्था किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका।

नूपुरं तु तुलाकोटिः पादतः कटकाः क्रुद्रे(1) ॥३२९॥

मञ्जीरं हंसकः शिञ्जिन्यं(2) अंशुकं वस्त्रमम्बरम्।

सिचयो वसनं चीराऽऽच्छादौ सिक्-(3) चेल-वाससी ॥३३०॥

पटः प्रोतोऽस्त्रीऽस्यान्तो वर्त्तिर्वस्ति च तद्दशाः(4)।

पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनम् ॥३३१॥

तत् स्यादुद्गमनीयं यद् धौतयो र्वस्त्रयो र्युगम्।

त्वक्-फल-कृमि-रोमभ्यः सम्भवा त्त च्चतुर्विधम् ॥३३२॥

---

(1) पादकटका ३ पादाङ्गदः २।

(2) क्लो, शिञ्जिन्यौ शिञ्जिन्यः।

(3) सिक् स्त्री, सिचौ सिचः।

(4) दशाः पुं स्त्री दशा वस्त्रान्ताः, स्त्रियां बहुत्वमेवास्य इति केचित्, "दशाः स्यु र्वस्त्रयो र्दशे" इत्यमरः।

क्षौमं¹ कार्पासं²-कौशेयं³-राङ्कवादि⁴ विभेदतः ।

(१)क्षौमं¹ दुकूलं² दुगूलं³ स्यात् कार्पासं¹ तु बादरम्² ॥२३३॥

कौशेयं¹ (२)कृमिकोशोत्थं² राङ्कवं¹ मृगरोमजम्² ।

कम्बलः¹(३) पुनः ऊर्णायु²राविकौ³-रल्ल⁴-रल्लकाः⁵ ॥२३४॥

नवं¹ वासो ऽनाहतं² स्यात् तन्त्रकं³ निष्प्रवाणि⁴ च ॥

प्रच्छादनं¹ प्रावरणं² संव्यानं³ चोत्तरीयकम् ॥२३५॥

वैकक्षं¹ प्रावारो²-त्तरासङ्गौ³ बृहतिका⁴ ऽपि च ।

वराशिः¹ स्थूलशाटः² स्यात् परिधानं¹ त्वधोंशुकम्² ॥२३६॥

अन्तरीयं³ निवसनम्⁴ उपसंव्यान⁵ मित्यपि ।

तद्ग्रन्थिरुच्चयो¹ नीवी² वरस्त्र्यर्द्धोरुकांशुकम् ॥२३७॥

चण्डातकं¹ चलनकं² चलनी¹ त्वि तरस्त्रियाः ।

चोलः¹ कञ्चुलिका² कूर्पासको³ ऽङ्गिका⁴ च कञ्चुके⁵ ॥२३८॥

शाटी¹ चोलश्च² नीशारो¹ हिमवातापहांशुके ।

कक्षा¹ कच्छाटिका² (४)कक्षा³ परिधाना-पराञ्चले ॥२३९॥

कक्षापटः¹ तु कौपीनं² समौ नक्तक¹-कर्पटौ² ।

निचोलः¹ प्रच्छदपटो² निचुल³श्चोत्तरच्छदः⁴ ॥२४०॥

---

(१) "बादरं [illegible]" इत्यमरः, [illegible] वस्त्रात्मको जातम् आदिमत्त्वात् बादरादीति क्षीरस्वामी, [illegible] निष्पन्नं [illegible] इति [illegible] । क्षौमं दुकूलशब्दौ सूक्ष्मवस्त्रवाचकौ अपि ॥

(२) पट्टोऽपि कौशेयवाची पट्टशब्दस्य पुंस्त्वपुं.लिं. [illegible] [illegible] टीका ।

(३) कम्बलः पुं. क्ली. स्त्रियां कम्बली महीपदः ।

(४) कच्छाटिका इति च पाठः ।

उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्बलादाकृष्य गृह्यते ।
वस्त्रमाल्यादि तत् पूर्णपात्रं[1] पूर्णानकं[2] च तत् ॥३४१॥
तत् स्यादाप्रपदीनं[1] तु व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत् ।
(१)चीवरं[1] भिक्षुसङ्घाटी[2] जीर्णवस्त्रं पटच्चरम्[1] ॥३४२॥
शाणी[1] गोणी[2] छिद्रवस्त्रे जलार्द्रा[1] क्लिन्नवाससि ।
पर्य्यस्तिका[2] परिकरः[2] पर्य्यङ्क[3] स्यादवसक्थिका[4] ॥३४३॥
(२)कुथो[1] वर्णः[2] परिस्तोमः[3] प्रवेणी[4]-नवता[5]-ऽऽस्तराः[6] ।
अपटी[1] काण्डपटः[2] स्यात् प्रतिसीरा[3]जवन्यपि[4](३) ॥३४४॥
तिरस्करिण्य[5]थो ल्लोचो[1] वितानं[2] कदको[3]ऽपि च ।
चन्द्रोदयो[4](४) स्थूलं[1] दूष्यं[2] केणिका पटकुट्यपि ॥३४५॥
गुणालयनिकायां[2] स्यात् संस्तर[1]-स्रस्तरौ[2] समौ(५) ।
तल्पं[1] शय्या[2] शयनीयं[3] शयनं[4] तलिमं[5](६) च तत् ॥३४६॥
मञ्च[1]-मञ्चक[2]-पर्य्यङ्क[3]-पल्यङ्काः[4] खट्वया[5] समाः ।
उच्छीर्षक[1]मुपाधान[2]-बर्हौ[3] पाले[1] पतद्ग्रहः[2] ॥३४७॥
प्रतिग्राहो[2](७) मुकुरा[1]-त्मदर्शा[2]-दर्शा[3]स्तु दर्पणः[4] ।

---

(१) वृद्धमुनिजनाच्छादनस्य ॥

(२) सामान्येन गजाद्युपरि सभाभूमौ वा आस्तरणस्य "झुल-कालिम्" इति भाषा ॥

(३) यवनिकाऽपि । पश्चं प्रच्छादनपटे "परदा" इति यस्य प्रसिद्धिः ॥

(४) वस्त्रगृहस्य ॥

(५) मल्लवादिरचितशय्या ॥

(६) तलिमम् इति वा ॥

(७) भृङ्गारोऽपि ॥

स्याद्वेत्रासन[1] मासन्दी[2](1) विष्टरः[1] पीठ[2] मासनम्[3] ॥३४८॥
कशिपु[1] र्भोजनाच्छादौ वीध्रीरं[1] शयनासने ॥
लाक्षा[1] द्रुमामयो[2] राक्षा[3] रङ्गमाता[4] पलङ्कषा[5] ॥३४९॥
जतु[6] क्षतघ्ना[7] क्रिमिजा[8] यावो[1] लक्तो[2] तु तद्रसः ।
अञ्जनं[1] कज्जलं[2] दीपः[1] प्रदीपः[2] कज्जलध्वजः[3] ॥३५०॥
स्नेहप्रियो[4] गृहमणि[5] र्दशाकर्षो[6] दशेन्धनः[7] ।
व्यजनं[1] तालवृन्तं[2] तत् पवित्रं[1] मृगचर्मणः ॥३५१॥
आलावर्त्तं[1] तु वस्त्रस्य कङ्कतिः[1] केशमार्जनः[2] ।
प्रसाधनः[3] स्यादथ बालक्रीडनके[1] गुडो[2] गिरिः[3] ॥३५२॥
गिरियको[4] गिरिगुडः[5] समौ कन्दुक[1]-गेन्दुकौ[2] ।
राजा[1] राट्[2] पृथिवीशक्र[3]-मध्यलोकेश[4]-भूभृतः[5] ॥३५३॥
महीक्षित्[6] पार्थिवो[7] मूर्द्धाभिषिक्तो[8] भूप्रजा-नृपः[9](2) ।
(3)मध्यमो[1] मण्डलाधीशः[2] सम्राट्[1] तु शास्ति यो नृपान् ॥३५४॥
(4)यः सर्वमण्डलस्येशो राजसूयं(5) च योऽयजत् ।
चक्रवर्त्ती[1] सार्वभौमः[2] स तु (6)द्वादश भारते ॥३५५॥
आर्षभि[1] र्भरत[2] स्तत्र सगर[1] स्तु सुमित्रभूः[2] ।

---

(1) आसन्दी स्त्री पुंलिङ्गः इति हलायुधटीका "कद्रूत" इत्यपि ॥

(2) भूपः, प्रजापः, नृपः यौगिकत्वात् भूपालः, लोकपालः नरपाल इत्यादयः ॥

(3) अपेतसमस्तापेक्षया सामान्यः ॥

(4) द्वादश राजचक्रस्य ॥

(5) राजसूयं यज्ञविशेषम् ।

(6) [illegible] आदिश्याद्या ब्रह्मदत्तपर्यन्ता द्वादश ॥

(१)मघवा[1] वैजयि[2] रथा[1] श्वसेननृपनन्दनः[2] ॥२५६॥
सनत्कुमारो[2]ऽथ(२) शान्तिः[1] कुन्थु[1] ररो[1] जिना अपि ।
सुभूम[1]स्तु कार्त्तवीर्य्यः[2] पद्मः[1] पद्मोत्तरात्मजः[2] ॥२५७॥
हरिषेणो[1] हरिसुतो[2] जयो[1] विजयनन्दनः[2] ।
ब्रह्मसूनु[2] र्ब्रह्मदत्तः[2] सर्व्वे पीक्ष्वाकुवंशजाः ॥२५८॥
प्राजापत्य[1] स्त्रिपृष्ठो[2]ऽथ (३)द्विपृष्ठो[1] ब्रह्मसम्भवः[2] ।
स्वयम्भू[1]र्रुद्रतनयः[2] सोमभूः[1] पुरुषोत्तमः[2] ॥२५९॥
शैवः[1] पुरुषसिंहो[2]ऽथ महाशिरःसमुद्भवः[1] ।
स्यात् पुरुषपुण्डरीको[2] दत्तो[1]ऽग्निसिंहनन्दनः[2] ॥२६०॥
(४)नारायणो[1] दाशरथिः[2] कृष्ण[1]स्तु वसुदेवभूः[2] ।
वासुदेवा[1] अमी(५) कृष्णा नव शुक्ला बला[1]स्त्वमी(६) ॥२६१॥
(७)अचलो[1] विजयो[2] भद्रः[3] सुप्रभ[4]श्च सुदर्शनः[5] ।

---

(१) मघवानौ मघवानः ॥

(२) जिन चक्रवर्त्ति नामैवैकम् ॥

(३) तयोर्वंश्याः पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य त्रिपृष्ठः त्रिपृष्ठादयश्च चक्रवर्त्तिनः द्वौ वंशौ पृष्ठे पश्चिमप्रदेशेऽस्य द्विपृष्ठः प्राजापत्यादिः ॥

(४) यद्यपि वासुदेवे सर्वं नीलावलोकगुणिकयेति एतेषां च वासुदेव बलदेवानाम् अष्टानां गोतमगोत्रं नारायणपदे [illegible] काश्यपगोत्रं चैवं यदा वक्ष्यमाणं बलदेव वासुदेवा अष्टैव यदुकुले गौतमः पश्चात् नारायणोमापुत्र वासवदत्ता गुणेयम् ॥

(५) अमी पूर्वोक्ताः प्रजापत्याद्याः कृष्णाश्च वासुदेवा उच्यन्ते कृष्णवर्णेन श्यामाः ॥

(६) अमी वक्ष्यमाणाः नवैतन्नामापि बलभ्राते शुक्लवर्णाः एताः वर्णेन धवलाः ॥ (७) एकैकम् ॥

आनन्दो[६] नन्दनः[७] पद्मो[८] रामो[९] विष्णुद्विष[१] स्त्वमी(१) ॥३६२॥
(२)अश्वग्रीव[१] स्तारक[२] श्च मेरको[३] मधु[४] रेव च ।
निशुम्भ[५]-बलि[६]-प्रह्लाद[७]-लङ्केश[८]-मगधेश्वराः[९] ॥३६३॥
(३)जिनैः सह त्रिषष्टिः स्युः शला[२]कापुरुषा[१] अमी ।
आदिराजः[१] पृथु[२] र्वैन्यो[३] मान्धाता[१](४) युवनाश्वजः[२] ॥३६४॥
धुन्धुमारः[१] कुवलाश्वो[२] हरिश्चन्द्र[१] स्त्रिशंकुजः[२] ।
(५)पुरूरवा[१] बौध[२] ऐल[३] उर्वशीरमण[४] श्च सः ॥३६५॥
दौष्मन्ति[१] र्भरतः[२] सर्वदमनः[३] शकुन्तलात्मजः[४] ।
हैहय[१] स्तु कार्तवीर्यो[२] दोःसहस्रभृ[३] दर्जुनः[४] ॥३६६॥
कौशल्यानन्दनो[१] दाशरथी[२] रामो[३] ऽस्य तु प्रिया ।
वैदेही[१] मैथिली[२] सीता[३] जानकी[४] धरणीसुता[५] ॥३६७॥

---

(१) अमी वक्ष्यमाणा अश्वग्रीवादयो नव विष्णूनां प्राजापत्यादीनां वासुदेवानां यथाक्रमं द्विषः प्रतिपक्षाः ॥

(२) एकैकम् ॥

(३) उपसंहारमाह जिनैरिति जिनैस्तीर्थङ्कर ऋषभादिभिश्चतुर्विंशत्या सह मीलिता अमी भरतादयो द्वादश चक्रवर्तिनः-प्राजापत्यादयो नव वासुदेवाः अचलादयो नव बलदेवाः-अश्वग्रीवाद्या नव प्रतिवासुदेवाश्चेति सर्वे मिलिता त्रिषष्टिः स्युः, ते च शलाका पुरुषाः पुरुषेषु जातिविशेषेण प्रख्याः ॥

(४) मान्धातादयो मान्धातारः, एते मान्धातृप्रमुखाः षडप्यमी चक्रवर्तित्वेन प्रसिद्धाः । यदाह "मान्धाता १ धुन्धुमारश्च २ हरिश्चन्द्रः ३ पुरूरवाः ४ भरतः ५ कार्तवीर्यश्च ६ षडेते चक्रवर्तिनः ॥"

(५) पुरूरवाः पुरूरवसौ पुरूरवसः ॥

रामपुत्रौ कुश१-लवौ२(१) एकयोक्त्या कुशीलवौ३।
सौमित्रिर्१लक्ष्मणो२ वाली१(२) वालि(३) रिन्द्रसुत३श्च सः॥३६८॥
आदित्यसूनुः१ सुग्रीवो२ हनुमान्१ वज्रकङ्कटः२।
मारुतिः३ केसरिसुत४ आञ्जनेयो५ ऽर्जुनध्वजः६ ॥३६९॥
पौलस्त्यो१ रावणो२ रक्षो३-लङ्केशो४ दशकन्धरः५।
रावणिः१ शक्रजि२न्मेघनादो३ मन्दोदरीसुतः४ ॥३७०॥
अजातशत्रुः१ शल्यारि२ धर्मपुत्रो३ युधिष्ठिरः४।
कङ्को५ऽजमीढो६(५) भीमस्तु१ मरुत्सुतो२ वृकोदरः३॥३७१॥
किर्मीर(६)-कीचक-बक-हिडिम्बानां निषूदनः४।
अर्जुनः१ फाल्गुनः२ पार्थः३ सव्यसाची४(७) धनञ्जयः५॥३७२॥
राधावेधी६(८) किरीटी७(९) ऐन्द्रि८ र्जिष्णु९ श्वेतहयो१० नरः११।

---

(१) कुशीलवाविति राजदन्तादित्वात् साधु ॥

(२) वाली, वालिनौ, वालिनः, इन्नन्तः ॥

(३) वालि वालयः, हरिशब्दवत् ॥

(४) रक्षेशः १ लङ्केशः २ ॥

(५) अजा छागा येन मीढाः सिक्ताः अनेन अजमीढः। आजमीढोऽपि श्रीमद्भागवते "येन्द्राः पिता यदनुभावितआजमीढ! इति" आजमीढ, हे युधिष्ठिरः इति तट्टीका ॥

(६) किर्मीरनिषूदनः, कीचकनिषूदनः, बकनिषूदनः, हिडिम्बनिषूदनः।

(७) सव्यसाचिनौ सव्यसाचिनः ॥

(८) राधा वेध्यविशेषो विध्यति, राधावेधिनौ राधावेधिनः ॥

(९) किरीटिनौ किरीटिनः ॥

बृहन्नटो[२] (१)गुडाकेशः[३] सुभद्रेशः[४] कपिध्वजः[५] ॥३७३॥
बीभत्सुः[६] कर्णजित्[७] तस्य गाण्डीवं[१] गाण्डिवं[२] धनुः ।
पाञ्चाली[१] द्रौपदी[२] कृष्णा[३] सैरन्ध्री[४] नित्ययौवना[५] ॥३७४॥
वेदिजा[६] याज्ञसेनी[७] च कर्ण[१]श्चम्पाधिपो[२]ऽङ्गराट्[३] ।
राधा[४]-सूता-र्क[५]-तनयः[६](२) कालपृष्ठं[१] तु तद्धनुः ॥३७५॥
(३)श्रेणिक[१]स्तु भम्भासारो[२] हालः[१] स्यात् सातवाहनः[२](४) ।
कुमारपाल[१]श्चौलुक्यो[२] राजर्षिः[३] परमार्हतः ॥३७६॥
मृतस्वमोक्ता[५] धर्मात्मा[६] मारिव्यसनवारकः[७] ।
राजबीजी[१](५) राजवंश्यो[२] बीज्य[१]-वंश्यौ[२] तु वंशजे ॥३७७॥
स्वाम्य[१]मात्यः[२] सुहृत्[३] कोशो[४] राष्ट्र[५]-दुर्ग[६]-बलानि[७] च ।
(६)राज्याङ्गानि प्रकृतयः[१](७) पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥३७८॥
तन्त्रं[१] स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावाप[१]स्त्वरिचिन्तनम् ।

---

(१) बृहन्नासौ नटश्चेति बृहन्नटः, विराटगृहे छद्मना नाट्याचार्योऽयमभूदिति प्रसिद्धिः ॥

(२) राधातनयः सूततनयः अर्कतनयः ॥

(३) राजविशेषाणाम् ॥

(४) कुन्तलराजविशेषे हालः स्यादित्यर्थः, सातं दत्तं सुखं वाहनमस्य सातवाहनः शालवाहन इत्यपि ॥

(५) राजबीजिनौ राजबीजिनः ॥

(६) स्वामी प्रभुः, अमात्यो मन्त्री, सुहृत् मित्रम् । कोशो भाण्डागारः, राष्ट्रं जनपदः, दुर्गं कोट्टः (कोटगढ़ इत्यादि भाषा) बलं सैन्यम् । राज्याङ्गमेकैकं ज्ञेयम् ॥

(७) "अमात्याद्याः पौराश्च श्रेणयः प्रकृतयः स्मृताः" इति माद्दिकाः ॥

परिस्कन्दः[1] परिकरः[2] परिवारः[3] परिग्रहः[4] ॥३७९॥
परिच्छदः[5] परिबर्हः[6] तन्त्रो[7]-पकरणे[8] अपि ।
राजशय्या[1] महाशय्या[2] भद्रासनं[1] नृपासनम्[2] ॥३८०॥
सिंहासनं[1] तु तत् हैमं[(1)] छत्रं[1] त्वातपवारणम्[2] ।
चामरं[1] वालव्यजनं[2] रोमगुच्छः[3] प्रकीर्णकम्[4] ॥३८१॥
भृङ्गी[1] ताम्बूलकरङ्को[2] भृङ्गारः[1] कनकालुका[2] ।
भद्रकुम्भः[1] पूर्णकुम्भः[2] पादपीठं[1] पदासनम्[2] ॥३८२॥
अमात्यः[1] सचिवो[2] मन्त्री[3] धीसखः[4] सामवायिकः[5] ।
नियोगी[6] कर्मसचिव[7] आयुक्तो[8] व्यापृत[9] श्च सः ॥३८३॥
द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राड्विवाको[1] ऽक्षदर्शकः[2] ।
महामात्राः[1] प्रधानानि[2(2)] पुरोधा[1]स्तु पुरोहितः[2] ॥३८४॥
सौविदल्लो[2] ऽथ द्वारस्थः[1] क्षत्ता[2] स्यात् द्वारपालकः[3] ।
दौवारिकः[4] प्रतीहारो[5] वेत्रि[6]-उत्सारक[7]-दण्डिनः[8] ॥३८५॥
[(3)]रक्षिवर्गे ऽनीकस्थः[1] स्यादध्यक्षा[1]-धिकृतौ[2] समौ ।
पौरोगवः[1] सूदाध्यक्षः[2] सूद[1]स्त्वौदनिको[2] गुणः[3] ॥३८६॥
भक्तकारः[4] सूपकारः[5] सूपा[6]-रालिक[7]-वल्लवाः[8] ।
भौरिकः[1] कनकाध्यक्षो[2] रूप्याध्यक्ष[1]स्तु नैष्किकः[2] ॥३८७॥
स्थानाध्यक्षः[1] स्थानिकः[2] स्यात् शुल्काध्यक्ष[1]स्तु शौल्किकः[2] ।

---

(१) हैमो विकारो हैमम् ।

(२) प्रधानमजहल्लिङ्गं कोषविदः "महामात्राः प्रधानं स्यादिति" [illegible] ॥

(३) बहुवचनं [illegible] वा ।

(१)शुल्क[१]स्तु घट्टादिदेयं धर्माध्यक्ष[१]स्तु धार्मिकः[२] ॥३८८॥
धर्माधिकरणी[२] चाथ हट्टाध्यक्षो[१] ऽधिकर्मिकः[२] ।
चतुरङ्गबलाध्यक्षः[१] सेनानी[२] र्दण्डनायकः[३] ॥३८९॥
स्थायुको[१] ऽधिकृतो ग्रामे गोपो[१] ग्रामेषु भूरिषु ।
स्याता मन्तःपुराध्यक्षे ऽन्तर्वंशिका[१]-वरोधिकौ[२] ॥३९०॥
शुद्धान्तः[१] स्या दन्तःपुर[२] मवरोधो[३] ऽवरोधनम्[४](२) ।
सौविदल्लाः[१] कञ्चुकिनः[२] स्थापत्याः[३] सौविदा[४]श्च ते ॥३९१॥
षण्ढो[१] वर्षवरः[२] शत्रौ[१] प्रतिपक्षः[२] परो[३] रिपुः[४] ।
शात्रवः[५] प्रत्यवस्थाता[६] प्रत्यनीको[७] ऽभिया[८]त्यऽरी[९] ॥३९२॥

दस्युः[१०] सपत्नो[११] ऽसहनो[१२] विपक्षो[१३]
द्वेषी[१४] द्विषन्[१५](३) वैर्य्य[१६]हितो[१७] जिघांसुः[१८] ।
दुर्हृत्[१९] परेः पन्थक[२०](४)-पन्थिनौ[२१] द्विट्[२२]
प्रत्यर्थ्य[२३] मित्रा[२४] वभिमात्य[२५]-रातौ[२६] ॥३९३॥

वैरं[१] विरोधो[२] विद्वेषो[३] वयस्यः[१] सवयाः[२](५) सुहृत्[३] ।

---

(१) "स्वं विचिन्त्य धनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृ शुल्कसंस्थया" इति रघुः । शुल्कशब्दो विवाहायवराद्ग्राह्यः वस्तुवाच्यपि यदाह अजयः "शुल्को घट्टे विवाहाय वराद्ग्राह्ये च वस्तुनि" महेश्वरोपि "शुल्कं घट्टादिदेयेस्याज्जामातुर्बन्धकेपि च". बन्धको विवाहाय यद्ग्राह्यं धनमिति तट्टीका । "घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री" इत्यमरोपि ॥

(२) अन्तर्वंशिकस्य, हिन्दिभाषायां "महल्" इति ख्यातस्य ॥

(३) द्विषन्तौ द्विषन्तः ॥

(४) परिपन्थिनौ परिपन्थिनः, परिपन्थिकः १ परिपन्थी २ । [illegible] ॥

(५) सवयसौ सवयसः, सुहृदौ सुहृदः ॥

स्निग्धः[४] सहचरो[५] मित्रं[१] सखा[३] सख्यं[१] तु सौहृदम्[२] ॥३९४॥
सौहार्दं[३] साप्तपदीनं[४]-मैत्र्य[५](१) अजर्याणि[६] सङ्गतम्[७] ।
आनन्दनं[१] तु सम्प्रश्नः[२] स्यात् सभाजन[३]मित्यपि ॥३९५॥
विषयानन्तरो राजा शत्रु[१] र्मित्र[१] मतः परम् ।
उदासीनः[१] परतरः पार्ष्णिग्राहस्[१] तु पृष्ठतः ॥३९६॥
अनुवृत्ति[१]स्त्वनुरोधो[२] हेरिको[१] गूढपूरुषः[२] ।
प्रणिधि[३]र्यथार्हवर्णो[४]ऽवसर्पो[५] मन्त्रविच्[६]चरः[७] ॥३९७॥
वार्त्तायनः[८] स्पशः[९] चारः[१०] आप्त[१]-प्रत्ययितौ[२] समौ ।
सत्त्रिणि[१](२) स्याद् गृहपति[२] र्दूतः[१] सन्देशहारकः ॥३९८॥
(३)सन्धि[१]-विग्रह[२]-यानान्या[३]सन[४] द्वैधा[५]-श्रया[६] अपि ।
षड् गुणाः[१] शक्तय[१]स्तिस्रः प्रभुत्वो[१]-त्साह[२]-मन्त्र[३]-जाः(४) ॥३९९॥
(५)साम[१]-दानः[२]-भेद[३]-दण्डा[४] उपायाः[१] साम[१](६) सान्त्वनम् ।
उपजापः[२] पुन र्भेदो[२] दण्डः[१] स्यात् साहसं[२] दमः[३] ॥४००॥
प्राभृतं[१] ढौकनं[२] लञ्चो[३]त्कोचः[४] कौशलिका[५]-मिषे[६] ।

---

(१) मैत्री नदीवत्, मैत्रमित्यपि क्लीबे ॥

(२) सत्त्री सत्त्रिणौ सत्त्रिणः ॥

(३) षड्गुणानमेवैकम् ॥

(४) प्रभुत्वोत्साह मन्त्रभवा इत्यर्थः, एभि स्त्रिभिः तत्र कोशः भाण्डागारः दुर्गः कोट्टः दण्डसम्पत्तिः सैन्यम् प्रभुशक्तिः १ उद्यमसहनं उत्साहशक्तिः २ पराक्रमसम्पद् इत्यर्थः मन्त्रः पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्तिः विज्ञानसम्पद् इत्यर्थः ३ एषां त्रयाणां शक्तिरिति नामेत्यर्थः ॥

(५) एवैकमुपायानाम् ॥

(६) सामनी सामानि ॥

उपा चारः[7] प्रदानं[8] द्वा[9] ढौकनं[10] ग्राह्या[11]-थाने[12] चापि[(1)] ॥४·१॥

[2]मायो[1]-पेक्षे[2]-न्द्रजालानि[3] क्षुद्रोपाया[1] इमे त्रयः ।

[(3)]मृगया[1]ऽक्षाः[2] स्त्रियः[3] पानं[4] वाक्पारुष्या[5]-र्थदूषणे[6] ॥४·२॥

दण्डपारुष्य[7] मित्येत द्धेयं व्यसन[1]-सप्तकम् ।

पौरुषं[1] विक्रमः[2] शौर्यं[3] शौटीर्यं[4(4)] च पराक्रमः[5] ॥४·३॥

यत् कोशदण्डजं तेजः[(5)] स प्रभावः[1] प्रताप[2]-वत् ।

भिया धर्मार्थकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा[1(6)] ॥४·४॥

त ञ्चन्द्राद्य षड़क्षीणं[1] यत्तृतीयाद्य गोचरः ।

रहस्या लोचनं मन्त्रो[1(7)] रहः[1] च्छन्न[2] मुपह्वरम्[3] ॥४·५॥

---

(१) उपचारः १ उपप्रदानम् २ उपदा ३ उपहारः ४ उप-ग्राह्यम् ५ उपायनम् ६ ॥

(२) एकैकम् । माया कपटरावर्त्तनादिका, उपेक्षा अनवधारणम्, इन्द्रजालं मन्त्र द्रव्यहस्तप्रयोगादिना असम्भवहस्तदर्शनम्, एषां त्रयं मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रा अल्पा उपायाः ॥

(३) एकैकम् । अक्षाः पाशका अत्र तैरुपलक्षितं द्यूतं प्रोक्तम् ॥ पानं मद्यादेः ॥ वाक्पारुष्यं कर्कशवचनम् ॥ अर्थस्य दूषणं तच्चतुर्धा अदानम् १ आदानम् २ विनाशः ३ परित्यागश्च ४ ॥ अर्थस्य दण्डेन पारुष्यं दण्डपारुष्यं तीक्ष्णदण्डता ॥ एते सप्त व्यसनानि उच्यन्ते ॥

(४) शौण्डीरस्य भावः कर्म वा शौण्डीर्यं शौटीर्यम् इति वा ॥

(५) तेज इति प्रभत्वशक्ति भवमुत्कटत्वं तेजसी तेजांसि ॥

(६) धर्मकामार्थभयोपन्यासेन अमात्यानामाशयान्वेषणम् उपधा इत्युच्यते ॥

(७) मन्त्रः पञ्चाङ्गः । यत्कौटल्यः । कर्मणामारम्भोपायः १ पुरुषद्रव्यसम्पत् २ देशकालविभागः ३ विनिपातप्रतीकारः ४ कार्यसिद्धिः ५ इति पञ्चाङ्गोमन्त्रः ॥

विविक्त[३]-विजनै[४]-च्छन्न[५]-निःशलाकानि[७] केवलम्[८] ।
युक्तं[१] रहस्यं[२] न्याय्यं[१] तु देशरूपं[२] समञ्जसम्[३] ॥४०६॥
[illegible][३]-भ्रेषौ[४] नयौ[५] न्याय्यं[१] तु उचितं[२] युक्तं[३]-साम्प्रते[४] ।
लभ्यं[५] प्राप्तं[६] भजमाना[७]-भिनीतौ[८]-पयिकानि[९] च ॥४०७॥
प्रक्रिया[१]त्व धिकारो[२]ऽथ मर्यादा[१] धारणा[२] स्थितिः[३] ।
संस्था[४]ऽपराधस्तु[१] मन्तु[२]र्व्यलीकं[३] विप्रिया[४]-गसी[५] ॥४०८॥
बलिः[१] करो[२] भागधेयो[३] द्विपाद्यो[१] द्विगुणो दमः ।
वाहिनी[१] पृतना[२] सेना[३] बलं[४] सैन्य[५]मनीकिनी[६] ॥४०९॥
कटकं[७] ध्वजिनी[८] तन्त्रं[९] दण्डो[१०]ऽनीकं[११] पताकिनी[१२] ।
वरूथिनी[१३] चमू[१४]श्चक्रं[१५] स्कन्धावारो[१६]ऽस्य तु स्थितिः ॥४१०॥
शिविरं[१] रचना तु स्यात् व्यूहो[१] दण्डादिको युधि(१) ।
प्रत्यासारो[१] व्यूहपार्ष्णिः[१] सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः[२](२) ॥४११॥
एकेभैकरथाः त्र्यश्वा पत्तिः[१] पञ्चपदातिका ।
सेना[२] सेनामुखं[३] गुल्मो[४] वाहिनी[५] पृतना[६] चमूः[७] ॥४१२॥
अनीकिनी[८] च पत्तेः स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणैः क्रमात्(२) ।

---

(१) युधि संग्रामनिमित्तं सैन्यानां रचना (विन्यास विशेषः) व्यूहः ।

(२) प्रत्यासरतीति प्रत्यासारः सैन्यरचनायाः पश्चाद्भाग इत्यर्थः ।

(३) महाभारतम् । "एको रथो गजश्चैको नराः पञ्चपदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते"॥ पत्तेः सकाशात् त्रिभिरिभरथाश्वपदातिभिः क्रमेण त्रिगुणितैः सेनादीनि नामानि क्रमेण भवन्ति । तेन पत्तिस्त्रिगुणा सेना १ सेना त्रिगुणा सेनामुखं २ सेनामुखं त्रिगुणं गुल्मः ३ गुल्मस्त्रिगुणो वाहिनी ४ वाहिनी त्रिगुणा पृतना ५ पृतना त्रिगुणा

ऽथानीकिन्यो (१)ऽक्षौहिणी[८] ऽक्षनं[१] तु परचयाम्[२] ॥४१३॥
वैजयन्ती[१] पुनः केतुः[२] पताका[३] केतन[४] ध्वजः[५]।
त्स्रो चूला[१]-ऽवचूला[२]-स्या कूर्चौ-घोमुखमूर्धगे ॥४१४॥
गजो[१] वाजी[२] रथः[३] पत्तिः[४] सेनाङ्ग[१] स्या चतुर्विधम्।
युद्धार्थे चक्रवद् याने शताङ्गः[१] स्यन्दनो[२] रथः[३] ॥४१५॥
क्रीडार्थः पुष्परथो[१] देवार्थ स्तु मरुद्रथः[१]।
योग्यारथो[१](२) वैनयिको[२] ऽध्वरथः पारियानिकः[१] ॥४१६॥
(३)कर्णीरथः[१] प्रवहणं[२] डयनं[३] रथगर्भकः[४]।
अनः[१] स्तु शकटो[२] ऽथ स्या द्गन्त्री[१] कम्बलिवाह्यकम्[२] ॥४१७॥
अथ काम्बल[१]-वास्त्रा[१] द्या स्तै स्तैः परिवृते रथे।
पाण्डुकम्बलीयः[१] स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ॥४१८॥
तु द्वैपो[१] वैयाघ्र[२] श्च यो वृतो द्वीपिचर्मणा।
थाङ्गं[१] रथपादो[२]ऽरिः[३](४) चक्रं धारा[१] पुनः प्रधिः[२] ॥४१९॥
नि[२]रथाग्रकीले[१] त्व ण्या[२]-णी नाभि[१] स्तु पिण्डिका[२]।

---

१ चमू निरुक्ता अनीकिनी ७॥ यदाहुः॥ "पत्ती १ सेना २ मुखञ्च ३ गुल्मश्च ४ वाहिनी चैव ५ पृतना ६ चमू ७ अनी- ८ दशगुणिता अक्षौहिणि रोह ९॥" "स्यात् सेनाऽक्षौहिणी खाङ्गाष्टैकद्विभि र्गजैः २१८७०। रथैः २१८७० रश्वैः ६५६१० पत्तिभिः १०९३५०।" इति॥
(१) दशगुणा अनीकिनी इत्यर्थः॥
(२) मल्लाभ्यासार्थ रथः, योग्या इति मल्लाभ्यास योग्या॥
(३) नरवाह्य रथस्य॥
(४) द्वारयो रन्तरीक्षि, म. मा. श्री॥

युगन्धरः[१] कूबरः[२] स्यात् (१)युगं[१] नाशान्तबन्धनम् ॥४२०॥
युगकीलक[१]स्तु शम्याः[२] प्रासङ्ग[१]स्तु युगान्तरम् ।
अनुकर्षो[१] दार्वधःस्थं धूर्[१] यानमुखं[२] च धूः[३] ॥४२१॥
(२)रथगुप्ति[१]स्तु वरूथो[२] रथाङ्गानि तु पस्कराः[१] ।
शिबिका[१] याप्ययाने[२]ऽथ दोला[१] प्रेङ्खा[२]-दिका भवेत् ॥४२२॥
वैनीतकं[१] परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।
यानं[१] युग्यं[२] पत्रं[३] वाह्यं[४] वह्यं[५] वाहन[६]-धोरणे[७] ॥४२३॥
नियन्ता[१] प्राजिता[२] यन्ता[३] सूतः[४] सव्येष्टृ[५]-सारथी[६] ।
दक्षिणस्थ[७]-प्रवेतारौ[८](३) क्षत्ता[९] रथकुटुम्बिकः[१०] ॥४२४॥
रथारोहिणि[१] तु रथी[१](४) रथिको[१] रथिरो[२] रथी[३] ।
(५)अश्वारोहे[१]त्व श्ववारः[२] सादी[३] च तुरगी[४] च सः(६) ॥४२५॥
हस्त्यारोहे[१] सादि[२]-यन्तृ[३]-(७)महामात्र[४]-निषादिनः[५] ।
आधोरणा[१] हस्तिपका[२] गजाजीवे[३]भपालकाः[४] ॥४२६॥
योद्धार[१]स्तु भटा[२] योधाः[३] सेनारक्षा[१]स्तु सैनिकाः[२] ।
सेनायां ये समवेता स्ते सैन्याः[१] सैनिका[२] अपि ॥४२७॥

---

(१) पुं क्ली, युगः पुंसीत्यमरः ॥

(२) रथरक्षकस्य ॥

(३) प्रवेतारौ इति वा पाठः ॥

(४) रथिनौ रथिनः ॥

(५) रथवत् सर्वाणि नामानि ॥

(६) सादी इत्यन्तः सादी सादिनौ सादिनः, तुरग्यपि तथा तुरगिणौ तुरगिणः ॥

(७) अयमपि पूर्ववत्, सादी सादिनौ सादिनः ॥

ये चक्रसंया योद्धारस्ते साध्वक्षाः¹ चक्ररक्षिणः² ।
छायाकरः¹ छत्रधारः² पताका¹ वैजयन्तिका² ॥४२८॥
परिधिस्थः¹ परिचरः²⁽¹⁾ आमुक्तः¹ प्रतिमुक्त²-वत् ।
अपिनद्धः³ पिनद्धो⁴ऽथ सन्नद्धो¹ व्यूढकङ्कटः² ॥४२९॥
दंशितो³ वर्मितः⁴ सज्जः⁵ सन्नाहो¹ वर्म²कङ्कटः³ ।
जगरः⁴ कवचं⁵ दंशं⁶ तनुत्रं⁷ माल्यं⁸ उरश्छदः⁹ ॥४३०॥
निचोलकः¹ स्यात् कूर्पासो² वारबाण³श्च कञ्चुकः⁴ ।
⁽²⁾सारसनं¹त्वधिकाङ्गं² हृदि धार्यं सकञ्चुकैः ॥४३१॥
शिरस्त्राणं¹ तु शीर्षण्यं² शिरस्कं³ शीर्षकं⁴ च तत् ।
नागोदं¹ मुदरत्राणं² जङ्घात्राणं¹ तु मल्लुकाम्² ॥४३२॥
बाहुत्राणं¹ बाहुलं² स्याज्जालिका¹ त्वङ्गरक्षणी² ।
आमुक्तायां²ऽयसी⁴ स्यादा¹युधीयः¹ शस्त्रजीविनि² ॥४३३॥
काण्डपृष्ठा³-युधिकौ⁴ च तुल्यौ प्रासिक¹-कौन्तिकौ²⁽³⁾ ।
पारश्वधिक¹स्तु पारश्वधः² परश्वधायुधः³ ॥४३४॥
स्युर्नैस्त्रिंशिक¹-शाक्तीक¹-याष्टीका¹स्त खड्गा युधाः ।
तूणी¹⁽⁴⁾ धनुष्मान्²धानुष्कः³स्यात्काण्डीर¹स्तु काण्डवान्²⁽⁵⁾ ॥४३५॥

---

(१) सन्नीभूतस्य ॥

(२) सारं सनोति ददाति सारसनम् अधिकमङ्गादधिकाङ्गं पुं-कोषविद्धः, अधियाङ्गमित्येके यत्मुनिः "अधियाङ्गं सारसनम्" अमुद्ध "तस्य सारसनं चैवं धियाङ्गञ्च निबन्धन" मित्याह । शब्दरत्नाकरेपि "कञ्चुके सारबाणः स्यात् वारबाणोऽधियाङ्गवत् अधियाङ्गमधिकाङ्गं सारसनं मतम्" इति ॥ (३) भल्लधारिणः ॥

(४) तूणिनो तूणिनः ॥ (५) बाणधरस्य, काण्डवान् काण्डवानः ॥

कृतहस्तः[1] कृतपुङ्खः[2] सुप्रयुक्तशरो हि सः।
शीघ्रवेधी[1](1) लघुहस्तो[2]ऽपराद्धेषु[1]स्तु लक्ष्यतः(2) ॥४३६॥
च्युतेषु दूरवेधी[1] तु दूरापाती[2] त्वायुधं[1] पुनः (3)।
हेतिः[2] प्रहरणं[3] शस्त्र[4] मस्त्रं[5] तच्च चतुर्विधम् ॥४३७॥
मुक्तं द्विधा पाणि[1]यन्त्र[2]मुक्तं शक्ति-शरादिकम्(4)।
अमुक्तं[3] शस्त्रिकादि स्याद्यष्ट्याद्यं तु द्वयात्मकम्[4](5) ॥४३८॥
धनु(6) श्चापौ[2] स्त्र[3] मिष्वासः[4] कोदण्डं[5] धन्व[6] कार्मुकम्[7](7)।
द्रुणा[8]ऽस्त्रौ[9] लस्तको[1]ऽस्यान्तरग्रं त्वर्त्नी[1] रटन्य[2]पि ॥४३९॥
मौर्वी[1] जीवा[2] गुणो[3] गव्या[4] शिञ्जा[5] बाणासनं[6] द्रुणा[7]।
शिञ्जिनी[8] ज्या[9] च गोधा[1] तु तलं[2] ज्याघातवारणम् ॥४४०॥

---

(1) शीघ्रवेधिनौ शीघ्रवेधिनः ॥

(2) "सभवेदपराद्धेषुर्यस्य लक्ष्याच्च्युतः शरः" इति ॥

(3) दूरवेधिनौ दूरवेधिनः, दूरापातिनौ दूरापातिनः ॥

(4) पाणिमुक्तं शक्त्यादि १ यन्त्रमुक्तं शरादि २। "शक्त्यादि पाणिमुक्तं १ स्यादमुक्तं २ छुरिकादिकम्। मुक्तामुक्तं ३ च यष्ट्यादि यन्त्र-मुक्तं ४ शरादिकम्" इति हलायुधः ॥

(5) मुक्तामुक्तस्य ॥

(6) धनुस्, धनु, धनू इति त्रीण्येव प्रातिपदिकानि दृश्यन्ते। धन्यते धनति शब्दायते ज्याघातेन वा धनुः इत्यर्त्तेस्तथा लिङ्गनिर्देशात् धनन्ति उप्रत्यये धनुरुकारान्तोऽपि, तावपि पुं क्लीबलिङ्गौ, धनि धन्वेति ऊप्रत्यये स्त्रीलिङ्गो धनूरपि, (पुं क्ली) धनुः धनुषौ धनुषः, धनुः धनुषी धनूंषि, पुं क्ली, धनुः धनू धनवः ॥

(7) धन्वनी धन्वानि नान्तः क्ली, [illegible] पुं क्लीबलिङ्गः ॥

(१)स्थानान्या[१]लीढ[१]-वैशाख[२]-प्रत्यालीढानि[३] मण्डलम्[४]।
समपादं[५] च वेध्यं[१] तु लक्ष्यं[२] लक्षं[३] शरव्यकम्[४] ॥४४१॥

बाणो[१] पृषत्क[२]-विशिखौ[३] खग[४]-गार्ध्रपक्षौ[५]
काण्डा[६]-शुग[७]-प्रदर[८]-सायक[९]-पत्रवाहाः[१०]।
पत्री[११]-ष्व[१२]-जिह्मग[१३]-शिलीमुख[१४]-कङ्कपत्र[१५]-
रोपाः[१६] कलम्ब[१७]-शर[१८]-मार्गण[१९]-चित्रपुङ्खाः[२०] ॥४४२॥

प्रक्ष्वेडनः[१] सर्वलोहो[२] नाराच[३] एषण[४] श्च सः।
निरस्तः[१] प्रहिते बाणे विषाक्ते दिग्ध[१]-लिप्तकौ[२] ॥४४३॥
बाणमुक्ति र्व्यवच्छेदो[१] दीप्ति[१] र्वेगस्य तीव्रता(२)।
क्षुरप्र[१]-भल्ला[२]-र्धेन्दु[३]-तीरी[४]-मुख्यास्तु तद्भिदः ॥४४४॥
पक्षो[१] वाजः[२] पत्रणा[१] तन्न्यासः पुङ्ख[१] स्तु कर्त्तरी[२]।
तूणो[१] निषङ्ग[२] स्तूणीर[३] उपासङ्गः[४] शराश्रयः[५] ॥४४५॥

शरधिः[६] कलापो[७]ऽप्यथ चन्द्रहासः[१]
करवाल[२]-निस्त्रिंश[३]-कृपाण[४]-खड्गाः[५]।
तरवारि[६]-कौक्षेयक[७]-मण्डलाग्रा[८]
असि[९]-र्ऋष्टि[१०]-रिष्टी[११] त्सरु[१]रस्य मुष्टिः ॥४४६॥

प्रत्याकारः[१] परीवारः[२] कोशः[३] खड्गपिधानकम्[४]।
अड्डनं[१] फलकं[२] चर्म[३] खेटका[४]-वरण[५]-स्फुराः[६](३) ॥४४७॥
तस्य मुष्टिस्तु संग्राहः[१] छुरी[१] छूरी[२] कृपाणिका[३]।

---

(१) बाणमोचनाय पञ्च स्थानानामेकैकम् ॥

(२) बाणभेदानामेकैकम् ॥

(३) स्फुर स्फुर्त्तिचलनयोः स्फुर चेति धातुद्वयादच् स्फुरति चलति स्फुरः। स्फुरकोऽप्यत्र एवं स्फुरः स्फुरक इत्यपि ॥

शस्त्र्य४सि धेनु१-पुत्र्यौ२ च (१)पत्रपालस्तु सा ऽऽयता ॥४४८॥
दण्डो१ यष्टि२श्च लगुडः३ स्यादीली१ करवालिका२ ।
भिन्दिपाले१(२) सृगः२ कुन्तः१ प्रासो२ऽथ द्रुघणो१ घनः२ ॥४४९॥
मुद्गरः३ स्यात् कुठारस्तु(३) परशुः२ पर्शु३-पर्श्वधौ४ ।
परश्वधः५ स्वधिति६श्च परिघः१ परिघातनः२ ॥४५०॥
(४)सर्वला१ तोमरे२ शल्यं१ शङ्कु२ शूलं१ त्रिशीर्षकम्२ ।
शक्ति१-पट्टिश१-दुस्फोट१-चक्राद्याः(५) शस्त्रजातयः ॥४५१॥
(६)खुरली१ तु श्रमो२ योग्या३ ऽभ्यास४स्तद्भूः खलूरिका१ ।
सर्व्वाभिसारः१ सर्व्वौघः२ सर्व्वसन्नहनं३ समाः ॥४५२॥
लोहाभिसारो१ दशम्यां विधि र्नीराजनात्परः ।
प्रस्थानं१ गमनं२ व्रज्या३ ऽभिनिर्य्याणं४ प्रयाणकम्५ ॥४५३॥
यात्रा६ ऽभिषेणनं१ तु स्यात् सेनया ऽभिगमो रिपौ ।
स्यात् सुहृद्बल मासारः१ प्रचक्रं१ चलितं बलम् ॥४५४॥
प्रसार१स्तु प्रसरणं तृणकाष्ठादिहेतवे ।
अभिक्रमो१ रणे यान मभीतस्य रिपून् प्रति ॥४५५॥

---

(१) असि धेनुः १ असि पुत्री २ ॥

(२) भिन्दिपालो नाम हस्तक्षेप्यो महाफलो दीर्घदण्ड आयुध-विशेषः इत्यस्य टीका ॥

(३) कुठिः शैलः, कोठति कुठारः, कुं स्तौलिकः, तमपि कुठिभ्यां किञ्चिदियारः कुठारः, कुठान् वृक्षानियर्त्तीति वा ॥

(४) सर्व्वलातोमरोऽस्त्रियामित्यमरः ॥

(५) चक्रः पुं क्ली, चक्रं चक्रम् ॥

(६) शस्त्राभ्यासस्य ॥

अभ्यमित्र्यो[१] (१)ऽभ्यमित्रीयो[२] ऽभ्यमित्रीणो[३] ऽभ्य-मित्रगम् ।
स्यादुरस्वा[१]नुरसिलः[२] (२)ऊर्जस्व्यू[१]-र्जस्वलौ[२] समौ ॥४५६॥
सांयुगीनो[१] रणे साधु-र्जेता[१] जिष्णु[२]श्च जित्वरः[३] ।
जय्यो[१] यः शक्यते जेतुं जेयो[१] जेतव्यमात्रके ॥४५७॥
वैतालिका[१] बोधकरा[२] अर्थिका[३] सौखसुप्तिकाः[४] ।
घाण्टिका[१]श्चाक्रिकाः[२] सूतो[१] बन्दी[२](३) मङ्गलपाठकः ॥४५८॥
मागधो[१] मगधः[२] संशप्तका[१] युद्धा-निवर्त्तिनः ।
(४)नग्नः[१]स्तुतिव्रत[२] स्तस्य ग्रन्थो भोगावली[१] भवेत् ॥४५९॥

प्राणः[१]स्थाम[२]-तरः[३]-(५)पराक्र[४]-
मबल[५]-द्युम्नानि[६]शौर्यौ[७]-जसी[८],
(६)शुष्मं[९] शुष्म[१०] च शक्ति[११] रूर्ज[१२]-
सहसी[१३] युद्धं[१] तु संख्यं[२] कलिः[३] ।
संग्राम[४]-हव[५]-सम्प्रहार[६]-
समरा[७]-जन्यं[८]-युदा[९](७)योधनं[१०],
संस्फोटः[११] कलहो[१२] मृधं[१३]
प्रहरणं[१४] (८)संय्य[१५] दूणो[१६] विग्रहः[१७] ॥४६०॥

---

(१) शत्रुसम्मुखगामिनः ॥
(२) ऊर्जस्विन् इति छेदः ऊर्जस्विनौ ऊर्जस्विनः ॥
(३) बन्दिनौ बन्दिनः ॥
(४) पीतकौ पीतमाल परिधानो मङ्गलपाठकः ॥
(५) तरः तरसी तरांसि ॥
(६) ओजः ओजसि ओजांसि, शुष्म शुष्मणि शुष्माणि ॥
(७) युत् युधौ युधः, स्त्री । (८) संयत् संयती संयन्ति, स्त्री

द्वन्द्व[१८] समाघात[१९]-समाह्वया[२०]भि-

सम्पात[२१]-सम्प्रहा[२२]-सनि[२३]-पाताः[२४] ।

(१)आस्कन्दना[२५]-जि[२६]-प्रधनान्य[२७]ऽनीक[२८]-

मभ्यागम[२९] श्च प्रविदारणं[३०] च ॥४६१॥

समुदायः[३१] समुदयो[३२] राटिः[३३] समिति[३४]-सङ्गरौ[३५] ।

अभ्यामर्दः[३६] सम्परायः[३७] समीकं[३८] साम्परायिकम्[३९] ॥४६२॥

आक्रन्दः[४०] संयुगं[४१] चाथ नियुद्धं तद् भुजोद्भवम् ।

(२)पटहा[१]-डम्बरौ[२] तुल्यौ(३) तुमुलं[१] रणसङ्कुलम् ॥४६३॥

नासीरं त्व ग्रयानं[२] स्यादवमर्द[१] स्तु पीडनम्[२] ।

प्रपात[१] स्त्व वस्कन्दो[२] धाट्य[३] स्यासादनं[४] च सः ॥४६४॥

तद्रात्रौ सौप्तिकं[१] वीराशंसनं[१] त्वाजिभीष्मभूः ।

नियुद्धभूर खाटो[१] मोहो[१] (४)मूर्च्छा[२] च कश्मलम्[१] ॥४६५॥

कृते भाविनि वा युद्धे पानं स्याद् वीरपाणकम्[१] ।

पलायन[१] मपयानं[२] सन्द्राव[३]-द्र[४]-विद्रवाः[५] ॥४६६॥

अपक्रमः[६] समु-त्क्र-मौ (५)द्रावो ऽथ विजयो[१] जयः[२] ।

पराजयो[१] रणे भङ्गो (६)डमरे[१]ऽभिप्लव[२]-विप्लवौ[२] ॥४६७॥

वैरनिर्यातनं[१] वैरशुद्धि[२] र्वैरप्रतिक्रिया[३] ।

---

(१) समित् समितौ समितः ॥

(२) वाक्युद्धस्य ॥

(३) संग्रामवाद्यस्य ॥

(४) संग्रामे प्रहाराद्यो मोहो वैचित्यं मूर्च्छा मूर्छनं तयोर्नामैकम् ॥

(५) सन्द्रावः १ उद्द्रावः २ प्रद्रावः ३ ॥

(६) उपद्रवस्य "लूट" इति भाषा ॥

लात्कार[1]स्तु प्रसभं[2] (1) हठो[3]ऽथ स्खलितं[1] छलम्[2] (2) ॥४६८॥
रा-पर्व्व-भितो भूतो[3] (3) जितो[4] भग्नः[5] पराजितः[6] ।
लायितस्तु नष्टः[2] स्यात् गृहीतदिक्[3] तिरोहितः[4] ॥४६९॥
जंताश्रवो[1] जितकाशी[2] प्रस्कन्न[1]-पतितौ[2] समौ ।
(4) चारः[1] कारा[2]-गुप्ती[3] बन्द्यां[1] ग्रहकः[2] प्रोपतो[3] ग्रहः[4] (5) ॥४७०॥
चातुर्व्वर्ण्यं[1] द्विज[1]-क्षत्र[2]-वैश्य[3]-शूद्रा[4] नृणां (6) भिदः ।
ब्रह्मचारी[1] (7) गृही[1] वानप्रस्थो[1] भिक्षु[1]रिति क्रमात् ॥४७१॥
चत्वार आश्रमा[1] स्तत्र वर्णी[1] स्यात् ब्रह्मचारिणि[2] ।
ज्येष्ठाश्रमी[1] गृहमेधी[2] गृहस्थः[3] स्नातको[4] गृही[5] ॥४७२॥
वैखानसो[1] वानप्रस्थो[2] भिक्षुः[1] सान्न्यासिको[2] यतिः[3] ।
कर्म्मन्दी[4] रक्तवसनः[5] परिव्राजक[6]-तापसौ[7] ॥४७३॥
पाराशरी[8] पारिकाङ्क्षी[9] मस्करी[10] पारिरक्षकः[11] ।

---

(1) प्रसभोऽस्त्रीति वैजयन्ती ॥

(2) "छलन्तु स्खलिते व्याजे" इति महेश्वरः। स्खलितं परस्य वदतः स्वाभिमतार्थान्तरविकल्पोपपादनेन वचनविघातः। यथा कूपो नवोदक इति पङ्‌दर्शनम्। वादिना कूपो नवोदक इति कथायां नवीनार्थवाचकतया नवशब्दप्रयोगे कृते छलवादी नवसंख्यामारोप्य दूषयति कुत एक एव कूपो नवसंख्योदक इति। मतिभ्रंशादिकं वा। यथाणक्यः। "किं करोति नरः प्राज्ञः शूरोवाथ सुपण्डितः। दैवो यस्य छलान्वेषी करोति विफलाः क्रियाः" ॥

(3) पराभूतः १ परिभूतः २ अभिभूतः ३ ॥

(4) कारागारस्य ॥ (5) प्रग्रहः२ उपग्रहः४ ॥

(6) एकैकम् ॥

(7) दण्डीव ब्रह्मचारी ॥

स्थाण्डिलः¹ स्थण्डिलशायी² यः शेते स्थण्डिले व्रतात् ॥४७४॥
तपःक्लेशसहो¹ दान्तः² शान्तः¹ श्रान्तो² जितेन्द्रियः³ ।
अवदानं¹ कर्म शुद्धं ब्राह्मण¹स्तु त्रयीमुखः² ॥४७५॥
भूदेवो³ वाडवो⁴ विप्रो⁵ द्व्य-ग्राभ्यां⁶ जाति⁷-जन्म⁸-जाः¹¹(1) ।
वर्णज्येष्ठः¹² सूत्रकण्ठः¹³ षट्कर्मा¹⁴ मुखसम्भवः¹⁵ ॥४७६॥
वेदगर्भः¹⁶ शमीगर्भः¹⁷ सावित्रो¹⁸ मैत्र¹⁹ एतशः²⁰(2) ।
वटुः¹ पुनर्माणवको² भिक्षा¹ स्यात् ग्रासमात्रकम्(3) ॥४७७॥
उपनाय¹स्तूपनयो² वटूकरण³ मानयः⁴(4) ।
अग्नीन्धनं(5) त्वग्निकार्य्य²माग्नीध्रा³ चाग्निकारिका⁴ ॥४७८॥
पालाशो¹ दण्ड आषाढो² व्रते राम्भ¹स्तु (6)वैणवः² ।
बैल्वः¹ सारस्वतो रौच्यः² पैलव¹स्त्वौ परेधिकः²(7) ॥४७९॥
आश्वत्थ¹स्तु जितनेमि² रौदुम्बर¹ उलूखलः² ।
जटा¹ सटा² वृषी¹ पीठं² कुण्डिका¹ तु कमण्डलुः ॥४८०॥

---

(1) "मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनमिति" स्मृतेः । द्विजातिः १ द्विजन्मा २ द्विजः ३ अग्रजातिः ४ अग्रजन्मा ५ अग्रजः ६।

(2) एतशः एकादशस्वरादिस्तवर्गाद्यमध्योदन्त्यान्तश्च ।

(3) "ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्, अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ।" ॥

(4) यन्मनुः "गर्भाष्टमे तु कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्" चला मौञ्जीबन्धनस्य ॥

(5) अग्नेः काष्ठैरग्निरिन्धनस्य ॥

(6) रम्भा गण्डो वेणुपर्याय इति टीका, रम्भाया विकारो राम्भः

(7) औपरोधिक इति वा पाठः ॥

श्रोत्रिय[1]श्छान्दसो[2] यष्टा[1] त्वादेष्टा[2] स्या(1)न्मखे व्रती[3] ।
याजको[4] यजमान[5]श्च सोमयाजी[1] तु दीक्षितः[2] ॥४८१॥
इज्याशीलो[1] यायजूको[2] यज्वा[1] स्यादासुतीवलः[2] ।
सोमपः[1] सोमपीथी[2] स्यात् स्थपति[1]र्गीष्पतीष्टिकृत् ॥४८२॥
सर्ववेदा[1]स्तु (2)सर्वस्वदक्षिणं यज्ञ मिष्टवान् ।
यजुर्वि[1]दध्वर्यु[2]र्ऋग्वि[1]द्धोतो[2]द्गाता[1] तु (3)सामवित्[2] ॥४८३॥
यज्ञो[1] यागः[2] सवः[3] सत्रं[4] स्तोमो[5] मन्यु[6]र्मखः[7] क्रतुः[8] ।
संस्तरः[9] सप्ततन्तु[10]श्च वितानं[11] बर्हि[12]रध्वरः[13](4) ॥४८४॥
अध्ययनं[1] (5)ब्रह्मयज्ञः[2] स्याद्देवयज्ञ[1] आहुतिः[2] ।
होमो[3] होत्रं[4] वषट्कारः[5] पितृयज्ञ[1]स्तु तर्पणम्[2](6) ॥४८५॥
तच्छ्राद्धं[3] पिण्डदानं[4] च नृयज्ञो[1]ऽतिथिपूजनम्[2] ।
भूतयज्ञो[1] बलिः[2] पञ्च महायज्ञा[1] भवन्त्यमी ॥४८६॥
पौर्णमास[1]श्च दर्श[1]श्च यज्ञौ पक्षान्तयोः पृथक् ।
सौमिकी[1] दीक्षणीये[2]ष्टि(7)र्दीक्षा तु व्रतसंग्रहः[2] ॥४८७॥
दृतिः स्रुगहना जुह्वा[1](8) वेदी[1] भूमिः परिष्कृता ।

---

(1) यष्टारौ यष्टारः, आदेष्टारौ आदेष्टारः ॥

(2) सर्ववेदसौ सर्ववेदसः ॥

(3) उद्गातारौ उद्गातारः ॥

(4) क्ली, बर्हिषी बर्हींषि ॥

(5) ब्राह्मणोवेदस्य यजनं दानादि च ब्रह्मयज्ञः ॥

(6) मन्त्रपूर्वकं अन्नदानं तर्पणम् ॥ (7) दीक्षणीयस्य दीक्षार्हस्य हविर्यज्ञः चन्द्रनिमित्तयागविशेषोऽयम् ॥

(8) वायव्याख्यवस्त्राख्योलङ्कारविशेषः ॥

स्थण्डिलं[१] चत्वरं[२] चा न्या यूपः[१] स्याद्यज्ञकीलकः ॥४८८॥
चषालो[१] यूपकटको(१) यूपकर्णो घृतावनी(२) ।
यूपाग्रभागे स्यात्तर्म्मा(३)ऽरणि[१] र्निर्मन्थ्यदारुणि ॥४८९॥
स्यु र्दक्षिणा[१]-हवनीय[१]-गार्हपत्या[१] स्त्रयोऽग्नयः ।
इद मग्नित्रयं त्रेता[१] प्रणीतः[१] संस्कृतोऽनलः ॥४९०॥
ऋक् सामिधेनी[१] धाय्या[२] च समिदा धीयते यया ।
समि[१]दिन्धन[२]मेधे[३]-ध्म[४]-तर्पणै[५]-धांसि[६]भस्म[१]तु(४) ॥४९१॥
स्याद्भूति[२] र्भसितं[३] रक्षा[४] क्षारः[५] पात्रं[१] स्रुवादिकम् ।
स्रुवः[१]स्रुग[२]ऽधरा सो पभृज्जुहूः[१](५)पुन रुत्तरा ॥४९२॥
ध्रुवा[१] तु सर्वसंज्ञार्थं यस्यामा ज्यं निधीयते ।
योऽभिमन्त्र्य निहन्येत मखा त्पशु रुपाकृतः[१] ॥४९३॥
परम्पराकं[१] शमनं[२] प्रोक्षणं[३] च मखे वधः ।
हिंसार्थं कर्माभिचारः[१] स्या द्यज्ञार्हं तु यज्ञियम्[१] ॥४९४॥
हविः[१] सान्नाय्य[२] मामिक्षा शृतोष्णक्षीरगं दधि ।
क्षीरशरः[२] पयस्या[२] च त न्मस्तुनि(६) तु वाजिनम्[१] ॥४९५॥

---

(१) सूत्रधारघटिता यूपशिरसि कटकाकृतिः ॥

(२) घृतसिञ्चनस्थाने ॥

(३) वाचस्पतिस्तु "यूपाग्रेतर्म्म नस्त्रियामिति" पुंस्यप्याह, तर्म्मा ते तर्म्मा तर्म्माणौ तर्म्माणः, इत्याद्यपि । अन्यत्र तर्म्मणी तर्म्माणि नान्तः क्ली, अरणिः पुं स्त्री ॥

(४) भस्म भस्मनी भस्मानि ॥

(५) उपभृतौ उपभृतः स्त्री, जुह्वौ जुह्वः ॥

(६) तस्या आमिक्षाया मण्डे ॥

हव्यं[१] सुरेभ्यो दातव्यं पितृभ्यः कव्य[१] मोदनम्[१]।
आज्ये तु दधिसंयुक्ते पृषदाज्यं[१] पृषातकः[२] ॥४९६॥
दध्ना तु मधु संयुक्तं मधुपर्कं महोदयः।
हवित्री[१](१) तु होमकुण्डं हव्यपाकः[१](२) पुनश्चरुः[२] ॥४९७॥
अमृतं[१] यज्ञशेषे[२] स्याद् विघसो[१] भुक्तशेषके[२]।
यज्ञान्तोऽवभृथः[२] पूर्वं वाप्या-दीष्टं[१] मखक्रिया ॥४९८॥
इष्टापूर्त्तं[१] तदुभयं बर्हिर्मुष्टि स्तु विष्टरः[१]।
अग्निहोत्र्य[१](३) ग्निचि[२]च्चा हिताग्ना[२]वथाऽग्निरक्षणम्[१] ॥४९९॥
अग्न्याधान[२] मग्निहोत्रं दर्वी[१] तु घृतलेखनी।
होमाग्नि[१] स्तु महाज्वालो महावीरः[२] प्रवर्ग्य[४]-वत् ॥५००॥
होमधूम स्तु निगणो[१] होमभस्म तु वैष्टुतम्[१](४)॥
उपस्पर्श[१]स्त्वाचमनं[२] धारा[१]सेकौ[२] तु सेचने[२] ॥५०१॥
ब्रह्मासनं ध्यानयोगासनेऽथ ब्रह्मवर्चसम्[१](५)।
वृत्ताध्ययनर्द्धिः पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलि[१]रञ्जलिः ॥५०२॥
पाठे तु मुखनिष्क्रान्ता विप्रुषो ब्रह्मबिन्दवः[१]।
साकल्यवचनं(६) पारायणं[१] कल्पो[१] विधि[२]-क्रमौ[२] ॥५०३॥

---

(१) हूयतेऽस्यां हवित्री॥

(२) हव्यस्य पाकः पचनमत्र हव्यपाकः स्थालीति केचित्॥

(३) अग्निहोत्रिणौ अग्निहोत्रिणः; अग्निचितौ अग्निचितः॥

(४) विशेषेण स्तूयते स्म विष्टुतोऽग्निस्तस्येदं वैष्टुतम्॥

(५) ब्रह्मणो वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसम्। चरिताध्ययनसम्पन्ने॥

(६) सकलस्य भावः साकल्यं साकल्येन सामस्त्येन वचनम् अध्ययनम्। "साकल्यवचनं प्राज्ञैः पारायणमुदाहृतम्" इति हलायुधः॥

मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद्ब्राह्मं[१] तीर्थं कायं[१] कनिष्ठयोः ।
पित्र्यं[१] तर्जन्यङ्गुष्ठान्ते दैवतं[१] त्वङ्गुलीमुखे ॥५०४॥
ब्रह्मत्वं[१] तु ब्रह्मभूयं[२] ब्रह्मसायुज्य[३]मित्यपि ।
देवभूया[४]-दिकं(१) तद्वद्योपाकरणं[१] श्रुतेः ॥५०५॥
संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यात् स्वाध्यायः[१] पुनर्जपः[२] ।
औपवस्त्रं[१](२) तूपवासः[२] कृच्छ्रं[१] सान्तपनादिकम् ॥५०६॥
प्रायः[१] सन्न्यास्य-नशने नियमः[१] पुण्यकं[२] व्रतम्[३](३) ।
चरितं[१] चरिता[२]-चारौ[३] चारित्र[४]-चरणे[५] अपि ॥५०७॥
वृत्तं[६] शीलं[७] च सर्वैनोध्वंसि जप्ये ऽघमर्षणम् ।
नमस्तु पादग्रहणा[१]-भिवादनो[२]-पसङ्ग्रहाः[३] ॥५०८॥
उपवीतं[१] यज्ञसूत्रं[२] प्रोद्धृते दक्षिणे करे(४) ।
प्राचीनावीत[१]मन्यस्मिन्निवीतं[१] कण्ठलम्बितम् ॥५०९॥
प्राचेतस[१]स्तु वाल्मीकि[२]र्वल्मीक[३]-कुशिनौ[४] कविः[५] ।
मैत्रावरुणि[६]-वाल्मीकौ[७] वेदव्यास[१]स्तु माठरः[२] ॥५१०॥
द्वैपायनः[३] पाराशर्यः[४] कानीनो[५] बादरायणः[६] ।

---

(१) आदिशब्दात् स्वर्गभूयं स्वर्गत्वं स्वर्गसायुज्यम् इति ॥

(२) औपवस्त्रं उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् अत्रादिभ्य इत्यण् "वस्त्र् स्तम्भे" इत्यस्मात् क्ते उपवस्तास्यदमौपवस्त्रमित्येके, उपवस्त-मित्यन्ये, उपवस्तुरिदमित्यन्यादोऽपि यत् स्मृतिः "मापान्मधु मसूरांश्च वर्जयेदौपवस्त्रके" इति । "औपवस्त्रमुपवस्त्रमौपवस्तोपवस्तके" इति शब्दकल्पाकरः ॥

(३) पुं क्ली, व्रतः व्रतमिति यावत् ॥

(४) दक्षिणं करं प्रोद्धृते इति दक्षिणकराधोनिःक्षिप्ते स्कन्धे इत्यर्थः ॥

व्यासो⁷ ऽस्याऽम्बा सत्यवती¹ वासवी² गन्धकालिका³ ॥५११॥
योजनगन्धा⁴ दाशेयी⁵ शालङ्कायनजा⁶ च सा ।
जामदग्न्य¹स्तु रामः² स्यात् भार्गवो³ रेणुकासुतः⁴ ॥५१२॥
नारद¹स्तु देवब्रह्मा² पिशुनः³ कलिकारकः⁴ ।
(१)वशिष्ठो¹ऽरुन्धतीजानि²-रक्षमाला¹ त्वरुन्धती² ॥५१३॥
त्रिशङ्कुयाजी¹ गाधेयो² विश्वामित्र³ स्तु कौशिकः⁴ ।
कुशारणि¹स्तु दुर्वासाः²(२) शतानन्द¹स्तु गौतमः² ॥५१४॥
याज्ञवल्क्यो¹ ब्रह्मरातिर्² योगेशो³ ऽथ पाणिनौ² ।
(३)सालातुरीय²-दाक्षेयौ³ गोनर्दीय¹ पतञ्जलिः² ॥५१५॥
कात्यायनो¹ वररुचि² र्मेधाजि³ च्च पुनर्वसुः⁴ ।
अथ व्याडि¹ र्विन्ध्यवासी² नन्दिनी तनय³ श्च सः ॥५१६॥
स्फोटायनो¹ तु कक्षीवान्²(४) पालकाप्य² करेणुभः² ।
वात्स्यायनो¹ मल्लनागः² कौटिल्य³(५) श्चणकात्मजः⁴ ॥५१७॥
द्रामिलः⁵ पक्षिलस्वामी⁶ विष्णुगुप्तो⁷ ऽङ्गुल⁸ श्च सः ।

---

(१) अयं दन्त्यादिरपि, अतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः, गुणाङ्गादितीष्ठन्, विन्मतोर्लुगिति मतोर्लुकि प्रत्ययस्वरादेरित्यस्वरादिलोपः ॥

(२) दुर्वाससौ दुर्वाससः ॥

(३) सलातुर आभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीयः सलातुरादीयम् ॥

(४) कक्षीवन्तौ कक्षीवन्तः ॥

(५) कौटल्य इति वा। कुटो घटस्तान् लान्ति कुटलाः कुम्भधान्याः, तेषामपत्यं कौटल्यः, यद्यपि टीका कृता एतत्साधितं तथापि पुस्तकमात्रे कौटिल्य इत्येव दृश्यते ॥

अतव्रतोऽवकीर्णी[1](१) स्यात् व्रात्यः[1] संस्कारवर्जितः ॥५१८॥
शिशिदानः[1] कृष्णकर्मा ब्रह्मबन्धु[1] र्द्विजोऽधमः ।
नष्टाग्नि र्वीरहा[1] जातिमात्रजीवी द्विजब्रुवः[1] ॥५१९॥
धर्मध्वजी[1] लिङ्गवृत्ति[2] र्वेदहीनो[1] निराकृतिः[2] ।
वार्त्ताशी[1] भोजनार्थं यो गोत्रादि वदति स्वकम् ॥५२०॥
उच्छिष्टभोजनो[1] देव-नैवेद्यबलिभोजनः।
अजपः[1](२) स्या दसदध्येता[2] शाखारण्डो[1]ऽन्यशाखकः[2] ॥५२१॥
शस्त्राजीवः[1] काण्डस्पृष्टो[2] गुरुहा[1] नरकीलकः[2] ।
मणो[1] देवादिपूजाया भ्रष्टोऽथ मलिम्लुचः[1] ॥५२२॥
पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो निषिद्धैककरुचिः खलः[2] ।
सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्को ऽस्तमेति क्रमेण तौ ॥५२३॥
अभ्युदिता[1]-भिनिर्मुक्तौ[1] वीरोज्झो[1] न जुहोति यः ।
अग्निहोत्रछलात् याञ्चापरो वीरोपजीवकः[1] ॥५२४॥
वीरविप्लावको[1] जुह्वन् द्रव्यैः शूद्रसमाहृतैः(३) ।
(४)स्याद्वादवाद्या[1] र्हतः[2] स्या च्छून्यवादी[1] तु सौगतः[2] ॥५२५॥
नैयायिक[1] स्त्वा ऽक्षपादो[2] योगः[2] साङ्ख्य[1]स्तु कापिलः[2] ।
वैशेषिकः[1] स्यादौलूक्यो[2] बार्हस्पत्य[1]स्तु नास्तिकः[2] ॥५२६॥

---

(१) अवकीर्णिनौ अवकीर्णिनः ॥

(२) नास्ति जपः स्वाध्यायोऽस्य ॥

(३) शूद्रेभ्यः समाहृतैः ॥

(४) स्याद्वादवादिनौ स्याद्वादवादिनः । "स्यादस्ति" "स्यान्नास्ति" इत्येवं रीत्या वक्तुं शीलाः। स्याद्वाद सप्तभङ्गिनयौ इत्यर्हतां युक्तिनामनि।

चार्वाको[३] लौकायतिक[४]श्चैते षडपि तार्किकाः[१]।

क्षत्रं[१] तु क्षत्रियो[२] राजा[३] राजन्यो[४] बाहुसम्भवः[५] ॥५२७॥

अर्य्यो[१] भूमिस्पृशो[२] वैश्या[३] ऊरव्या[४] ऊरुजा[५] विशः[६]।

वाणिज्यं[१] पाशुपाल्यं[२] च कर्षणं[३] चेति(१) वृत्तयः[१] ॥५२८॥

आजीवो[१] जीवनं[२] वार्त्ता[३] जीविका[४] वृत्ति[५]-वेतने[६]।

उञ्छो[१] धान्यकणादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्[१] ॥५२९॥

ऋतं[१] तद्द्वय ममृतं[१] कृषि[२] र्मृतं[१] स्तु याचितम्[१]॥

अयाचितं[१] स्या दमृतं[२] सेवावृत्तिः[१] श्ववृत्तिका[२] ॥५३०॥

सत्यानृतं[१] तु वाणिज्यं[२] वणिज्या[३] वाणिजो[१] वणिक्[२]।

क्रयविक्रयिकः[३] पण्याजीवा[४]-पणिक[५]-नैगमाः[६] ॥५३१॥

वैदेहः[७] सार्थवाह[८]श्च क्रायकः[१] क्रयिकः[२] क्रयी[३]।

क्रेयदे[१] तु विपूर्वा(२) स्ते मूल्यं[१] वस्ना[२]-र्घ[३]-वक्रयाः[४] ॥५३२॥

मूलद्रव्यं परिपणो[१] नीवी[२] लाभो[१]ऽधिकं फलम्[२]।

परिदानं[१] विनिमयो[२] नैमेयः[३] परिवर्त्तनम्[४] ॥५३३॥

व्यतिहारः[५] परावर्त्तो[६] वैमेयो[७] निमयो[८](३)ऽपि च।

निक्षेपो[१]-पनिधी[२]र्न्यासः[३] प्रतिदानं[१] तदर्पणम् ॥५३४॥

क्रेतव्यमात्रके[१] क्रेयं[२] क्रय्यं[१] न्यस्तं क्रयाय यत्।

पणितव्यं[१] तु विक्रेयं[२] पण्यं[३] सत्यापनं[१] पुनः ॥५३५॥

सत्यङ्कारः[२] सत्याकृति[३] स्तुल्यौ विपण विक्रयौ[२]।

---

(१) एकैकं ज्ञेयम् ॥

(२) विक्रायकः १ विक्रायिकः २ विक्रयी ३ विक्रयिता ४ ॥

(३) नैमेय निमयोऽपि च, वैमेय विमयोऽपि च, इति पाठद्वयमपि भवति ॥

गण्यं[1][(1)] गणेयं[2] संख्येयं[3] संख्या त्वे कादिका भवेत् ॥५३६॥
यथोत्तरं दशगुणं[(2)] भवेदेको[1] दशा[2] ऽमुतः ।
शतं[3] सहस्र[4] मयुतं[5] लक्षं[6] प्रयुत[7]-कोटयः[8] ॥५३७॥
अर्बुद[9] मब्जं[10] खर्वं[11] च निखर्वं[12] च महाम्बुजम्[13] ।
शङ्कु[14] र्वार्द्धि[15] रन्त्य[16] मध्यं[17] परार्द्धं[18] चेति नामतः ॥५३८॥
असंख्यं[1] द्वीप-वार्द्ध्या-दि पुद्गला-त्मा-द्य ऽनन्तकम्[1] ।
सांयात्रिकः[1] पोतवणिग् यानपात्रं[1] वहित्रकम्[2] ॥५३९॥
बोहित्थं[3] वहनं[4] पोतः[5] पोतवाहो[1] नियामकः[2] ।
निर्य्यामः[3] कर्णधार[1]स्तु नाविको[2] नौ[1]स्तु मज्जिनी[2] ॥५४०॥
तरी[3]-तरण्यौ[4] वेड़ा[5] ऽथ द्रोणी[1] काष्ठाम्बुवाहिनी ।
नौकादण्डः क्षेपणी[1] स्या द्गुणवृक्ष[1]स्तु कूपकः[2] ॥५४१॥
पोलिन्दा[1] स्त्व ऽन्तरादण्डाः स्या न्नङ्गो[1] मज्जिनीशिरः ।
अभ्रि[1]स्तु काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं[1] तु सेचनम् ॥५४२॥
केनिपातः[1] कोटिपात्रं[1] मरित्रं[2] ऽयो डुपः[1] प्लवः[2] ।
कोलो[3] भेल[4] स्तरण्ड[5] श्च स्या त्तरपण्य मातरः[1] ॥५४३॥
वृद्ध्याजीवो[1] द्वैगुणिको[2] वार्द्धुषिकः[3] कुसीदिकः[4] ।
वार्द्धुषि[5]श्च कुसीदा[1] र्थ प्रयोगो[2] वृद्धिजीवने ॥५४४॥
वृद्धिः[1] कलान्तर[2]मृणं[1] तू द्धारः[2] पर्युदञ्चनम्[3] ।

---

(१) गणसंख्याने कवर्गतृतीयाद्यस्वरादिर्धातुः ॥

(२) दशगुणसंख्या यस्मिन् तद्दशगुणं क्रियाविशेषणमेतत्, यथा एकादशाभिर्गुणितो दश भवेत् ॥

(३) सांयात्रिक इत्यपि ॥

याञ्चयाप्तं याचितकं[1] परिवृत्त्या ऽपमित्यकम् ॥५४५॥
अधमर्णो[1] ग्राहकः स्या दुत्तमर्णो[1] स्तु दायकः ।
प्रतिभू[1]र्लग्नकः[1(1)] साक्षी[1]स्थेय[2] आधि[1]स्तु बन्धकः[2]॥५४६॥
तुलाद्यैः पौतवं[1] मानं द्रवयं[1] कुडवादिभिः ।
पाय्यं[1] हस्तादिभि स्तत स्यात् गुञ्जाः पञ्च माषकः[2] ॥५४७॥
ते तु षोड़श कर्षो[1] ऽक्षः[2] पलं[1] कर्षचतुष्टयम् ।
विस्तः[1]सुवर्णो[2]हेम्नो ऽक्षे कुरुविस्त[1]स्तु तत् पले ॥५४८॥
तुला[1] पलशतं तासां विंशत्या भार[1] आचितः[2] ।
शाकटः[3] शाकटीन[4]श्च शलाट[5] स्ते दशा[6] चितः[1] ॥५४९॥
चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः[1] प्रस्थै श्चतुर्भि राढ़कः[1] ।
चतुर्भि राढ़कै र्द्रोणः[1] खारी[1] षोड़शभि श्च तैः ॥५५०॥
चतुर्विंशत्या ऽङ्गुलानां हस्तो[1] दण्ड[1]श्चतुष्करः ।
तत्सहस्रौ तु गव्यूतं[1] क्रोश[2]स्तौ द्वौ तु गोरुतम्[1]॥५५१॥
गव्या[2]गव्यूत[3]-गव्यूती[4] चतुःक्रोशं तु योजनम्[1] ।
पाशुपाल्यं[1] जीववृत्ति[2]र्गोमान्[1]गोमी[2] गवीश्वरे[3]॥५५२॥
गोपाले[1] गोधु[2] गाभीर[3]-गोप[4]-गोसङ्ख्य[5]-वल्लवाः[6] ।
गोविन्दो[1] ऽधिकृतो गोषु जावाल[1]स्त्व ऽजजीविकः[2] ॥५५३॥
कुटुम्बी[1] कर्षकः[2] क्षेत्री[3] हली[4] कृषिक[5]-कार्षकौ[6] ।
कृषीवलो[7]ऽपि जित्या[1(2)]तु हलिः[2]सीर[1]स्तु लाङ्गलम्[2]॥५५४॥
गोदारणं[2] हल[4] मीषा[1]-सीते[1]त-दण्ड पद्धती ।

---

(१) जामिन् इति ख्यातस्य ॥
(२) ईहत्रलस्य ॥

निरीषे(२) कुटकं[१] फालो[१] कृषकः[२] कुशिकः[३] फलम्[४] ॥५५५॥
दात्रं[१] लवित्रं[२] तन्मुष्टौ वण्टो[१] मत्यं[१] समीकृतौ ।
गोदारणं[१] तु कुद्दालः[२] खनित्रं[१] त्ववदारणम्[२] ॥५५६॥
प्रतोद[१]स्तु प्रवयणं[२] प्राजनं[३] तोत्र[४]-तोदने[५] ।
योत्रं[१] तु योक्त्रमा[२] बन्धः[३] कोटिशो[१] लोष्टभेदनः[२] ॥५५७॥
मेधि[१] र्मेथिः[२] खलेवाली[३] खले गोबन्धदारु यत् ।
शूद्रो[१] ऽन्त्यवर्णो[२] वृषलः[३] पद्यः[४] पज्जो[५] जघन्यजः[६] ॥५५८॥
ते तु मूर्धावसिक्ताद्या ऽऽरथकृन्मिश्रजातयः ।
क्षत्रियायां द्विजा न्मूर्धावसिक्तो[१], विट् स्त्रियां पुनः ॥५५९॥
अम्बष्ठो[१] ऽथ पारशव[१]-निषादौ[२] शूद्रयोषिति ।
क्षत्त्रा न्माहिष्यो[४] वैश्याया मुग्र[५]स्तु वृषलस्त्रियाम् ॥५६०॥
वैश्यात्तु करणः[६] शूद्रा त्त्वायोगवो[७] विशःस्त्रियाम् ।
क्षत्रियायां पुनः क्षत्ता[८] चण्डालो[९] ब्राह्मणस्त्रियाम् ॥५६१॥
वैश्यात्तु मागधः[१०] क्षत्त्र्यां वैदेहको[११] द्विजस्त्रियाम् ।
सूत[१२]स्तु क्षत्रियाज्जात इति द्वादश तद्भिदः ॥५६२॥
माहिष्येण तु जातः स्यात्करण्यां रथकारकः[१] ।
कारु[१]स्तु कारी[२] प्रकृतिः[३] शिल्पी[४] श्रेणिस्तु तद्गणः ॥५६३॥
शिल्पं[१] कला[२] विज्ञानं[३] च मालाकार[१]स्तु मालिकः[२] ।
पुष्पाजीवः[३] पुष्पलावी[१] पुष्पाणा मवचायिनी ॥५६४॥
कल्यपालः[१] सुराजीवी[२] शौण्डिको[३] मण्डहारकः[४] ।

---

(२) यस्याग्रे फालो विबध्यते तस्य निष्क्रान्ता ईषा यस्मात् ॥

वारिवासः[5] पानवणिक्[6] ध्वजो[7](1) ध्वजी[8] सुतीवलः[9] ॥५६५॥

मद्यं[1] मदिष्ठा[2] मदिरा[3] परिस्रुता[4]
कश्यं[5] परिस्रुत्[6] मधु[7] कापिशायनम्।
गन्धोत्तमा[9] कल्य[10] मिरा[11] परिप्लुता[12]
कादम्बरी[13] स्वादुरसा[14] हलिप्रिया[15] ॥५६६॥

शुण्डा[16] हाला[17] हारहूरं[18] प्रसन्ना[19] वारुणी[20] सुरा[21]।
माध्वीकं[22](2) मदना[23] देवसृष्टा[24] कापिशं[25] अब्धिजा[26] ॥५६७॥
मध्वासवे[1] माधवको[2] मैरेये[1](3) शीधु[2] रासवः[3](4)।
जगलो[1] मेदको[2] मद्यपङ्कः[3] किण्वं[1] तु नग्नहूः[2] ॥५६८॥
नग्नहु[3] र्मद्यबीजं[4] च मद्यसन्धानमा[1] सुतिः[2]।
(5) आसवो[3] ऽभिषवो[4] मद्यमण्ड[1]-कारोत्तमौ[2] समौ ॥५६९॥
गल्वर्क[1]स्तु चषकः[2] स्या त्सरक[3] स्या दनुतर्षणम्[4]।
शुण्डा[1] पानमदस्थानं मधुवारा[1] मधुक्रमाः[2](6) ॥५७०॥

---

(१) "पानवणिजौ पानवणिजः।" "ध्वजिनौ ध्वजिनः।" "यथा दण्डचक्री समो ध्वजः।"

(२) माध्वत्यनया माध्वीकं स्वर्णीकाल्लीके इकौ निपात्यते मृद्वीक विकारो मार्द्वीकमित्यन्ये, मार्द्वीक इति वा ॥

(३) मिराख्यां देशे भवो गौड्याः सुराया विशेषो मैरेयः नद्यादित्वादेयण् मीरे समुद्रे भव इति वा तत्र। शेरतेऽनेन शीधो धुक् पुं-क्लीबलिङ्गावेतौ ॥

(४) आसूयते आसवः। सुरा चतुर्धा "गौडी १ पैष्टी २ च माध्वी ३ च फलोत्था ४ च सुराः स्मृता" इति ॥

(५) आसवनमासवः, एवमभिषवश्च ॥

(६) मद्यपानावसरस्य द्वे ॥

सपीतिः[1] सहपानं[2](1) स्यादापानं[1] पानगोष्ठिका[2] ।
उपदंश[1]स्त्ववदंश[2]श्चक्षणं[3] मद्यपाशनम् (2) ॥५७१॥
नाडिन्धमः[1] स्वर्णकारः[2] कलादो[3] मुष्टिक[4]श्च सः ।
तैजसावर्त्तनी[1] मूषा[2] भस्त्रा[1] चर्म्मप्रसेविका[2](3) ॥५७२॥
आस्फोटनी[1] वेधनिका[2] शाण[1]स्तु निकषः[2] कषः[3] ।
सन्दंशः[1] स्यात्कङ्कमुखो[2] भ्रमः[1] कुन्द[2]श्च यन्त्रकम्[3] ॥५७३
वैकटिको[1] मणिकारः[2] शौल्विक[1]स्ताम्रकुट्टकः[2] ।
शाङ्खिकः[1] स्यात्काम्बविक[2]स्तुन्नवाय[1]स्तु सौचिकः[2] ॥५७४
कृपाणी[1] कर्त्तरी[2] कल्पन्य[3]पि सूची[1] तु सेवनी[2] ।
सूचिसूत्रं[1] पिप्पलकं[2] तर्कुः[1] कर्त्तनसाधनम्[2] ॥५७५॥
पिञ्जनं[1] विहननं[2] च तूलस्फोटनकार्मुकम् ।
सेवनं[1] सीवनं[2] स्यूति[3]स्तुल्यौ स्यूत[1]-प्रसेवकौ[2] ॥५७६॥
तन्तुवायः[1] कुविन्दः[2] स्यात् त्रसरः[1] सूत्रवेष्टनम्[2] ।
वाणि[1]र्व्यूति[2]र्वानदण्डो[1] वेमा[2](4) सूत्राणि[1] तन्तवः[2](5) ॥५७
निर्णेजक[1]स्तु रजकः[2] पादुकाकृ[1]त्तु चर्म्मकृत्[2](6) ।

---

(१) मिलित्वा मद्यपाने द्वे । मद्यपानस्थानेपि द्वे ॥

(२) मद्यपानरुचिकरभक्ष्यस्य चत्वारि ॥

(३) "पुंसि चर्म्मप्रसेवकः" इति कोषान्तरम् ॥

(४) वेमानौ वेमानः, वेम वेम्नी, वेमनी वेमानि इत्यादि क्लीबे

(५) तन्तुः पुं क्ली, तन्त्रमप्यत्र यदनेकार्थः "तन्त्रं सिद्धान्ते राष्ट्र परच्छन्दप्रधानयोः । अङ्कुदे कुटुम्बकृत्ये च तन्तुवाने परिच्छदे श्रु शाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके" इति ॥

(६) रजकस्य द्वे, चर्म्मकारस्यापि द्वे ॥

उपानत्[1]पादुका[2]पादूः[3] पन्नद्धा[4] पादरक्षणम्[5] ॥५७८॥
प्राणाहिता[6](1) ऽनुपदीना[1] स्या वद्धा ऽनुपदं हि या ।
नद्ध्री[1] वध्री[2]वरत्रा[3] स्या दारा[1] चर्म्मप्रभेदिका[2] ॥५७९॥
कुलालः[1] स्यात् कुम्भकारो[2] दण्डभृ[3] च्चक्रजीवकः[4] ।
शाणाजीवः[1] शस्त्रमार्जो[2] भ्रमासक्तो[3]ऽसिधावकः[4] ॥५८०॥
शूनभृ[1] च्चाक्रिक[2] स्तैली[3] स्या त्पिण्याक[1]-खलौ[2] समौ ।
रथकृत्[1]स्थपति[2]स्त्वष्टा[3](2) काष्ठतट्[4] तक्ष[5]-वर्द्धकी[6] ॥५८१॥
ग्रामायत्तो ग्रामतक्षः[1] कौटतक्षो[1] ऽनधीनकः ।
वृक्षभि[1] त्तक्षणी[2]वासी[3]क्रकचं[1] करपत्रकम्[2] ॥५८२॥
स उद्घनो[1] यत्र काष्ठे काष्ठं निक्षिप्य तक्षते ।
वृक्षादनो[1] वृक्षभेदी[2] टङ्कः[1] पाषाणदारकः[2] ॥५८३॥
व्योकारः[1] कर्मारो[2] लोहकारः[3] कूटं[1] त्वऽयोघनः[2] ।
(3)व्रश्चनः[1] पत्रपरशु[2] रीषीका[1] तूलिके[2] षिका[3] ॥५८४॥
भक्ष्यकारः[1] कान्दविकः[2] कन्दु[1]-स्वेदनिके[2] समे ।
रङ्गाजीव[1] स्तौलिकिक[2] श्चित्रकृ[3]च्चा ऽथ तूलिका[1] ॥५८५॥
कूर्चिका[2], चित्र[1] मालेख्यं[2], पलगण्ड[1] स्तु लेप्यकृत्[2] ।
पुस्तं[1] लेप्यादिकर्म्म स्या न्नापित[1]श्चण्डिलः[2]क्षुरी[3] ॥५८६॥

---

(1) घट् चर्म्मपादुकामात्रे । "मोजा" "बुट्" इति इदानीं प्रसिद्धायां पादुकायामेकम् ॥

(2) त्वष्टारौ त्वष्टारः, काष्ठतक्षौ काष्ठतक्षः, तक्षा तक्षाणौ तक्षाणः, वर्द्धकिः वर्द्धकी वर्द्धकयः ॥

(3) अश्वारः नागवल्लीपत्रच्छेदक अस्त्र इत्येके ॥

क्षुरमर्द्दी[४] दिवाकीर्त्ति[५] र्मुण्डको[६]ऽन्तावसाय्य[७]पि ।
मुण्डनं[१] भद्राकरणं[२] वपनं[३] परिवापणम्(१) ॥५८७॥
चौरं[४] नाराची[१] त्वेषणी[२], देवाजीव[१]स्तु देवलः[२] ।
मार्दङ्गिको[१] मौरजिको[२],वीणावाद[१]स्तु वैणिकः[२] ॥५८८॥
वेणुध्मः[१] स्याद्वैणविकः[२], पाणिघः[१] पाणिवादकः[२] ।
स्यात् प्रातिहारिको[१] मायाकारो[२],माया[१]तु शाम्बरी[२]॥५८९॥
इन्द्रजालं[१] तु कुहकं[२] जालं[३] कुसृति[४]रित्यपि ।
कौतूहलं[१] तु कुतकं[२] कौतुकं[३] च कुतूहलम्[४] ॥५९०॥
व्याधो[१] मृगवधाजीवी[२] लुब्धको[३] मृगयु[४]श्च सः ।
पापर्द्धि[१] र्मृगया[२] खेटो[३] मृगव्या[४]-च्छोदने[५] अपि ॥५९१॥
जालिक[१]स्तु वागुरिको[२], वागुरा[१] मृगजालिका[२] ।
(२)शुल्बं[१]वटारको[२]रज्जुः[३]शुल्वं[४]तन्त्री[५] वटी[६] गुणः[७] ॥५९२॥
धीवरो[१] दाशः[२] कैवर्त्तो[३](३), वडिशं[१] मत्स्यवेधनम्[२] ।
आनाय[१]स्तु मत्स्यजालं[२] कुवेणी[१] मत्स्यबन्धनी[१] ॥५९३॥
जीवान्तकः[१] शाकुनिको[२], वैतंसिक[१](४)स्तु सौनिकः[२] ।
मांसिकः[३]कौटिक[४]श्चाथ सूना[१] स्थानं वधस्य यत् ॥५९४॥
स्याद् बन्धनोपकरणं वीतंसो[१] मृगपक्षिणाम् ।

---

(१) परिवापनम् इत्यपि ॥ (५८९) "शाम्बरी" इत्यपि ॥

(२) शुनति शुम्बं स्त्री क्लीबलिङ्गः, शुम्बं शुम्बादय इति निपात्यते, वध्यते वटारः द्वारशृङ्गारेत्यादिनिपाते को वटारकः ॥

(३) दन्त्यशान् दासशब्दः सेवकार्थः ॥

(४) वीतंसेन पक्ष्यादिघातकेन जीवति ॥

पाश[1] स्तु बन्धनग्रन्थि[2] रवपाता[1]-वटौ[2] समौ ॥५९५॥

चर्म्मारः[1] कूटयन्त्रं[2] स्यात् विवर्ण[1] स्तु पृथग्जनः[2] ।

इतरः[3] प्राकृतो[4] नीचः[5] पामरो[6] बर्ब्बर[7] श्च सः ॥५९६॥

चण्डालो[1] ऽन्तावसा[2]य्यन्तेवासि[3]-श्वपच[4]-बुक्कसाः[5] ।

निषाद[6]-श्व[7]-मातङ्ग[8]-दिवाकीर्त्ति[9]-जनङ्गमा[10] ॥५९७॥

पुलिन्दा[1] नाहला[2] निष्ट्याः[3] शबरा[4] वरुटा[5] भटाः[6] ।

माला[7] भिल्लाः[8] किराता[9] श्च सर्व्वे ऽपि म्लेच्छजातयः ॥५९८॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ

नाम मालायां मर्त्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ॥३॥

भूमिकाण्डः।

भू[1] र्भूमि:[2] पृथिवी[3] पृथ्वी[4] वसुधो[5] र्व्वी[6] वसुन्धरा[7]।
धात्री[8] धरित्री[9] धरणी[10] विश्वा[11] विश्वम्भरा[12] धरा[13] ॥१॥
क्षिति[14] क्षौणी[15] क्षमा[16]ऽनन्ता[17] ज्या[18] कु[19] र्व्वसुमती[20] मही[21]।
गौ[22] र्गोत्रा[23] भूतधात्री[24] क्ष्मा[25] गन्धमाता[26]ऽचला[27]ऽवनिः[28] ॥२॥
सर्व्वंसहा[29] रत्नगर्भा[30] जगती[31] मेदिनी[32] रसा[33]।
काश्यपी[34] पर्व्वताधारा[35] स्थिरे[36]ला[37] रत्न[38]-बीज[39] सूः(1) ॥३॥
विपुला[40] सागरान्ताग्रे स्यु र्नेमी[41]-मेखला[42]-म्बरा[43](2)।
द्यावापृथिव्यौ[1] तु द्यावाभूमी[2] द्यावाक्षमे[3]ऽपि ॥४॥
दिवस्पृथिव्यौ[4] रोदस्यौ[5](3) रोदसी[6] रोदसी[7] च ते।
उर्व्वरा[1] सर्व्वसस्याभूरिरिणं[1] पुन रूषरम्[2] ॥५॥
स्थलं[1] स्थली[2] मरु[1] र्धन्वा[2](4) क्षेत्राद्य प्रहतं खिलम्[1]।
मृन्[1] मृत्तिका[2] सा क्षारो षो[1] मृत्सा[1] मृत्स्ना[2] च सा शुभा ॥६॥
(5) रूमा[1] लवणखानिः स्यात् सामुद्रं[1] लवणं[2] हि यत्।

---

(१) रत्नसौ रत्नसः, रत्नसूः १ बीजसूः २ ॥

(२) सागरनेमी सागरमेखला सागराम्बराः ॥

(३) रोदस्यौ स्त्रीलिङ्गोऽयं द्विवचनान्तः सान्तः, इकारान्त "रोदसी रोदसी च ते" इति द्वावपि द्विवचनान्तौ क्लीब स्त्रीलिङ्गौ सान्तः अकारान्तोऽपि ॥ (४) धन्वानौ धन्वानः ॥

(५) रूमाणौ रूमाणः। अथवा रूमास्त्री आकारान्तः ॥

त दृषीवं[२] वशिरश्च[४] सैन्धवं तु महीभवम्[२] ॥७॥
मणिमन्थं[३] शीतशिवं[४] रौमकं[१] तु रुमाभवम्[२] ।
वसुकं[३] वसूकं[४] तच्च विड्[१]-पाक्ये[२] तु कृत्रिमे[३] ॥८॥
सौवर्चले ऽक्षं[२] रुचकं[३] दुर्गन्धं[४] शूलनाशनम्[५] ।
कृष्णे तु तत्र तिलकं[१] यवक्षारो[१] यवाग्रजः[२] ॥९॥
यवनालजः[३] पाक्य[४] श्च पाचनक[१] स्तु टङ्कणः[२] ।
मालतीतीरजो[३] लोहश्लेषणो[४](१) रसशोधनः[५] ॥१०॥
समा स्तु सर्ज्जिकाक्षार[१] कापोत[२]-सुखवर्च्चकाः[३] ।
सर्जी[१] स्तु सर्जिका[२] स्तुग्घ्नी[३] योगवाही[४] सुवर्च्चिका[५] ॥११॥
भरतान्यै[१] रावतानि[२] विदेहा[३] श्च कुरून् विना ।
वर्षाणि कर्मभूम्यः[१] स्युः शेषाणि फलभूमयः[१] ॥१२॥
वर्षं[१] वर्षधरार्ध्दाङ्कं[२] विषय[१] स्तु पवर्त्तनम्[२] ।
देशो[३] जनपदो[४] नीवृत्[५](२) राष्ट्रं[६] निर्ग[७] श्च मण्डलम्[८] ॥१३॥
आर्य्यावर्त्तो[१] जन्मभूमि र्जिनचक्रार्ध-चक्रिणाम् ।
पुण्यभू[२] रार्यवेदी[३] मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥१४॥
गङ्गायमुनयो र्मध्य मन्तर्वेदिः[१] समस्थली[२] ।
ब्रह्मावर्त्तः[१] सरस्वत्या दृषद्वत्या श्च मध्यतः ॥१५॥
ब्रह्मवेदिः[१] कुरुक्षेत्रे पञ्चरामह्रदान्तरम् ।
धर्मक्षेत्रं[१] कुरुक्षेत्रं[२] द्वादशयोजनावधि ॥१६॥
हिमवद्विन्ध्ययो र्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।

---

(१) लोहं श्लेषादि, श्लिष्यतेऽनेन लौहश्लेषणः ॥

(२) नीवृत स्त्री, नीवृतौ नीवृतः ४

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः[1] स मध्यमः[2] ॥१७॥
देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यो[1] नदीं यावच्छरावतीम् ।
पश्चिमोत्तरस्तूदीच्यः[1] प्रत्यन्तो[1] म्लेच्छमण्डलः ॥१८॥
पाण्डू-दक्-कृष्ण-स्तो भूमः[2] पाण्डू-दक्-कृष्ण-मृत्तिके(1) ।
जङ्गलो[1] निर्जलो[1]ऽनूपो[1]ऽम्बुमान् कच्छ[1]स्तु तद्विधः ॥१९॥
कुमुद्वान् कुमुदावासो वेतस्वान्[1] भूरिवेतसः ।
नड़प्रायो[1] नड़कीयो[2] नड्वा[3] च नड्वल[4] च सः ॥२०॥
शाड्वलः[1] शादहरिते देशो नद्यम्बुजीवनः ।
स्यान्नदीमातृको[1] देवमातृको[1] वृष्टिजीवनः ॥२१॥
प्राग्ज्योतिषाः[1] कामरूपा[2] मालवाः[1] स्यु रवन्तयः[2] ।
त्रैपुरा[1]स्तु डाहलाः[2] स्यु श्चैद्या[1]स्ते चेदय[4] च ते ॥२२॥
वङ्गा[1]स्तु हरिकेलीया[2] अङ्गा[1] श्चम्पोपलक्षिताः ।
साल्वा[1]स्तु कारकुक्षीया[2] मरव[1]स्तु दशेरकाः[2] ॥२३॥
जालन्धरा[1] स्त्रिगर्त्ताः[2] स्यु स्तायिकाः[1] स्तर्जिकाभिधाः ।
कश्मीरा[1]स्तु माधुमता[2] सारस्वता[3] विकर्णिकाः[4] ॥२४॥
वांहिका[1] टक्क[2]-नामानो वाह्लीका[1] वाह्लिका[2]-ह्वयाः ।
तुरुष्का[1]स्तु शाखयः[2] स्युः कारुषा[1]स्तु बृहद्गृहाः[2] ॥२५॥
लम्पाका[1]स्तु मुरण्डाः[2] स्युः सौवीरा[1]स्तु कुमालकाः[2] ।
प्रत्यग्रथा[1]स्त्व हिच्छत्राः[2] कीकटा[1] मगधा[2]-ह्वयाः ॥२७॥
(२)उण्ड्राः[1] केरल[2]-पर्य्यायाः कुन्तला[1] उपहालकाः[2] ।

---

(१) पाण्डुभूमः १ उदग्भूमः २ कृष्णभूमः ३ तद्विधोऽनूपप्रायः ॥
(२) उत्कल इति प्रसिद्धायाम् ॥ (२१) "शाद्वल" इत्यपि ॥

ग्रामस्तु वसथः[२] सं-नि-प्रति-पर्य्युप-तः परः[(१)] ॥२७॥
पाटक[१]स्तु तदर्द्धे स्याद् घाट[१]स्तु घटो[२]ऽवधिः[३] ।
अन्तो[४]ऽवसानं[५] सीमा[६] च मर्य्यादा[७]ऽपि च सीमनि[८] ॥२८॥
ग्रामसीमा तूपशल्यं[१] मालं[१] ग्रामान्तराटवी ।
पर्य्यन्तभूः परिसरः स्यात् कर्मान्त[१]स्तु कर्म्मभूः ॥२९॥
गोस्थानं[१] गोष्ठ[२]मेतत्तु गौष्ठीनं[१] भूतपूर्व्वकम् ।
तदाशितंगवीनं[१] स्याद्गावो यत्राशिताः पुरा ॥३०॥
क्षेत्रे तु वप्रः[२] केदारः[३] सेतौ[१] पाल्या[१]-लि[२]-संवराः[४] ।
क्षेत्रं तु शाकस्य शाकशाकटं[१] शाकशाकिनम्[२] ॥३१॥
व्रैहेयं[१] शालेयं[१] षष्टिक्यं[१] कौद्रवीण[१]-मौद्गीने[१] ।
व्रीह्यादीनां क्षेत्रेऽणव्यं[१] तु स्यादाणवीन[२]मणोः ॥३२॥
भङ्ग्यं[१] भाङ्गीन[२]मौमीन[१]मुम्यं[२] यव्यं[१] यवक्य[२]-वत् ।
तिल्यं[१] तैलीनं[२] माषीणं[१] माष्यं[२] भङ्गादिसम्भवम् ॥३३॥
शीत्यं[१] हल्यं[२] त्रिहल्यं[१] तु त्रिसीत्यं[२] त्रिगुणाकृतम्[३] ।
तृतीयाकृतं[४] द्विहल्या[५]-द्येवं शम्बाकृतं[६] च तत् ॥३४॥
बीजाकृतं[१] तूप्तकृष्टे[२] द्रौणिका[१]-ढकिका[१]-दयः[(२)] ।
स्युर्द्रोणा-ढक-वापादौ[(३)] खलधानं[१] पुनः खलम्[१][(४)] ॥३५॥

---

(१) संवसथः १ निवसथः २ प्रतिवसथः ३ परिवसथः ४ उपवसथः ५॥ (२) आदिना खारीकादयो गृह्यन्ते ॥

(३) उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रं द्रोणाढकयोर्वापः द्रोणाढकवापः स आदिर्यस्य स तथा आदिशब्दात् द्रोणं पचति सम्भवत्यवहरति वा द्रौणिकः कटाहः द्रौणिकी स्थाली एवम् आढकिकः कटाहः आढकिकी स्थाली इत्याद्याः ॥ (४) खलं त्रिषु ॥

चूर्णे[१] क्षोदो[२]ऽथ रजसि[१(१)] स्युर्धूली[२]-पांशु[३]-[(२)] रेणवः[४] ।
लोष्टे[१] लोष्टु[२] र्दलि[३] र्लेष्टु[४] र्वल्मीकः[१] कृमिपर्वतः[२] ॥३६॥
वल्मीकूटं[३(३)] वामलूरो[४] नाकुः[५] शक्रशिर[६] श्च सः ।
नगरी[१]पूः[२] पुरी[३] द्रङ्गः[४] पत्तनं[५] पुटभेदनम्[६] ॥३७॥
निवेशन[७] मधिष्ठानं[८] स्थानीयं[९] निगमो[१०]ऽपि च ।
शाखापुरं[१] तूपपुरं[२] खेटः[१] पुरार्द्धविस्तरः ॥३८॥
स्कन्धावारो[१] राजधानी[२] कोट्ट[१]-दुर्गे[२] पुनः समे ।
गया[१]-पूर्गयराजर्षेः कन्यकुब्जं[१] महोदयम्[२] ॥३९॥
कन्याकुब्जं[३] गाधिपुरं[४] कौशं[५] कुशस्थलं[६] च तत् ।
काशि[१] र्वराणसी[२] वाराणसी[३] शिवपुरी[४] च सा ॥४०॥
साकेतं[१] कोशला[२]ऽयोध्या[३] विदेहा[१]-मिथिले[२] समे ।
त्रिपुरी[१] चेदिनगरी[२] कौशाम्बी[१] वत्सपत्तनम्[२] ॥४१॥
[(४)]उज्जयिनी[१] स्याद्विशाला[२]ऽवन्ती[३] पुष्पकरण्डिनी[४] ।
पाटलिपुत्रं[१] कुसुमपुरं[२] चम्पा[१] तु मालिनी[२] ॥४२॥
[(५)]लोमपादकर्णयोः पूः[४] देवीकोटं[१] उमावनम्[२] ।

---

(१) अकारान्तोपि रजः ॥

(२) पांशुः दन्त्य-पञ्चमस्वरान्तः तालव्यान्तोपि ॥

(३) कूटं पुंक्लो ॥

(४) उत्कर्षेण जयत्युज्जयनी रम्यादित्वादनट्, अन्ये तु उज्जयिनी-नाम राक्षसी देवता तस्या निवास उज्जयिनीति चातुरर्थिकमण-मुत्पाद्य तस्य लोपमिच्छन्ति ॥

(५) लोमपादः १ कर्णः २ ॥

कोटीवर्षं बाणपुरं[४] स्याच्छोणितपुरं[५] च तत् ॥४३॥
मथुरा[१] तु मधूपघ्नं[२] मधुरा[३]ऽथ गजाह्वयम्[१]।
स्याद्धास्तिनपुरं[२] हस्तिनीपुरं[३] हस्तिनापुरम्[४] ॥४४॥
(१)ताम्रलिप्तं[१] दामलिप्तं[२] तामलिप्ती[३] तमालिनी[४]।
स्तम्बपूः[५] विष्णुगृहं[६] च स्या द्विदर्भा[१]तु कुण्डिनम्[२] ॥४५॥
द्वारावती[१] द्वारका[२] स्यात् निषधा[१] तु नलस्यपूः।
प्राकारो[१] वरणः[२] सालः[३] चयो[१] वप्रो[२]ऽस्य पीठभूः ॥४६॥
प्राकाराग्रं[१] कपिशीर्षं[२] चौमा[१]-ट्टा[२]-ट्टालकाः[३] समाः।
पूर्द्वारं[१] गोपुरं[२] रथ्या[१] प्रतोली[२] विशिखाः[३] समाः ॥४७॥
परिकूटं[१] हस्तिनखो[२] नगरद्वारकूटके।
सुखं[१] निःसरणं[२] वाटो[१] प्राचीना[२]-वेष्टकौ[३] वृतिः[४] ॥४८॥
पद्व्यौ[१] कपटी[२] पद्या[३] पद्धति[४] र्वर्त्म[५] वर्त्तनी[६]।
अयनं[७] सरणि[८] र्मार्गो[९]ऽध्वा[१०] पन्था[११] निगमः[१२] स्रुतिः[१३] ॥४९॥
सत्पथे[१] सु-ति-तः पन्था[२] (२)अपन्था[१] अपथं[२] समे(३)।
व्यध्वो[१] दुरध्वः[२] कदध्वा[३] विपथ[४] कापथं[५] च सः ॥५०॥
प्रान्तरं[१] दूरशून्यो ऽध्वा कान्तारो[१] वर्त्म दुर्गमम्।
(१)सुरङ्गा[१] तु सन्धिला[२] स्या द्गूढमार्गो(२) भुवो न्तरे ॥५१॥

---

(१) ताम्रलिप्तमिति वा ॥

(२) सुपन्था १ अतिपन्थाः २। सुपन्थानौ सुपन्थानः, अति-पन्थानौ अतिपन्थानः, द्वौ नान्तौ पुं ॥ (३) अपथे अपथानि, अकारान्तः क्लो ॥ (१) सरत्यनया सुरङ्गा सर्त्तेः सर्वेत्यङ्गः ॥

(२) गूढवर्त्मनि भूमध्येऽत्र उकाराद्या दन्त्य तालव्य पूर्वेगा सुरङ्गा इति शब्दरत्नाकर शब्दभेदः ४

चतुष्पथे[1] तु संस्थानं[2] चतुष्कं[3] त्रिपथे[1] त्रिकम्[2] ।
द्विपथं[1] तु चारपथो[2] गजाद्यध्वा त्वसङ्कुलः ॥५२॥
घण्टापथः[1] संसरणं[2] श्रीपथो[3] राजवर्त्म[4] च ।
उपनिःक्रमणं[5] चो पनिष्करं[6] च महापथः[7] ॥५३॥
विपणि[1] स्तु वणिग्मार्गः[2] स्थानं[1] तु पद[2] मास्पदम्[3] ।
स्रोष स्त्रिमार्ग्याः शृङ्गाटं[1] बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥५४॥
श्मशानं[1] करवीरं[2] स्यात्[2](1) पितृ-प्रेत[4] वनं[5] गृहम्[6] ।
गेहभू[1] र्वास्तु गेहं[1] तु गृहं[2] वेश्म[3] निकेतनम्[4] ॥५५॥
मन्दिरं[5] सदनं[6] सद्म[7] निकाय्यो[8] भवनं[9] कुटः[10] ।
आलयो[11] निलयः[12] शाला[13] सभो[14] दवसितं[15] कुलम्[16] ॥५६॥
धिष्ण्य[17] मावसथः[18] स्थानं[19] पस्त्यं[20] संस्त्याय[21] आश्रयः[22] ।
(२) ओको[23] निवास[24] आवासो[25] वसतिः[26] शरणं[27] क्षयः[28] ॥५७॥
धामा[29] गारं[30] निशान्तं[31] च कुट्टिमं[1] त्वस्य बद्धभूः ।
चतुःशालं[1] सञ्जवनं[2] सौधं[1] तु (३) नृपमन्दिरम् ॥५८॥
उपकारिको[1] पकार्य्यौ[1] सिंहद्वारं[1] प्रवेशनम्[2] ।
प्रासादो[1] देवभूपानां हर्म्यं[1] तु धनिनां गृहम् ॥५९॥
मठा[1]-वसथ्या[2]-वसथाः[3] स्यु श्छात्र-व्रति-वेश्मनि ।
पर्णशालो[1] टजः[2] चैत्य[1]-विहारौ[2] जिनसद्मनि[2] ॥६०॥

---

(१) 'करवीरः पुं स्त्री, पितृवनं १ पितृगृहं २ प्रेतवनं १ प्रेत गृहम् ४ ॥

(४) ओकसी ओकांसि ॥

(१) पटमण्डपादि राजसपटस्य ॥

गर्भागारे[1]ऽपवरको[2] वासौकः[3] शयनास्पदम्[4] ।
भाण्डागारं[1] तु कोशः[2] स्यात् चन्द्रशाला[1] शिरोगृहम्[2] ॥६१
कुप्यशाला[1] तु सन्धानी[2] कायमानं[1] तृणौकसि[2] ।
होत्रीयं[1] तु हविर्गेहं[2] प्राग्वंशः[1] प्राग् हविर्गृहात् ॥६२॥
आथर्वणं[1] शान्तिगृहं[2] आस्थानगृहं[1] मिन्दकम्[2(1)] ।
तैलिशाला[1] यन्त्रगृहं[2] अरिष्टं[1] सूतिकागृहम् ॥६३॥
सूदशाला[1] रसवती[2] पाकस्थानं[3] महानसम्[4] ।
हस्तिशाला[1] तु चतुरं[2] वाजिशाला[1] तु मन्दुरा[2] ॥६४॥
सन्दानिनी[1] तु गोशाला[2] चित्रशाला[1] तु जालिनी[2] ।
कुम्भशाला[1] पाकपुटी[2] तन्तुशाला[1] तु गर्त्तिका[2] ॥६५॥
नापितशाला[1] वपनी[2] शिल्पा[3(2)] खरकुटी[4] च सा ।
आवेशनं[1] शिल्पिशाला[2] सत्रशाला[1] प्रतिश्रयः[2] ॥६६॥
आश्रम[1] स्तु मुनिस्थान मुपघ्न[1] स्त्व न्तिकाश्रयः[2] ।
प्रपा[1] पानीयशाला[2] स्यात् गञ्जा[1] तु मदिरागृहम्[2] ॥६७॥
पक्कणः[1(3)] शबरावासो[2] घोष[1] स्त्वा भीरपल्लिका[2(4)] ।
पण्यशाला[1] निषद्या[2]ऽट्टो[3] हट्टो[4] विपणि[5] रापणः[6] ॥६८॥
वेश्याश्रयः[1] पुरं[2] वेशो[3] मण्डप[1] स्तु जनाश्रयः[2] ।
कुड्यं[1] भित्ति[2]-स्त द्वेडूक[1] मन्तर्निहितकीकसम् ॥६९॥

(१) अभ्यागारहम् ॥
(२) शिल्पा इति वा पाठः ॥
(३) पक्कणः द्विककारमध्योऽयम् ॥
(४) आभीराणां गोपानां पल्लिर्गृहावली आभीरपल्लिका ॥

वेदी[1] वितर्दि[2] रजिरं[1] प्राङ्गणं[2] चत्वरा[3]-ङ्गणे[4] ।
वलजं[1] प्रतीहारो[2] द्वा[3] द्वारि[4](1) ऽथ परिघो[1] ऽर्गला[2] ॥७०॥
साल्या त्वर्गलिका[1] सूचिः कुञ्चिकायां[1] तु कूचिका[2] ।
साधारण्यं[3] घुटं[4] चासौ द्वारयन्त्रं[1] तु तालकम्[2] ॥७१॥
अस्योद्घाटनयन्त्रं तु ताल्य[1]पि प्रतिपाल्य[2]पि ।
तिर्य्यग् द्वारोर्द्ध्वदारूत्तरङ्गं[1] स्या दररं[1] पुनः ॥७२॥
कपाटो[2] ऽररिः[3] कुवाटः[4] पक्षद्वारं[1] तु पक्षकः[2] ।
प्रच्छन्न[1] मन्तर्द्वारं[2] स्याद् बहिर्द्वारं[1] तु तोरणम्[2] ॥७३॥
तोरणोर्द्ध्वे तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका[1] ।
स्तम्भादेः स्या दधोदारौ शिला[1] नासो र्द्ध्वदारुणि ॥७४॥
गोपानसी[1] तु वलभीछादने वक्रदारुणि ।
गृहावग्रहणी[1] देहल्यु[2]-म्बरो[3] दुम्बरो[4]-म्बुराः[4] ॥७५॥
प्रघाणः[1] प्रघणो[2](2) ऽलिन्दो[3] बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।
कपोतपाली[1] विटङ्कः[2](3) पटल[1]-च्छदिषी[2] समे(4) ॥७६॥

---

(१) द्वारौ द्वारः, रान्तः । द्वारमकारान्तः तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः ॥

(२) "वेश्मैकदेशः प्रघणः प्रघाणः स्यादलिन्दकः" इति हलायुधः । "शुक्लाङ्ग नीलोत्पलनिर्म्मितानां लिप्सेषु भासां गृहदेहलीनां यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमय गोमुखानि ॥"

(३) "विटङ्कं पुन्नपुंसक" मित्यमरः वलभ्यधोभागे कृत्रिमपक्षिस्थानमिति हलायुध टीका ॥

(४) छदिः छदिषी छदींषि ॥

नीव्रं[1] वलीकं[2] तत्प्रान्त इन्द्रकोश[1] समङ्गकः[2] ।
वलभी[1] छदि[(1)]राधारो नागदन्ता[1]स्तु दन्तकाः[2(2)] ॥७७॥
[(3)]मत्तालम्बो[1]ऽपाश्रयः[2] स्यात् प्रग्रीवो[3] मत्तवारणः[4] ।
वातायनो[1] गवाक्ष[2] स्व जालके[3]ऽथान्नकोष्ठकः[1] ॥७८॥
कुसूलो[2]ऽस्त्रि[1]स्तु कोणो[2]ऽश्रिः[3] कोटिः[4] पाल्य[5]स्र[6] इत्यपि ।
आरोहणं[1] तु सोपानं[2] निःश्रेणि[1]स्त्वधिरोहिणी[2] ॥७९॥
स्थूणा[1] स्तम्भः[2] शालभञ्जी[1] पाञ्चालिका[2] च पुत्रिका[3] ।
काष्ठादिघटिता लेप्यमयी त्वञ्जलिकारिका[1] ॥८०॥
नन्द्यावर्त्त[1] प्रभृतयोविच्छन्दा आढ्यवेश्मनाम् [(4)] ।
समुद्गः[1] सम्पुटः[2] पेटा[1] स्यान्मञ्जूषा[2]ऽथ शोधनी[1] ॥८१॥
सम्मार्जनी[2] बहुकरी[3] वर्द्धनी[4] च समूहनी[5] ।

---

(1) छदिषो गृहाच्छादनस्याधारः छदिराधारः क्वचित् सुधा क्वचित् तृणानि क्वचित् मृत्तिका तदाधारभूतं वंशपञ्जरादिः "आच्छादनं स्याद्वलभीगृहाणा" मिति हलायुधः, वरण्डिकायां गृहोपरिस्थितभूमिकायां वा वलभीति तट्टीका। वलभिः गृहोपरि कुटिः पटलाधारस्य वंशपञ्जर इति लिङ्गानुशासन टीका "तां कस्यां चिद्भुवन वलभौ सुप्तपारापतायां" मिति मेघदूतः, भुवनानां वेश्मनां वलभिरुपरिस्थित न भूमि स्तस्यामिति तट्टीका ॥

(2) गृहान्निर्गतकाष्ठं खूंटीति ख्यातम् ॥

(3) प्रासादवीथीनामावरणस्य ॥

(4) आढ्यवेश्मनां नन्द्यावर्त्तप्रभृतयो विच्छन्दा रचनाविशेषाः प्रभृति ग्रहणात् स्वस्तिक सर्व्वतोभद्राद्याः तथा च शब्दरत्नावल्यां "नन्द्यावर्त्तः स्वस्तिकः स्यात् सर्व्व चित्रविचित्रकौ। विच्छन्दको वर्द्धमान सरोमण्डल इत्यपि। रुचकच्छत्रकाद्याश्च भेदा ईश्वरसद्मनाम्" इति ॥

(१)सङ्करा[१]-वकरौ[२] तुल्या वुदूखल[१] मुलूखलम्[२] ॥८२॥
(२)प्रस्फोटनं[१] तु पवनं[१] मवघातः स्तु कण्डनम्[२] ।
कटः[१] किलिञ्जो[२] मुसलो[१] ऽयोग्रं[२] कण्डोलकः[१] पिटम्[२] ॥८३॥
चालनी[१] तितउः[२](३) शूर्पं[१] प्रस्फोटन[२] मथा न्तिका ।
चुल्य[२] ऽश्मन्तक[३] मुद्धानं[४] स्या दधिश्रयणी[५] च सा ॥८४॥
स्थाल्य्[१] खा[२] पिठरं[३] कुण्डं[४] चरुः[५] कुम्भी[६] घटः[१] पुनः ।
कुटः[२] कुम्भः[३] करीर[४] श्च कलशः[५] कलसो[६] निपः[७] ॥८५॥
हसन्यः[१](४) ङ्गारा शकटी[२]-धानी[३]-पात्री[४] हसन्तिका[५] ।
भ्राष्ट्रो[१] ऽम्बरीष[२] मृचीष मृजीषं[२] पिष्टपाकभृत् ॥८६॥
कम्बि[१] र्दर्विः[२] खजाका[३] ऽथ स्या त्तर्दू दारुहस्तकः[२] ।
वार्द्धान्यां[१] तु गलन्त्या[२] लुः[३] कर्करी[४] करको[५] ऽथ सः(५) ॥८७॥
नालिकेरजः करङ्क[१] स्तुल्यौ कटाह[१]-कर्परौ[२](६) ।
मणिको[१] ऽलिञ्जरो[२] गर्गरी[१]-कलश्यौ[२] तु मन्थनी[३](७) ॥८८॥
वैशाखः[१] खजको[२] मन्था[३] मन्थानो[४](८) मन्थदण्डकः[५] ।
मन्थः[६] क्षुब्धो[७] ऽस्य विष्कम्भो[१] मञ्जीर[२] कुटरो[३] ऽपि च ॥८९॥

---

(१) अवस्करोऽपि ॥
(२) निर्बुसीकरणं, तुषादिशोधनम् ॥
(३) तितउ तितउनी तितउनि इति क्लीबेऽपि ॥
(४) अङ्गारशकटी १ अङ्गारधानी २ अङ्गारपात्री ३ ॥
(५) कररोऽथसः इति वा ॥
(६) एतौ कटाह कर्परौ घटादिखण्डेऽपि वर्त्तेते ॥
(७) मन्थिनी इति वा ॥
(८) मन्थानो मन्थानः ॥

स्थालाजिरो[1] वर्द्धमानः[2] शरावः[3] कोशिका[1(1)] पुनः ।
मल्लिका[1] चषकः[2] कंसः[4] पारी[5] स्यात् पानभाजनम्[6] ॥८०॥
कुतू[1] चर्म्मस्नेहपात्रं कुतुप[1] स्तु तदल्पकम् ।
दृतिः[1] खल्ल[2] श्चर्म्ममयी त्वालुः करकपात्रिका[1] ॥८१॥
सर्व्वं मावपनं[1] भाण्डं[2] पात्रा[1]-ऽमत्रे[2] तु भाजनम्[4] ।
तद्विशालं[1] पुनः स्थालं स्यात् पिधान[1] मुदञ्चनम्[2] ॥८२॥
शैलो[1] ऽद्रिः[2] शिखरी[3] शिलोच्चय[4]-गिरी[5] गोत्रो[6] ऽचलः[7]
सानुमान्[8],ग्रावा[9(2)] पर्व्वत[10]-भूभृ[11]-भूधर[12]-धरा[13]हार्य्यौ[14]
नगो[15] ऽथो दयः[1] ।
पूर्व्वाद्रि[2]श्चरमाद्रि[1]रस्त[2]उदगद्रि[1]स्त्व द्रिराण्[2] मेनकाप्राणेशो[3]
हिमवान्[4] हिमालय[5]-हिमप्रस्थौ[6] भवानीगुरुः[7] ॥८३॥
हिरण्यनाभो[1] मैनाकः[2] सुनाभ[3] श्च तदात्मजः ।
रजताद्रि[1]स्तु कैलासो[2] ऽष्टापदः[3] स्फटिकाचलः[4] ॥८४॥
क्रौञ्चः[1] क्रुञ्चो[2] ऽथ मलय[1] आषाढो[2] दक्षिणाचलः[3] ॥
स्यान्माल्यवान्[2(3)] प्रस्रवणो[2] विन्ध्य[1]स्तु जलवालकः[2] ॥८५॥
शत्रुञ्जयो[1] विमलाद्रि[2] रिन्द्रकील[1] स्तु मन्दरः[2]
सुवेलः[1] स्यात् त्रिमुकुट[2] स्त्रिकूट[3] स्त्रिककु[4]च्च सः ॥८६॥
उज्जयन्तो[1] रैवतकः[2] सुदामः[1] पारियात्रिकः[2] ।
लोकालोक[1]श्चक्रवालो[2]ऽथ मेरुः[1] कर्णिकाचलः[2] ॥८७॥

---

(१) कौशिका इति माधः ॥

(२) सानुमन्तौ सानुमन्तः, ग्रावाणौ ग्रावाणः ॥

(३) माल्यवन्तौ माल्यवन्तः ॥

रत्नसानुः[3] सुमेरु[4] स्व-स्वर्गि[5]-काञ्चनतो[6] गिरिः[7(1)] ॥
शृङ्गं[1]तु शिखरं[2]कूटं[3]प्रपात[1]स्तु तटो[2] भृगुः[3] ॥९८॥
मेखला[1] मध्यभागोऽद्रे र्नितम्बः[2] कटक[3] श्च सः ।
दरी[1]स्यात् कन्दरो[2]ऽखातबिले तु गह्वरं[1] गुहा[2] ॥९९॥
द्रोणी[1] तु शैलयोः सन्धिः पादाः[1] पर्य्यन्तपर्व्वताः ।
दन्तका[1]स्तु बहि स्तिर्य्यक् प्रदेशा निर्गता गिरेः ॥१००॥
अधित्यको[1] र्द्ध्वभूमिः स्या दधोभूमि रुपात्यका[1] ।
स्नुः[1] प्रस्थं[2] सानु[3]रश्मा[1]तु पाषाणः[2]प्रस्तरो[3]दृषत्[4(2)] ॥१०१॥
ग्रावा[5]शिलो[6]पलो[7]गण्डशैलाः स्थूलोपला श्च्युताः ॥
स्या दाकरः[1]खनिः[2]खानि[3]र्गञ्जा[4] धातु[1]स्तु गैरिकम्[1] ॥१०२॥
शुक्लधातौ[1]पाकशुक्ला[2] कठिनी[3] खटिनी[4] खटी[5] ।
लोहं[1] कालायसं[2] शस्त्रं[3] पिण्डं[4] पारशवं[5] घनम्[6] ॥१०३॥
गिरिसारं[7] शिलासारं[8]तीक्ष्णं[9]कृष्णामिषो[10]ऽयः[11] ।
सिंहाण[1]-धूर्त्त[2]-मण्डूर[3]-मराण्य[4] स्य किट्टके ॥१०४॥
सर्व्वं च तैजसं लोहं[(3)] विकार स्त्वयसः कुशी[1] ।
ताम्रं म्लेच्छमुखं[2]शुल्वं[3]रक्तं[4]द्यष्टं[5] सुदुम्बरम्[6] ॥१०५॥
[(4)]म्लेच्छ[7]-शावर[8]-भेदाख्यं मर्कटास्यं[9] कनीयसम्[10] ।

---

(१) स्वर्गिरिः १ स्वर्गिगिरिः २ काञ्चनगिरिः ३ ॥

(२) दृषदौ दृषदः ॥

(३) सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रीतिः ४ कांस्यं ५ तथा त्रपु ६ सीसं ७ च धीवरं ८ चैव अष्टौ लोहानि चक्षते ॥

(४) शवरभेदाख्यम् इति वा ॥

मल्लनार्द्धनं[11] वरिष्टं[12] सीसं[1] तु सीसपत्रकम्[2] ॥१०६॥
नागं[3] गण्डूपदभवं[4] वप्रं[5] सिन्दूरकारणम्[6]।
(1)वर्धं[7] स्वर्णारि[8]-योगेष्टे[9] यवनेष्टं[10] सुवर्णकम्[11] ॥१०७॥

वङ्गं[1] त्रपु:(2) स्वर्णजं[3]-नागजीवने[4]
मृद्वङ्ग[5]-रङ्गे[6] गुरुपत्र[7]-पिच्चटे[8]।
स्याच्चक्रसंज्ञं[9] तमरं[10] च नागजं[11]
कस्तीर[12] आलीनक[13]-सिंहले[14] अपि ॥१०८॥

स्यात् रूप्यं[1] कलधौत[2]-तार[3]-रजत[4]-श्वेतानि[5] दुर्वर्णकं[6]
खर्जूरं[7] च हिमांशु[8]-हंस[9]-कुमुदा[10]-भिख्यं(3) सुवर्णं[1] पुन:।
स्वर्णं[2] हेम[3](4) हिरण्य[4]-हाटक[5]-वसून्य[6]ष्टापदं[7] काञ्चनं[8]
कल्याणं[9] कनकं[10] महारजत[11]-रै[12]-गाङ्गेय[13]-रुक्माण्य[14]पि ॥१०९॥

कलधौत[15]-लोहोत्तमा[16]ग्निबीजा[17]
न्यपि गारुडं[18] गैरिका[19]-जातरूपे[20]।
तपनीय[21] चामीकर[22]-चन्द्र[23]-भर्मा[24](5)-
ऽर्जुन[25]-निष्क[26]-कार्तस्वर[27]-कर्बुराणि[28] ॥११०॥

जाम्बूनद[29]-शातकुम्भं[30] रजतं[31] भूरि[32]-भूत्तमम्[33]।

---

(१) वर्ध इति वा ॥

(२) त्रपुषी त्रपूंषि, उकारान्तोऽपि त्रपु त्रपुणी त्रपूणि ॥

(३) हिमांशु-हंस-कुमुदानामभिख्या नाम यस्य तत्तथा चन्द्राह्वयं १ हंसाह्वयं २ कुमुदाह्वयं ३ इत्यादि योज्यम् ॥

(४) हेम हेम्नी हेमानि नान्तः अकारान्तोऽपि कुलवत् ॥

(५) भर्म भर्मणी भर्माणि नान्तः अकारान्तोऽपि कुलवत् भर्मं भर्मे भर्माणि ॥

हिरण्य[1]-कोशे[2]-कुप्यानि (1) हेम्नि रूप्ये कृता-कृते ॥१११॥
कुप्यन्तु तद्द्वयादन्य द्रूप्य[1] न्तु द्वय (2) माहतम् ।
अलङ्कारसुवर्णं[1] तु (3) शृङ्गीकनक[2] मायुधम्[3] ॥११२॥
रजतं च सुवर्णं च संश्लिष्टे घनगोलकः[1] ।
पित्तलः[1] रे[2] ऽथारकूटः[1] कपिलोहं[2] सुवर्णकम्[3] ॥११३॥
रिरी[4] रीरी[5] च रीति[6] श्च पीतलोहं[7] सुलोहकम्[8] (4) ।
ब्राह्मी[1] तु राज्ञी[2] कपिला[3] ब्रह्मरीति[4] र्महेश्वरी[5] (5) ॥११४॥
कांस्यं[1] विद्युत्प्रियं[2] घोषः[3] (6) प्रकाशं[4] वङ्गशुल्वजम्[5] ।
घण्टाशब्द[6] मसुराह्वं[7] रवणं[8] लोहजं[9] मलम्[10] ॥११५॥
सौराष्ट्रके[1] पञ्चलोहं[2] (7) वर्त्तलोहं[1] तु वर्त्तकम्[2] ।
पारदः[1] पारतः[2] सूतो[3] हरबीजं[4] रस[5] श्चलम्[6] ॥११६॥
अभ्रकं[1] स्वच्छपत्रं[2] ख[3] (8) मेघाख्यं[4] गिरिजामले[5] ।

---

(1) सामान्येन द्रव्याभरणाद्युत्कृष्टधनस्य, घटिता घटित हेम रूप्ययोः कुप्यं रूप्यम् ॥

(2) द्वयं कुप्यमकुप्यं च आहतं ताडितं रूप्यं स्यात् । आहत रूप्योत्पन्नो लोके रुपैया इति ख्यातः । तथा पैसा इति चान्यः ॥

(3) कुन्दन इति प्रसिद्धः ॥

(4) पित्तलभेदस्य सुवर्णसदृशस्य ॥

(5) पीतरक्त पित्तलस्य ॥

(6) घोष इति वा, अतिशुद्धकांस्यम् ॥

(7) पञ्च ताम्र रीति त्रपु सीसक कालायस लक्षणानि लोहानि यस्मिन् । कांस्यभेदः । भाङ्गार्कासा कांसी इति भाषा ॥

(8) खस्याकाशस्याभिख्याऽस्य तेन खं गगनं इत्यादि तथा मेघाख्यं मेघः अम्बुदः इत्यादि गिरिजामले इति सप्तम्येकवचनान्तम् ॥

स्रोतोऽञ्जनं[1] तु कापोतं[2] सौवीरं[3] कृष्ण[4]-यामुने[5] ॥११७॥
अथ तुत्थं[1] शिखिग्रीवं[2] तुत्थाञ्जन[3]-मयूरके[4] ।
मूषातुत्थं[1] कांस्यनीलं[2] हेमतारं[3] वितुन्नकम्[4] ॥११८॥
स्यात् तु कर्परिकातुत्थ[1] ममृतासङ्ग[2] मञ्जनम्[3] ।
रसगर्भं[1] तार्क्ष्यशैलं[2] तुत्थे दार्वीरसोद्भवे ॥११९॥
पुष्पाञ्जनं[1] रीतिपुष्पं[2] पौष्पकं[3] पुष्पकेतु[4] च(1) ।
माक्षिकं[1] तु कदम्बः[2] स्यात् चक्रनामा[3] ऽश्मनामकः[4] ॥१२०॥
ताप्यो[1] नदीजः[2] कामारि[3] स्तारारि[4]र्विटमाक्षिकः[5] ।
सौराष्ट्री[1] पार्वती[2] काक्षी[3] कालिका[4] पर्पटी[5] सती[6] ॥१२१॥
आढकी[7] तुवरी[8] कंसोद्भवा[9] काच्छी[10] मृदा[11]-ह्वया(2) ।
कासीसं[1] धातुकासीसं[2] खेचरं[3] धातुशेखरम्[4] ॥१२२॥
द्वितीयं पुष्पकासीसं[1] कंसकं[2] नयनौषधम्[3] ।
गन्धाश्मा शुल्व[2]-पामा[3]-कुष्ठा-रि[4](3) र्गन्धिक[5] गन्धकौ[6] ॥१२३॥
सौगन्धिकः[7] शुकपुच्छो[8] हरितालं[1] तु पिञ्जरम्[2] ।
त्रिखालकं[3] विस्रगन्धि[4] खर्जूरं[5] वंशपत्रकम्[6] ॥१२४॥
आल[7]-पीतन[8]-तालानि[9] गोदन्तं[10] नटमण्डनम्[11] ।
वङ्गारि[12]र्लोमहृ[13]च्चाथ मनोगुप्ता[1] मनःशिला[2] ॥१२५॥
करवीरा[3] नागमाता[4] रोचनी[5] रसनेत्रिका[6] ।
नेपाली[7](4) कुनटी[8] गोला[9] मनोह्वा[10] नागजिह्विका[11] ॥१२६॥

---

(1) पुष्पकं पुष्पकेतु इति नामद्वयमपि पदच्छेदभेदात् साधु ज्ञो ॥
(2) मृदः आह्वयो यस्याः तेन मृत्तिका मृत्सा मृत्स्ना इत्यादि ॥
(3) शुल्वारिः । पामारिः कुष्ठारिः ॥
(4) नैप.ली .लि ·१ ॥

सिन्दूरं[1] नागजं[2] नागरक्तं[3] शृङ्गारभूषणम्[4] ।
चीनपिष्टं[1] हंसपाद[1]-कुरुविन्दे[2] तु हिङ्गुलः[3] ॥१२७॥
शिलाजतु[1] स्याद्रिजं[2] मर्त्यं[3] गैरेयं[4] मश्मजम्[5] ।
क्षारः[1] काचः[2] कुलाली[1] तु स्याच्चक्षुष्या[2] कुलत्थिका[3] ॥१२८॥
बोलो[1] गन्धरसः[2] प्राणः[3] पिण्डो[4] गोपरसः[5] शशः[6] ।
रत्नं[1] वसु[2] र्मणि[3](१) स्तत्र वैदूर्य्यं[1] बालवायजम्[2] ॥१२९॥
मरकतं[1] त्वश्मगर्भं[2] गारुत्मतं[3] हरिन्मणिः[4] ।
पद्मरागो[1] लोहितक[2]-लक्ष्मीपुष्पा[3]-रुणोपलाः[4] ॥१३०॥
नीलमणि[1] स्त्विन्द्रनीलः[2] सूचीमुखं[1] तु हीरकः[2] ।
वरारकं[3] रत्नमुख्यं[4] वज्रपर्य्यायनाम[5] च ॥१३१॥
विराटजो[1](२) राजपट्टो[2] राजावर्त्तो[3] ऽथ विद्रुमः[1] ।
रक्ताङ्गो[2] रक्तकन्द[3] स्य प्रवालं[4] हेमकन्दलः[5] ॥१३२॥
सूर्यकान्तः[1] सूर्यमणिः[2] सूर्य्याश्मा[3] दहनोपलः[4] ।
चन्द्रकान्त[1] श्चन्द्रमणि[2] श्चान्द्र[3] श्चन्द्रोपल[4] श्च सः ॥१३३॥
क्षीरतैलस्फटिकाख्या मन्यौ खस्फटिका[1] विमौ ।
शुक्तिजं[1] मौक्तिकं[2] मुक्ता[3] मुक्ताफलं[4] रसोद्भवम्[6](३) ॥१३४॥

इति पृथ्वीकायः ॥

---

(१) "वैदूर्य्यम्" इत्यपि । मणी इत्यपि ङ्यन्तः, मणिकः माणिक्यम् एतान्यत्र, अष्टविधा रत्नजातिः यद्वाचस्पतिः "हीरकं १ मौक्तिकं २ स्वर्णं ३ रजतं ४ चन्दनानि च ५ शङ्ख ६ श्चर्म्म च ७ रत्नं ८ चेत्यष्टौ स्यू रत्नजातयः" ॥

(२) विराटदेशोद्भवरत्नस्य विराटज हीरकस्य वा ॥

(३) हस्तिमस्तकाद्युद्भवमपि मौक्तिकमुच्यते यदाह "हस्तिमस्तकै

अथाप्कायः।

नीरं[१] वारि[२] जलं[३] दकं[४] क[५]मुदकं[६] पानीय[७]मम्भः[८] कुशं[९] तोयं[१०]
जीवनं[११]-जीवनीय[१२]-सलिला[१३]-र्णांस्य[१४]म्बु[१५] वाः[१६] शम्बरम्[१७]।
[(१)]क्षीरं[१८] पुष्कर[१९]-मेघपुष्प[२०]-कमला[२१]न्यापः[२२] [(२)] पयः[२३]-
पाथसी[२४], कीलालं[२५] भुवनं[२६] वनं[२७] घनरसो[२८] यादोनिवासो[२९]
ऽमृतम्[३०] ॥ १२५ ॥

कुलीनसं[१] कबन्धं[२] च प्राणदं[३] सर्वतोमुखम्[४]।
अस्थाघा[१] ऽस्थाग[२]मस्ताघ[३] मगाधं[४] चा ऽतलस्पृशि[५] ॥१२६॥
निम्नं[१] गभीरं[२] गम्भीरं[३] मुत्तानं[१] तद्विलक्षणम्।
अच्छं[१] प्रसन्नं[२] ऽनच्छं[१] स्यादाविलं[२] कलुषं[३] च तत् ॥१२७॥
अवश्यायस्[१] तु तुहिनं[२] प्रालेयं[३] मिहिका[४] हिमम्[५]।
स्यान्नीहार[६]स्तुषार[७]श्च हिमानी[१] तु महद्धिमम् ॥१२८॥

[(३)]पारावारः[१] सागरो[२] ऽवारपारो[३]
ऽकूपारो[४]-दध्य[५]-र्णवा[६] वीचिमाली[७]।

दन्तौ तु दंष्ट्रासु च वराहयोः। मेघो भुजङ्गमो वेणुर्मत्स्यो मौक्तिकयोनयः" इति। मौक्तिकानां हि नानाविधत्रसस्थावरशरीरेषु उत्पत्तिसद्भावेऽपि पृथिवीकायत्वमेव, धर्म्मगिरः शुभगणयः करिदन्तेषु मौक्तिकानि विकलेन्द्रियेषु शुक्त्यादिषु मौक्तिकानि स्थावरेष्वपि वेणवादिषु तान्येवेति वचनात् न दुष्टं मौक्तिकानां पृथ्वीकायत्वम् ॥

(१) क्षीर धवलः स्फटिकः क्षीरस्फटिकः तैलकान्तिः स्फटिकः तैलस्फटिकः ताभ्यामन्यौ भिन्नवर्णौ इमौ सूर्य्यकान्त चन्द्रकान्तौ द्वावपि स्फटिकाख्याविन्त्यर्थः ॥

(२) आपः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तः ॥ (३) ऽपारावारोऽपि ॥

यादः[८]-स्रोतो[९]-वा-र्नदी[१०]-शः[११] (१) सरस्वान्

सिन्धु[१२]-रुदन्वान्[१४] मितद्रुः[१५] समुद्रः[१६] ॥१३८॥

आकरो[१८] मकर-रत्नाभ्यां जलान्निधि[१९]-धि[२०]-राशयः[२१] (२)।

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते सप्तैवेति तु लौकिकाः ॥१४०॥

लवण[१]-क्षीर[२]-दध्या[३]-ज्य[४]-सु[५]-रेक्षु[६]-स्वादु[७]-वारयः (३)।

तरङ्गो[१] भङ्ग[२]-वीच्यू[३]-र्म्युत्[४]-कलिका[५] महति त्विह ॥१४१॥

लहर्यु[१]ल्लोल[२]-कल्लोला[३] आवर्तः[१] पयसां भ्रमः।

तालूरो[२] ऽथ ककु[२]न्धा सौ वेला[१] स्यात् वृद्धि रम्भसः ॥१४२॥

(४) डिण्डीरो[१] ऽब्धिकफः[२] फेनो बुद्बुद[१]-स्थासकौ[२] समौ।

मर्यादा[१] कूलभूः कूलं[१] प्रपातः[२] कच्छ[३]-रोधसी[४] ॥१४३॥

---

(१) यादईशः १ स्रोतईशः २ वारीशः ३ नदीशः ४ ॥

(२) मकराकरः १ रत्नाकरः २ यौगिकत्वात् मकरालयः रत्नराशिः जलनिधिः १ जलधिः २ जलराशिः ३। यौगिकत्वात् वारिराशिः वारिधिः इत्यादयोऽप्युह्याः ॥

(३) लवणादयो वारि येषां ते तथा लवणवारि लवणोद समुद्रः १ क्षीरवारि क्षीरोदसमुद्रः २ दधिवारि दध्युदसमुद्रः ३ आज्यवारि घृतोदसमुद्रः ४ सुरावारिः सुरोदसमुद्रः ५ इक्षुवारिः इक्षूदसमुद्रः ६ स्वादुवारिः स्वादूदसमुद्रः ७। यदाहुः "लवणो १ रससमः २ सुरोदकः ३ सार्पिषो ४ दधिजलः ५ पयः पयाः ६ स्वादु ७ वारि रुदधिश्च सप्तमस्तान् परीत्यत इमे व्यवस्थिताः" इति ॥

(४) डीङ् विहायसागतौ आदिरात्मनेपदी डयते अजाघातेरिति डिण्डीरः गम्भीरगभीरेति सूत्रेण डीङोऽपि ईरोऽन्तत्वं पूर्वस्य नोन्तश्च उज्ज्वलदत्तस्तु डिण्ड गत्यर्थादरयोः बाहुलकादतोऽपि इरन् प्रत्यये डिण्डते इतस्ततो गच्छतीति डिण्डीरः इत्याह ॥

तटं[५] तीरं[६] प्रतीरं[७] च पुलिनं[१] तज्जलोज्झितम् ।
सैकतं[२] चान्तरीपं[१] तु द्वीप[२]मन्तर्जले तटम् ॥१४४॥
तत् परं पार[१]मवारं[१] त्ववाक् पात्रं[१] तदन्तरम् ।
नदी[१] हिरण्यवर्णा[२] स्याद्रोधोवक्रा[३] तरङ्गिणी[४] ॥१४५॥
सिन्धुः[५] शैवलिनी[६] वहा[७] च ह्लादिनी[८] स्रोतस्विनी[९] निम्नगा[१०] ।
स्रोतो[११](१) निर्झरिणी[१२] सरि[१३]च्च तटिनी[१४] कूलङ्कषा[१५] वाहिनी[१६] ।
कर्षू[१७] द्वीपवती[१८] समुद्रदयिता[१९]-धुन्यौ[२०] स्रवन्ती[२१]-सरस्वत्यौ[२२] पर्वतजा[२३]ऽपगा[२४] जलधिगा[२५] कुल्या[२६] वजम्बालिनी[२७] ॥१४६॥
गङ्गा[१] त्रिपथगा[२] भागीरथी[३] त्रिदशदीर्घिका[४] ।
त्रिस्रोता[५] जाह्नवी[६] मन्दाकिनी[७] भीष्म[८]-कुमारसूः[९](२) ॥१४७॥
सरिद्वरा[१०] विष्णुपदी[११] सिद्ध[१२] स्वः[१३]-स्वर्गि[१४]-खापगा[१५](३) ।
ऋषिकुल्या[१६] हैमवती[१७] स्वर्वापी[१८] हरशेखरा[१९] ॥१४८॥
यमुना[१] यमभगिनी[२] कालिन्दी[३] सूर्यजा[४] यमी[५] ।
रेवे[१]न्दुजा[२] पूर्वगङ्गा[३] नर्मदा[४] मेखलाद्रिजा[५] ॥१४९॥
गोदा[१] गोदावरी[२] तापी[१] तपनी[२] तपनात्मजा[३] ।
शुतुद्रि[१]स्तु शतद्रुः[२] स्यात् कावेरी[१] त्वर्द्धजाह्नवी[२] ॥१५०॥
करतोया[१] सदानीरा[२] चन्द्रभागा[१] तु चन्द्रिका[२] ।

---

(१) स्रो, स्रोतसी स्रोतांसि ॥
(२) अमूदन्तरूपाणि भीष्मसूः १ कुमारसूः २ ॥
(३) सिद्धापगा १ स्वरापगा २ स्वर्गापगा ३ खापगा ४ ॥

वाशिष्ठी[1] गोमती[2] तुल्ये ब्रह्मपुत्री[1] सरस्वती[2] ॥१५१॥
[(1)]विपाट्[1] विपाशा[2] ऽर्जुनी[1] तु बाहुदा[2] सैतवाहिनी[3] ।
वैतरणी नरकस्था[2] स्रोतो[1]ऽम्भःसरणं स्वतः ॥१५२॥
प्रवाहः[1] पुनरोघः[2] स्याद् वेणी[3] धारा[4] रयश्[5] च सः ।
घट्ट[1]स्तीर्थे[2]ऽवतारे[3]ऽम्बुवृद्धौ पूरः[1] प्लवो[2]ऽपि च ॥१५३॥
पुटभेदा[1]स्तु वक्राणि[2][(2)] भ्रमा[1]स्तु जलनिर्गमाः ।
परीवाहा[1] जलोच्छ्वासाः[2] कूपका[1]स्तु विदारकाः[2] ॥१५४॥
प्रणाली[1][(3)] जलमार्गे ऽथ पामं[1] कुल्या[2] च सारणिः[3] ।
सिकता[1][(4)] वालुका[2] विन्दौ[1] पृषत्[2]-पृषत[3]-विप्रुषः[4][(5)] ॥१५५॥
जम्बाल[1]-चिकिलौ[2] पङ्कः[3] कर्दमश्[4] च निषद्वरः[5] ।
शादो[6] हिरण्यबाहु[1]स्तु शोणो[2] नदे[1] पुनर्वहः[2] ॥१५६॥
भिद्य[3] उद्ध्यः[4] सरस्वांश्[5] च द्रहो[1] ऽगाधजलो[2] ह्रदः[3] ।
कूपः[1] स्यादुदपानो[2] ऽन्धुः[3] प्रहि[4]र्नेमी[1] तु तत् त्रिका[2][(6)] ॥१५७॥

---

(१) विपाशौ विपाशः स्त्री ।

(२) "वक्रः कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरे" इति महेश्वरः । चक्राणीत्यपि यन्महेश्वरः "चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भाण्डे राष्ट्रास्त्रयोरपि । अम्भसामपि चावर्त्ते" इति ।

(३) त्रिषु ।

(४) बहुवचनान्तः, "वालिका वालुका बाला [illegible] वर्णभूषणे" इति महेश्वरः ।

(५) "पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः । पृषती पृषन्तौ क्लौ, विप्रुट् विप्रुषौ स्त्री ।

(६) कूपमुखबन्धनस्य ।

नान्दीमुखो[१] नान्दीपटो[२] वीनाहो[१] मुखबन्धने ।
आहावस्तु[१] निपानं[२][(१)] स्यादुपकूपेऽथ दीर्घिका[१] ॥१५८॥
वापी[२] स्यात् क्षुद्रकूपे तु चुरी[१] चुण्डी[२] च चूतकः[३][(२)] ।
उद्घाटकं[१] घटीयन्त्रं[२][(३)] पादावर्तो[१]ऽरघट्टकः[२] ॥१५९॥
अखातं[१] तु देवखातं[२] पुष्करिण्यां[१] तु खातकम्[२] ।
पद्माकर[१]स्तडागः[२] स्यात्[(४)] कासारः[३] सरसी[४] सरः[५] ॥१६०॥
वेशन्तः[१] पल्वलो[२]ऽल्पं तत् परिखा[१] खेय[२]-खातिके[३] ।
स्यादालवाल[१]मावाल[२][(५)]मावापः[३] स्थानकं[४] च सः ॥१६१॥
आधारस्त्वम्भसां बन्धो[१] निर्झरस्तु[१] झरः[२] सरिः[३] ।
उत्सः[४] स्रवः[५] प्रस्रवणं[६] जलधारा[१] जलाशयाः[२] ॥१६२॥

इत्यप्कायः ।

अथ तेजस्कायः ।

वह्नि[१]र्बृहद्भानु[२]र्हिरण्यरेतसौ[३]
धनञ्जयो[४] हव्य[५]-हवि[६]-र्हुताशनः[७][(६)] ।

---

(१) पश्वादीनां पानार्थं शिलादिभिः कूपसमीपे निर्मितम् ॥

(२) "चूतकां नीरसं पीत्वा पान्था पथिमुखं ययुः" इति माघः ॥

(३) येन कूपादे र्जलमूर्द्ध्वं वाह्यते तद्यन्त्रस्य ॥

(४) तटाक इत्यन्ये ॥

(५) आवालं स्वमते कोषनिघण्टुः, व्याडिस्तु "आवालो जल-परिक्षेप" इति पुंस्याह ॥

(६) हव्याशनः १ हविरशनः २ हुताशनः ३ ॥

(1)कृपीटयोनि[8]र्दमुना[9](2) विरोचना[10]-

-शुशुक्षणी[11] छागरथ[12]स्तनूनपात्[13](3) ॥१६३॥

कृशानु[14]-वैश्वानर[15]-र्वीतिहोत्रा[16]

हुताशनः[17] पावकः[18]-चित्रभानु[19] ।

(4)अप्पित्त[20]-धूमध्वज[21]-कृष्णवर्त्मा[22]-

ऽर्चिष्मा[23](5) शमीगर्भ[24]-तमोघ्न[25]-शुक्राः[26] ॥१६४॥

शोचिष्केशः[27] शुचि[28]-हुतवहो[29]-षर्बुधाः[30]-सप्त[31]-मन्त्र[32]-ज्वाला-जिह्वाः[33](6) ज्वलन[34]-शिखिनौ[35] जागृवि[36] जातवेदाः[37](7) ।

बर्हिःशुष्मा[38](8) ऽनिलसख[39]-वसू[40] रोहिताश्वा[41]-श्रयाशौ[42]

(9)बर्हिर्ज्योति[43] र्दहन[44]-बहुलौ[45] हव्यवाहो[46] ऽनलो[47] ऽग्निः[48] ॥१६५॥

---

(१) कृपीटं जलं योनिरस्य यत् स्मृतिः, अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमिति ॥

(२) दमुनाः दमुनसौ दमुनसः दमूनाः इति । दीर्घोऽप्युकारः ॥

(३) तनूनपातौ तनूनपातः ॥

(४) अप्पित्तवर्जा एते सर्वे पुंसि वह्निपर्यायाः ॥

(५) कृष्णवर्त्मानौ कृष्णवर्त्मानः, अर्चिष्मान् अर्चिष्मन्तौ अर्चिष्मन्तः, अत्र नस्तं पदमध्य इति पदप्रतिषेधात् नाम्यन्तस्थेति षकारस्य षत्वम् ॥ (६) सप्तजिह्वः १ मन्त्रजिह्वः २ ज्वालाजिह्वः ३ ॥

(७) शिखी शिखिनौ शिखिनः, जागृविः हरिवत् जातवेदस् सान्तः ॥ (८) बर्हिःशुष्माणौ बर्हिःशुष्माणः ॥

(९) बर्हिर्ज्योतिषौ बर्हिर्ज्योतिषः, बर्हिषौ बर्हिषः, बर्हिरिति इसन्तनामापि ॥

विभावसुः[९] सप्तो-दर्चिः[१०(१)] स्वाहा[१]ऽग्नायी[२]प्रियाऽस्य च ।
और्वः[१] संवर्तको[२]ऽब्ध्यग्नि[३] र्वाडवो[४] वडवामुखः[५] ॥१६६॥
दवो[१] दावो[२] वनवह्नि[३] र्मेघवह्नि[१] रिरम्मदः[२] ।
क्षामणा[१]स्तु करीषाग्निः[२] कुकूल[१]स्तु तुषानलः[२] ॥१६७॥
सन्तापः[१] सञ्ज्वरो[२] बाष्प[१] ऊष्मा[२] जिह्वाः स्यु रर्चिषः[१(२)] ।
हेतिः[१] कीला[२] शिखा[३] ज्वाला[४]ऽर्चि[५] र्झलका[१] मञ्चत्यसौ ॥१६८॥
स्फुलिङ्गो[१]ऽग्निकणो ऽलातज्वालोल्का[१]ऽलात[१]मुल्मुकम्[२] ।
धूमः[१] स्याद्वायुवाहो[२]ऽग्निवाहो[३] दहनकेतनम्[४] ॥१६९॥
अम्भःसूः[५] करमाल[६]श्च सरी[७] जीमूतवाह्य[८]पि[(३)] ।
तडि[१]दैरावती[२] विद्यु[३]च्चला[४] शम्पा[५]ऽचिरप्रभा[६] ॥१७०॥
आकालिकी[७] शतह्रदा[८] चञ्चला[९] चपला[१०]ऽशनिः[११] ।
सौदामिनी[१२] क्षणिका[१३]च ह्रादिनी[१४] जलवालिका[१५] ॥१७१॥

इति तेजस्कायः ।

अथ वायुकायः ।

वायुः[१] समीर-समिरौ[३] पवना[४]-शुगौ[५] नभः-
स्वातो[६] नभस्व[७(४)]-दनिल[८]-श्वसनाः[९] समीरणः[१०] ।

---

(१) सप्तार्चिषौ सप्तार्चिषः, ऊर्द्धार्चिषौ ऊर्द्धार्चिषः, स्वाहा गङ्गावत् अव्ययमपि ॥

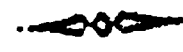
(२) ऊष्माणौ ऊष्माणः, स्त्री क्लो, स्त्रियां अर्चिः अर्चिषौ अर्चिषः, क्लीबे अर्चिः अर्चिषी अर्चींषि । अर्चिः इति तृतीयस्वरान्तोऽपि ॥

(३) जीमूतवाहिनौ जीमूतवाहिनः ॥

(४) नभस्वान् नभस्वन्तौ ॥

वातो[11]ऽहिकान्त[12]-[illegible]मान[13]-मरु[14]-त्प्रकम्पनाः[15]
कम्पाक[16]-नित्यगति[17]-गन्धवह[18]-प्रभञ्जनाः[19] ॥१७२॥
मातरिश्वा[20] जगत्प्राणः[21] पृषदश्वो[22] महाबलः[23]।
मारुतः[24] स्पर्शनो[25] दैत्यदेवो[26], झञ्झा[1]-स-वृष्टियुक् ॥१७३॥
प्राणो[1] नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः।
अपानः[1] पवनो मन्या(1) पृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥१७४॥
समानः[1] सन्धिहृन्नाभिषु, उदानो[1] हृच्छिरोऽन्तरे।
सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान[1] इत्यङ्गे पञ्च वायवः ॥१७५॥

इति वायुकायः।

अरण्य[1] मटवी[2] सत्रं[3] वार्क्षं[4] च गहनं[5] झषः[6]।
कान्तारं[7] विपिनं[8] कक्षः[9] स्यात् प्रषण्डं[10] काननं[11] वनम्[12] ॥१७६॥
दवो[13] दावः[14], प्रस्तार[1] स्तु तृणाटव्यां[2] झषो[3]ऽपि च।
अपी-पार्श्वां वनं[2](2) शेल[3]मारामः[4] कृतिमे वने ॥१७७॥
निष्कुट[1] स्तु गृहारामो, बाह्याराम स्तु पौरकः[2]।
आक्रीडः[1] पुन उद्यानं[2] राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥१७८॥
तदेव प्रमदवनं[1] अमात्यादे स्तु निष्कुटे।
वाटी[1](3) पुष्पा वृक्षा चासौ(4) क्षुद्रारामः प्रसीदिका[1] ॥१७९॥

(१) मन्या ग्रीवापश्चाद्भागः ॥
(२) अपवनम् १ उपवनम् २ ॥
(३) वाटस्तु वर्त्मनि वृतौ वाटी स्याद्गृहनिष्कुटे इति श्रीधरः ॥
(४) पुष्पवाटी १ वृक्षवाटी २ वाटी शब्द इत्यर्थः ॥

वृक्षो[1]ऽग[2]शिखरी[3]च शाखि[4]-फलद्रा[5]वद्रि[6]हरिद्रु[7]द्रुमो[8]
जीर्णो[9] द्रु[10] विटपी[11] कुठः[12](1) क्षितिरुहः[13]कारस्करो[14]
विष्टरः[15]।
गन्धावर्त्ती[16]-करालिको[17] तरु[18]-वसू[19] पर्णी[20] पुलाकी[21]
ह्रिपः[22]साला[23]-नोकह[24]-गच्छ[25]-पादप[26]-नगा[27]-द्रुमा[28]-
गमौ[29] पुष्पदः[30] ॥१८०॥

कुञ्ज[1]-निकुञ्ज[2]-कुडङ्गाः[3] स्थाने वृक्षै र्लतान्तरे।
पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्यो[1] विना तु तैः ॥१८१॥
फलवान् वनस्पतिः[1] स्यात् फलावन्ध्यः फलेग्रहिः[1]।
फलवन्ध्य स्त्ववकेशी[1]फलवान्[1] फलिनः[2] फली[3] ॥१८२॥
ओषधिः[1] स्या दोषधि[2] श्च फलपाकावसानिका।
क्षुपो[1] ह्रस्वशिफाशाखः प्रतति[1] र्व्वतति[2] र्लता[3] ॥१८३॥
वल्ली[4] स्यां तु प्रतानिन्यां[1] गुल्मिन्यु[2]-लप[3]-वीरुधः[4]।
स्यात्प्ररोहो[1]ऽङ्कुरो[2]ऽङ्कूरो[3]रोह[4]श्च स तु पर्व्वणः ॥१८४॥
समुत्थितः स्याद् वल्लिशं[1] शिखा[1]-शाखा[2]-लताः[3] समाः।
साला[1]शाला[2]स्कन्धशाखा[3]स्कन्धः[1]प्रकाण्डमस्तकम् ॥१८५॥
मूलाच्छाखावधि र्गण्डः प्रकाण्डो[1]ऽथ जटा[1] शिफा[2]।
प्रकाण्डरहिते स्तम्बो[1]विटपो[2]गुल्म[3] इत्यपि ॥१८६॥
शिरोनामा[1](2) ऽग्रं[2] शिखरं[3] मूलं[1] बुध्नो[2] ऽङ्घ्रिनामक[3] च।

---

(1) कुठिः सौत्रः कोठति कुठः। कुठान् वृक्षान् इयर्त्ति कुठारः।
जीर्णो इत्यत्र जिर्णः जलः इति पाठान्तरः॥ [पर्य्याया अस्य॥

(2) शिरसो नामानि पर्य्यायाः अस्य अंशेषु चरणस्य नामानि

सारो[१] मज्जा[२](१) त्वचि [illegible]क्षी[१] चोचं[२] वल्कं[४] च वल्कलम्[५] ॥१८७॥
स्थाणौ[१] तु ध्रुवकः[२] शङ्कुः[३] काष्ठे[१] दलिकं[२] दारुणी[३]।
निष्कुहः[१] कोटरो[२] मञ्जा[१] मञ्जरिर्[२] वल्लरिर्[३] च सा ॥१८८॥
पत्रं[१](२) पलाशं[२] छदनं बर्हं[३] पर्णं[४] छदं[६] दलम्[७]।
नवे तस्मिन् किसलयं[१] किसलं[२] पल्लवो[३]ऽत्र तु(३) ॥१८९॥
नवे प्रवालो[१]ऽस्य कोशी[१] शुङ्गा[२](४) माढिर्[१] दलस्नसा।
विस्तार[१]-विटपौ[२] तुल्यौ प्रसूनं[१] कुसुमं[२] सुमम्[३] ॥१९०॥
पुष्पं[४] सूनं[५] सुमनसः[६](५) प्रसवं[७] च मणीवकम्[८]।
जालक[१]-क्षारकौ[२] तुल्यौ कलिकायां[१] तु कोरकः[२] ॥१९१॥
कुट्मलो[१] मुकुलं[२] गुच्छो[१] गुच्छ[२]-स्तबक[३]-गुत्सकाः[४]।
गुलुञ्छो[५]ऽथ रजः पौष्पं परागो[१]ऽथ रसो मधु[२](६) ॥१९२॥
मकरन्दो[२] मरन्दश्[३] च वृन्तं[१] प्रसवबन्धनम्।

---

(१) मज्जा मज्जानौ मज्जानः, त्वक् त्वग् त्वचौ त्वचः, अदन्तो-ऽपि त्वचा स्त्रियाम् अदन्तोऽपि त्वचः पुंसि इति हलायुधटीका ॥

(२) प्रज्ञाद्यणि पात्रमपि यन्महेश्वरः "पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति अयं द्वितकार-एकतकारस्य धातुप्रत्यय-भेदात् ॥

(३) कन्दलमपि त्रिलिङ्गोऽयं "कन्दलं तु कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे" इति कोषान्तरम् ॥

(४) शुङ्गा आवन्तः-पुंस्त्रीलिङ्गोऽयं यद्वाग्भटः, वटप्ररोहैः शुङ्गै-ति ॥

(५) बहुवचनान्तः स्त्री ॥

(६) मधु क्लीबे, पुंस्यपीति हलायुधटीका। मकरन्दोऽपि ॥

प्रबुद्धो[1]-ज्जृम्भ[2]-फुल्लानि[3] व्याकोश[4] विकचं[5] स्मितम्[6] ॥१९३॥
उन्मिषितं[7] विकसितं[8] दलितं[9] त्रुटितं[10] स्फुटम्[11] ।
प्रफुल्लो[12] प्रफल्ल[13]-सम्फुल्लौ[14]-च्छ्वसितानि[15] विजृम्भितम्[16] ॥१९४॥
स्मेर[17] विनिद्र[18] सुनिद्र[19] विमुन्निद्र[20] हसितानि[21] च ।
सङ्कुचितं[1] तु निद्राणं[2] मीलितं[3] मुद्रितं[4] च तत् ॥१९५॥
फलं[1] तु सस्यं[2] तच्छुष्कं वानं[1] सामं शलाटु[1] च ।
ग्रन्थिः[1] पर्व[2](1) टक[3] बीजकोशी[1] शिम्बा[2] शमिः[3] शमी[4] ॥१९६॥
शिम्बि[5]श्च पिप्पलो[1] ऽश्वत्थ[2] श्चोद्दलः[3] कुञ्जराशनः[4] ।
कृष्णावासो[5] बोधितरुः[6] प्लक्ष[1]स्तु पर्कटी[2] जटी ॥१९७॥
न्यग्रोध[1] स्तु वटपात्[2] स्या द्वटो[3] वैश्रवणालयः[4] ।
उदुम्बरो[1] जन्तुफलो[2] मशको[3] हेमदुग्धकः[4] ॥१९८॥
काकोदुम्बरिका[1] फल्गु[2] र्मलय[3] र्जघनेफला[4] ।
आम्र[1] श्चूतः[2] सहकारः[3] सप्तपर्ण[1]स्तु युक्छदः[2] ॥१९९॥
शिग्रुः[1] शोभाञ्जनो[2] ऽक्षीव[3]-तीक्ष्णगन्धक[4]-मोचकाः[5] ।
श्वेते ऽत्र श्वेतमरिचः[1] पुन्नागः[1] सुरपर्णिका[2] ॥२००॥
वकुलः[1] केसरो[2] ऽशोकः[1] कङ्केल्लिः[2](2) ककुभो[1] ऽर्ज्जुनः[2] ।
मालूरः[1] श्रीफलो[2] बिल्वः[3] किङ्किरातः[1] कुरण्टकः[2] ॥२०१॥
त्रिपत्रकः[1] पलाशः[2] स्यात् किंशुको[3] ब्रह्मपादपः[4] ॥
तृणराज[1] स्तल[2] स्तालो[3] रम्भा[1] मोचा[2] कदल्य[3]पि ॥२०२॥

(१) नान्तः क्ली, पर्वपो पर्वं पि क्ली ४

(२) कमुदकं केलति गच्छति कङ्केल्लिः, स्त्रीलिङ्गः शब्दार्णवः "स्त्रियां त्वशोके कङ्केल्लिः" पृषोदरादित्वात् २

करवीरो[1] हयमारः[2] कुटजो[1] गिरिमल्लिका[2] ।
विदुलो[1] वेतसः[2] शीतो[3] वानीरो[4] वञ्जुलो[5] रथः[6] ॥२०३॥
(1) कर्कन्धुः[1] कुवली[2] कोली[3] बदर्य[4]थ हलिप्रियः[1] ।
नीपः[2] कदम्बः[3] सालस्तु[1] सर्जो[2] ऽरिष्टस्तु[1] फेनिलः[2] ॥२०४॥
निम्बो[1] ऽरिष्टः[2] पिचुमन्दः[3] समौ पिचुल[1]-झाबुकौ[2] ।
कार्पास[1]स्तु बादरः[2] स्यात् पिचव्य[3] स्तूलकं[1] पिचुः[2] ॥२०५॥
आरग्वधः[1] कृतमाले[2] वृषो[1] वासा[2] ऽटरूषके[3] ।
करञ्ज[1]स्तु नक्तमालः[2] चुहि[1] वीज्वो[2] भल्लातकः[3] ॥२०६॥
महाकाल[1]स्तु किम्पाके[2] मन्दारः[1] पारिभद्रके[2] ।
मधूक[1]स्तु मधुष्ठीलो[2] गुडपुष्पो[3] मधुद्रुमः[4] ॥२०७॥
पीलुः[1] सिमो[2] गुडफलो[3] गुग्गुलु[1]स्तु पलङ्कषः[2] ।
राजादनः[1] पियालः[2] स्यात् तिनिश[1]स्तु रथद्रुमः[2] ॥२०८॥
नागरङ्ग[1]स्तु नारङ्ग[2] इङ्गुदी[1] तापसद्रुमः[2] ।
काश्मरी[1] भद्रपर्णी[2] श्रीपर्ण्य[3]म्लिका[1]तु तिन्तिड़ी[2] ॥२०९॥
शेलुः[1] श्लेष्मातकः[2] पीतसाल[1]स्तु प्रियको[2] ऽसनः[3] ।
पाटलिः[1] पाटला[2] भूर्जो[1] बहुत्वक्को[2] मृदुच्छदः[3] ॥२१०॥
द्रुमोत्पलः[1] कर्णिकारः[2] निचुले[1] हिज्जला[2]म्बुजौ[3] ।
धात्री[1] शिवा[2]चामलकी[3] कलि[1]रक्षो[2] बिभीतकः[3] ॥२११॥
हरीतक्य[1]भया[2] पथ्या[3] त्रिफला[1] तत् फलत्रयम्[2] ।
तापिञ्छ[1]स्तु तमालः[2] स्यात् चम्पको[1] हेमपुष्पकः[2] ॥२१२॥

---

(1) पुं स्त्री, स्त्रियां कर्कन्धूः कर्कन्ध्वौ कर्कन्ध्वः ॥

निर्गुण्डी[1] सिन्दुवारे[2] ऽतिमुक्तके[1] माधवी[2] लता[3] ।
वासन्ती[4] चोड्रपुष्प[1] तु जपा[2] जाति[1]स्तु मालती[2] ॥२१३॥
मल्लिका[1] स्याद्विचकिलः[2] सप्तला[1] नवमालिका[2] ।
मागधी यूथिका[2] सा तु पीता स्याद् हेमपुष्पिका[1] ॥२१४॥
प्रियङ्गुः[1] फलिनी[2] श्यामा[3] बन्धूको[1] बन्धुजीवकः[2] ।
करुणो[1] मल्लिकापुष्पो[2] जम्बीरो[1] जम्भ[2]-जम्भलौ[3] ॥२१५॥
मातुलुङ्गो[1] बीजपूरः[2] करीर[1]-क्रकरौ[2] समौ ।
पञ्चाङ्गुलः[1] स्यादेरण्डे[2] धातक्यां[1] धातुपुष्पिका ॥२१६॥
कपिकच्छु[1]रात्मगुप्ता[2] धत्तूरः[1] कनकाह्वयः[2] ।
कपित्थ[1]स्तु दधिफलो[2] नालिकेर[1]स्तु लाङ्गली[2] ॥२१७॥
आम्रातको[1] वर्षपाकी[2](1) केतकः[1] क्रकचच्छदः[2] ।
कोविदारो[1] युगपत्रः[2] सल्लकी[1] तु गजप्रिया[2] ॥२१८॥
वंशो[1] वेणु[2]र्यवफल[3]स्त्वक्सार[4]स्तृणध्वजः[5] ।
मस्करः[6] शतपर्वा[7] च स्वनन् वात स कीचकः[1] ॥२१९॥
तुगाक्षीरी[1] वंशक्षीरी[2] त्वक्क्षीरी[3] वंशरोचना[4] ।
पूगे[1]क्रमुक[2]गूवाकौ[3]स्तस्यो द्वेगं[1] पुनः फलम् ॥२२०॥
ताम्बूलवल्ली[1] ताम्बूली[2] नागपर्य्यायवल्ल्य[2]पि(2) ।
तुम्ब्य[1]लाबुः[2](3) कृष्णला[1] तु गुञ्जा[2] द्राक्षा[1] तु गोस्तनी ॥२२१॥
मृद्वीका[2] हारहूरा[3] च गोक्षुर[1]स्तु त्रिकण्टकः[2] ।

(1) वर्षपाकिणो वर्षपाकिणः ॥

(2) नागवल्ली फणिलता इत्यादि ॥

(3) स्त्री क्ली, द्वावपि ॥

श्वदंष्ट्रा[3] स्थलशृङ्गाटो[4] गिरिकर्ण्य[1]ऽपराजिता[2] ॥२२२॥
व्याघ्री[1] निदिग्धिका[2] कण्टकारिका[3] स्याद् द्वयाऽमृता[1] ।
वत्सादनी[2] गुडूची[3] च विशाला[1] त्विन्द्रवारुणी[2] ॥२२३॥
उशीरं वीरणीमूले ह्रीवेरे[1] वालकं[2] जलम्[3] ।
प्रपुन्नाट[1]स्त्वेडगजो[2] दद्रुघ्न[3] श्चक्रमर्दकः[4] ॥२२४॥
लङ्कायां[1] महारजनं[2] कुसुम्भं[3] कमलोत्तरम्[4] ।
लोध्रो[1] तुगालवो[2] रोध्र[3]-तिल्व[4]-शावर[5]-मार्जनाः[6] ॥२२५॥
मृणालिनी[1] पुटकिनी[2] नलिनी[3] पङ्कजिन्य[4]पि ।
कमलं[1] नलिनं[2] पद्मं[3] अरविन्दं[4] कुशेशयम्[5] ॥२२६॥
परं शतसहस्राभ्यां पत्रं[7(1)] राजीव[8]-पुष्करे[9] ।
विसप्रसूतं[10(2)] नालीकं[11] तामरसं[12] महोत्पलम्[13] ॥२२७॥
तज्जलात् सरसः पङ्कात् परै रुट्-रुह-जन्म-जैः[14(3)] ।
पुण्डरीकं[1] सिताम्भोजं अथ रक्त सरोरुहे[1] ॥२२८॥
रक्तोत्पलं[2] कोकनदं[3] कैरविण्यां[1(4)] कुमुद्वती[2(5)] ।
उत्पलं[1] स्यात् कुवलयं[2] कुवेलं[3] कुवलं[4] कुवम्[5] ॥२२९॥

---

(१) शतपत्रं १ सहस्रपत्रम् २ ॥

(२) विसात्प्रसूतं विसप्रसूतं विसप्रसूनं विसनिसूनमपि इ टीका ॥

(३) जलरुहौ जलरुहि, जलजन्मनि जलजन्मानि, सरोरु सरोजन्मनी पङ्करुही, जलरुट् १ जलरुहं २ जलजन्म ३ जलजं सरोरुट् ५ सरोरुहं ६ सरजन्म ७ सरोजं ८ पङ्करुट् ९ पङ्करुहं पङ्कजन्म ११ पङ्कजं १२ ॥

(४) चन्द्रविकाशिन्याः ॥

(५) चन्द्रविकाशी कमलः ॥

सिते तु तत्र कुमुदं[1] कैरवं गर्दभाह्वयम्[3] ।
नीले तु स्यादिन्दीवरं[1] हल्लकं[1] रक्तसन्ध्यके[2] ॥२३०॥
सौगन्धिकं[1] तु कह्लारं[2](1) बीजकोशो[1] वराटकः[2] ।
कर्णिका[2] पद्मनालं[1] तु मृणालं[2] तन्तुलं[3] बिसम्[4] ॥२३१॥
किञ्जल्कं[1] केसरं[2] संवर्त्तिका[1] तु स्यान्नवं दलम् ।
करहाटः[1] शिफा[2] च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम्(2) ॥२३२॥
उत्पलानां तु शालूकं[1](3) नील्यां[1] शैवालं[2] शैवले[3] ।
शेवालं[4] शैवलं[5] शैपालं[6] जलाच्छूक[7]-नीलिके[8](4) ॥२३३॥
धान्यं[1](5) तु सस्यं[2] सीत्यं[3] च व्रीहि[4] स्तम्बकरि[5]श्च तत् ।
आशुः[1] स्यात् पाटलो[2] व्रीहि[3]र्गर्भपाकी[1](6) तु षष्टिकः[2] ॥२३४॥
शालयः[1] कलमाद्याः स्युः कलमः[1] स्तु कलामकः[2] ।
लोहितो रक्तशालिः[1] स्या न्महाशालिः[1] सुगन्धिकः[2] ॥२३५॥

---

(1) कैरविण्यादि कह्लारान्तं चन्द्रविकासिनि ॥

(2) कन्दं मूले वत् हैमानेकार्थः "कन्दोऽब्दे सूरणे स्तम्बमूले" इति ॥

(3) उत्पलानां चन्द्रविकासिनाम् । धन्वन्तरिस्तु पद्ममूलं तु शालूकमित्याह ॥

(4) जलसूकं १ जलनीलिका २ ॥

(5) व्रीहि १ यवो २ मसूरो ३ गोधूमो ४ मुद्ग ५ माष ६ तिल ७ चणकाः ८ अणवः ९ प्रियङ्गु १० कोद्रव ११ मयुष्टकाः १२ शालि १३ आढक्यः १४ । त्रिपुट कलाय १५ कुलत्थौ १६ शणगाश्च १७ सप्तदशानि धान्यानि ॥

(६) नान्तः कवर्गैकस्वरवदिति णत्वे गर्भपाकिणौ गर्भपाकिणः ॥

यवो[1] हयप्रिय[2]स्तीक्ष्णशूक[3]स्तोक्म[1]स्तु स हरित् ।
मङ्गल्यको[1] मसूरः[2] स्यात् कलाय[1]स्तु सतीनकः[2] ॥२३६॥
हरेणुः[3] खण्डिक[4]श्चाथ चणको[1] हरिमन्थकः[2] ।
माष[1]स्तु मदनो[2] नन्दी[3] वृष्यो[4] बीजवरो[5] बली[6] ॥२३७॥
मुद्ग[1]स्तु प्रथनो[2] लोभ्यो[3] वलाटो[4] हरितो[5] हरिः[6] ।
पीतेऽस्मिन् वसु[1]-खण्डी[2]-प्रवेल[3]-जय[4]-शारदाः[5] ॥२३८॥
कृष्णे प्रवर[1]-वासन्त[2]-हरिमन्थज[3]-शिम्बिकाः[4] ।
वनमुद्गे तु वरक[1]-निगूढक[2]-कुलीनकाः[3] ॥२३९॥
खण्डीरा[4](१)श्च राजमुद्गे[1] तु मकुष्टक[2]-मयुष्टकौ[3] ।
गोधूमः[1] सुमनो[2] वह्नि[1](२) र्निष्पावः[2] सितशिम्बिकः[3] ॥२४०॥
कुलत्थ[1]स्तु कालवृन्त[2]स्ताम्रवृन्ता[1] कुलत्थिका[2] ।
आढकी[1] तुवरी[2] वर्णा[3] स्यात् कुल्माष[1]स्तु यावकः[2] ॥२४१॥
नीवार[1]स्तु वनव्रीहिः श्यामाक[1]-श्यामकौ[2] समौ ।
कङ्गु[1]स्तु कङ्गुनी कङ्गुः[3] प्रियङ्गुः[4] पीततण्डुला[5] ॥२४२॥
सा कृष्णा मधुका[1] रक्ता शोधिका[1] मुसटी[1] सिता ।
पीता माधव्य[1]थोद्दालः[1] कोद्रवः[2] कोरदूषकः[3] ॥२४३॥
चीनक[1]स्तु काककङ्गु[2]र्यवनाल[1]स्तु(३) योनलः[2] ।
जूर्णाह्वयो[3] देवधान्यं[4] जोन्नाला[5] बीजपुष्पिका[6] ॥२४४॥

---

(१) खण्डिनो खण्डिनः ॥

(२) सुमनः अनुपदत्वात् देववत् ॥

(३) वर्वटी गणिकायां स्यात् व्रीहिभेदेऽपि वर्वटी इति चोधरः, अथामरो वर्वन्ति वर्वटी, राजमाषस्तु वर्वटः इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शणं[१] भङ्गा[२] मातुलानी[३] स्यात् उमा[१] तु क्षुमा[२] ऽतसी[३] ।
गवेधुका[१] गवेधुः[२](१) स्यात् जर्तिलो[१][२]ऽरण्यजस्तिलः ॥२४५॥
षण्ढतिलो[१] तिलपिञ्ज[२]स्तिलपेजो[३] ऽथ सर्षपः[१] ।
कदम्बक[२]स्तन्तुभो[३]ऽथ सिद्धार्थः[१] श्वेतसर्षपः[२] ॥२४६॥
माषादयः शमीधान्यं[१] शूकधान्यं[१] यवादयः ।
स्यात् सस्यशूकं[१] किंशारुः[२] कणिशं[१] सस्यशीर्षकम्[२] ॥२४७॥
स्तम्ब[१] गुच्छो[२] धान्यादे र्नालं[१] काण्डो[२] ऽफलस्तु सः ।
पलः[१] पलालो[२] धान्यत्वक् तुषो[१] बुसं[१] कडङ्गरः[२] ॥२४८॥
धान्यं[१] मावसितं[१] रिद्धं[१] तत् पूतं निर्बुसीकृतम् ।
मूल[१]-पत्र[२]-करीरा[३]-ग्र[४]-फल[५]-काण्डा[६]-धिरूढकाः[७] ॥२४९॥
त्वक्[८]-पुष्प[९]-कवकं[१०] शाकं[१] दशधा शिग्रुकं[२] च तत् ।
तण्डुलीय[१]स्तण्डुलेरो[२] मेघनादो[३] ऽल्पमारिषः[४] ॥२५०॥
बिम्बी[१] रक्तफला[२] पीलुपर्णी[३] स्यात् तुण्डिकेरिका[४] ।
जीवन्ती[१] जीवनी[२] जीवा[३] जीवनीया[४] मधुस्रवा[५] ॥२५१॥
वास्तुकं[१] तु क्षारपत्रं[२] पालक्या[१](३) मधुसूदनी[२] ।
रसोनो[१] लशुनो[२] ऽरिष्टो[३] म्लेच्छकन्दो[४] महौषधम्[५] ॥२५२॥
महाकन्दो[६] रसोनो ऽन्यो गृञ्जनो[१] दीर्घपत्रकः[२] ।
भृङ्गराजो[१] भृङ्गरजो[२] मार्कवः[३] केशरञ्जनः[४] ॥२५३॥

---

(१) मडुवा वरटी इति भाषा ।

(२) इत्यानुक्तान्यपि तिलनामानि लोपि यथा तिलः । पूत २ स्नेहफलः २ इति मदनपालः ॥

(३) पालङ्क्याम् इति वा ॥

काकमाची[1] वायसी[2] स्यात् कारवेल्लः[1] कटिल्लकः[2] ।
कूष्माण्डकस्तु[1] कर्कारुः[2] कोशातकी[1][(2)] पटोलिका[2] ॥२५४॥
चिर्भिटी[1] कर्कटी[2][(3)] वालुङ्क्ये[3]र्वारु[4]स्त्रपुसी[5] च सा ।
अर्शोघ्नः[1] शूरणः[2] कन्दः[3] शृङ्गवेरक[1]मार्द्रकम्[2] ॥२५५॥
कर्कोटकः[1] किलासघ्न[2]स्तिक्तपत्रः[3] सुगन्धकः[4] ।
मूलकं[1] तु हरिपर्णं[2] सेकिमं[3] हस्तिदन्तकम्[4] ॥२५६॥
तृणं[1] नडादि निवारादि च शस्य तु तन्नवम् ।
सौगन्धिकं[1] देवजग्धं[2] पौरं[3] कत्तृण[4]-रोहिषे[5] ॥२५७॥
दर्भः[1] कुशः[2] कुथो[3] बर्हिः[4][(4)] पवित्र[5]मथ तेजनः[1] ।
गुन्द्रो[2] मुञ्जः[3] शरो[4] दूर्वा[1] त्वनन्ता[2] शतपर्विका[3] ॥२५८॥
हरिताली[4] रुहा[5] पोटगल[1]स्तु धमनो[2] नडः[3] ।
कुरुविन्दो[1] मेघनामा[2] मुस्ता[3] गुन्द्रा[1] तु सोत्तमा ॥२५९॥
वल्वजा[1] उलपो[2] ऽथेक्षुः[1] स्याद्रसालो[2] ऽसिपत्रकः[3] ।
[(5)] भेदाः[1] कान्तार[1]-पुंड्रा-द्या स्तस्य मूलं तु मोरटम्[1] ॥२६०॥
काश[1]स्त्विषीका[2] घासः[1] यवसं[2] तृणं[1] मर्ज्जुनम्[2] ।

---

(२) "कोशातकी शतच्छिद्रा जालिनी क्षतवेधना, मृदङ्गफलिका क्ष्वेडा धराटाली कर्कशच्छदा" इति ॥

(३) कर्कट्यां स्यादिर्वारुर्वारुवत् उर्वारुरुर्वारुरपि एर्वारुश्चिर्भिटी तथा । चिर्भिटं चिर्भिट स्वद्वत् वालुङ्कः स्याद्वालुङ्क्यपि । त्रपुसी त्रपुषी त्रपुसं त्रपुषम् इति शब्दभेदेनाममाला ॥

(४) पुंसि बर्हिषौ बर्हिषः क्लीबे बर्हिषी बर्हींषि ॥

(५) ऽस्य भेदा जातयः कान्ताराद्याः एकादश ॥

विषः[१] क्ष्वेडो[२] रस[३]स्तीक्ष्णं[४] गरलो[५](१)ऽथ हलाहलः[१] ॥२६१॥
वत्सनाभः[२] कालकूटो[३] ब्रह्मपुत्रः[४] प्रदीपनः[५]।
सौराष्ट्रिकः[६] शौल्किकेयः[७] काकोलो[८] दारदोऽपि[९] च ॥२६२॥
अहिच्छत्रो[१०] मेषशृङ्गः[११] कुष्ठ[१२]-वालुक[१३]-नन्दनाः[१४]।
कैराटको[१५] हैमवतो[१६] मर्कटः[१७] करवीरकः[१८] ॥२६३॥
सर्षपो[१९] मूलको[२०] गौराद्रकः[२१] सक्तुक[२२]-कर्दमौ[२३]।
अङ्कोल्लसारः[२४] कालिङ्गः[२५] शृङ्गिको[२६] मधुसिक्थकः[२७] ॥२६४॥
इन्द्रो[२८] लाङ्गलिको[२९] विस्फुलिङ्ग[३०]-पिङ्गल[३१]-गौतमाः[३२]।
मुस्तको[३३] दालव[३४]श्चेति स्थावरा विषजातयः(२) ॥२६५॥
(३)कुरण्टाद्या अग्रबीजा[१] मूलजा उत्पलादयः[२]।
पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः[३] स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः[४] ॥२६६॥
शाल्यादयो बीजरुहाः[५] सम्मूर्छजा स्तृणादयः[६]।
स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेता मूलजातयः ॥२६७॥

इति वनस्पतिकायः।

द्वीन्द्रियाः।

गोलकुः[१] कृमि[२] रक्तकर्णः क्षुद्रः कीटो[१] बहिर्भवः।

---

(१) स्थावरविषजातीनामेकैकम् ॥

(२) विषभेदाः सर्व्वे पुं क्लीबलिङ्गाः इति वाचस्पतिः। पुंसि क्लीबे काकोलेत्याद्यमरोऽपि ॥

(३) वृक्षादिजातिविशेषानाह ॥

पूतका[1]स्तूभयेऽपि(१)[4] स्युः कीकसाः[1] कृमयोऽथ वः ॥२६८॥
काष्ठकीटो[1] घुणो[2], गण्डूपदः[1] किञ्चुलकः[2] कुसूः[3] ।
भूलता[4], गण्डूपदी[1] तु शिल्ली[2] स्यात[1] जलौकसः[2] ॥२६९॥
जलालोका[3] जलूका[4] च जलौका[5] जलसर्पिणी[6] ।
मुक्तास्फोटो[1]ऽब्धिमण्डूकी[2] शुक्तिः[3] शङ्ख[1]स्तु वारिजः[2] ॥२७०॥
त्रिरेखः[3] षोडशावर्त्तः[4] शङ्खो[1]ऽथ क्षुद्रशङ्खकाः[1] ।
शङ्खनकाः[2] क्षुल्लकाः[3] स्युः शम्बूका[1] जलशुक्तयः[2] ॥२७१॥
कपर्द[1] स्तु हिरण्यः[2] स्यात् चराचरक[3]-वराटकौ[4] ।

इति द्वीन्द्रियाः ।

त्रीन्द्रियाः ।

दूर्नामा[1] तु दीर्घकोशी[2] पिपीलक[1] स्तु पीलकः[2] ॥२७२॥
पिपीलिका[1] तु हीनाङ्गी[2] ब्राह्मणी[1] स्थूलशीर्षिका[2] ।
घृतेली[1] पिङ्गकपिशा[2]ऽथोपजिह्वो[1]पदेहिका[2] ॥२७३॥
वम्रुर[3] पदीका[4], लिक्षा[1] तु रिक्षा[2], यूका[1] तु षट्पदी[2] ।
गोपालिका[1] महाभीरु[2], गोमयोत्था[1] तु गर्दभी[2] ॥२७४॥
मत्कुण[1]स्तु कोलकुण[2] उद्दंशः[3] किटिभोत्[4]कुणौ ।
इन्द्रगोप[1]स्त्व ग्निरजो[2] वैराट[3]स्तित्तिभो[4]ऽग्निकः[5] ॥२७५॥
कर्णजलौका[1] तु कर्णकीटा[2] शतपदी[3] च सा ।

इति त्रीन्द्रियाः ।

---

(१) उभये अन्तर्भवा बहिर्भवाश्च ॥

चतुरिन्द्रियाः।

ऊर्णनाभ[1] स्तन्तुवायो[2] मालिको[3] जालकारकः[4] ॥२७६॥
कृमि[5] र्मर्कटको[6] लूता[7] लालास्रावो[8]ऽष्टपा[9]च्च सः।
वृश्चिको[1] द्रुण[2](1) आल्या[3]लि[4]रलं[1] तत्पुच्छकण्टकः ॥२७७॥
भ्रमरो[1] मधुकृद्[2] भृङ्ग[3] श्चञ्चरीकः[4] शिलीमुखः[5]।
इन्दिन्दिरो[6]ऽली[7] रोलम्बो[8] द्विरेफो[9]ऽस्य षडंह्रयः(2)॥२७८॥
भोज्यमस्तु पुष्प[1]-मधुनी[2](3) खद्योतो[1] ज्योतिरिङ्गणः[2]।
पतङ्गः[1] शलभः[2](4) क्षुद्रा[1] सरघा[2] मधुमक्षिका[3] ॥२७९॥
(5)माक्षिकादि तु मधु स्यान्मधुच्छिष्टं[1] तु सिक्थकम्[2]॥
वर्वणा[1] मक्षिका नीला पुत्तिका तु पतङ्गिका[2] ॥२८०॥
वनमक्षिका तु दंशो[1] दंशी[1] तज्जाते रल्पिका।
तैलाटी[1] वरटा[2] गन्धोली[3] स्याज्झीरी[1] तु चीरुका[2] ॥२८१॥
झिल्लीका[3] झिल्लिका[4] वर्षकरी[5] भृङ्गारिका[6] च सा।

द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः सम्पूर्णाः।

---

(1) आलमनर्थमस्यास्तीत्याली आलं स्यादनर्थ हरितालयोरित्य-नेकार्थः, आलिनौ आलिनः। आली आलयः॥

(2) यौगिकशब्दनिष्पत्त्यर्थमिदम्। तेन षडंह्रिः। षट्पदः इत्यादि॥

(3) पुष्पलिट् पुष्पन्धयः, मधुलिट् मधुधयः, मधुव्रतः इत्यादि सिध्यति॥

(4) 'शलभशब्दः तिड्डपर्यायोऽपि' यद्देशिसूत्रं तिड्डोसलहम्मि सङ्घा इति शलभः पिशाचश्च इति तट्टीका शलभच्छायमित्यत्र तिड्डानां कायेत्यर्थः॥

(5) माक्षिकं यौगिकत्वादादिशब्दाच्च क्षौद्रं सारघम्, मक्षिका-भ्रमराद्यौ स्यात् इत्युक्तेरपि॥

तिर्यक्काण्डः ।

पशु[१]स्तिर्यङ्[२]चरि[३]र्हिंस्रे ऽस्मिन् व्यालः[१] श्वापदो[२]ऽपि च ॥१२८२

हस्ती[१] मतङ्गज[२]-गज[३]-द्विप[४]-कर्य[५]-नेकपाः[६]

मातङ्ग[७]-वारण[८]-महामृग[९]-सामयोनयः[१०(१)] ।

स्तम्बेरम[११]-द्विरद[१२]-सिन्धुर[१३]-नाग[१४]दन्तिनो[१५]

दन्तावलः[१६]करटि[१७]-कुञ्जर[१८]-कुम्भि[१९]-पीलवः[२०(२)] ॥१२८३॥

इभः[२१]करेणु[२२(३)] र्गजो[२३]ऽस्य स्त्री धेनुका[१]वशा[२]ऽपि च ।

भद्रो[१]मन्द्रो[१] मृगो[१]मिश्र[१]श्चतस्रो गजजातयः ॥१२८४॥

काले ऽप्य जातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ[१] ।

पञ्चवर्षो गजो बालः[१]स्यात् पोतो[१] दशवर्षकः ॥१२८५॥

विक्को[१] विंशतिवर्षः स्यात् कलभ[१]स्त्रिंशदब्दकः ।

यूथनाथो[१] यूथपति[२]र्मत्तो[१] प्रभिन्न[२] गर्जितौ[१] ॥१२८६॥

मदोत्कटो[१]मदकलः[२] समा उद्दान्त[१]-निर्मदौ[२] ।

सज्जितः[१]कल्पित[२]स्तिर्यग्घाती परिणतो[१(४)] गजः ॥१२८७॥

व्यालो[१] दुष्टगजो[२]गम्भीरवेद्य[१(५)] वशताङ्कुशः[२] ।

राजवाह्य[१] स्तूपवाह्यः[२]सन्नाह्यः[१] समरोचितः[२] ॥१२८८॥

---

(१) सामयोनिः सामयोनी ॥

(२) पीलुः पीलू ॥

(३) करेणू करेणवः ॥

(४) तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतोमतः इति हलायुधः ॥

(५) "त्वग्भेदात्शोणितस्रावादामांसव्यथनादपि । संज्ञां न लभ
यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ" इति वाग्भटम् ॥

उद्ग्रद[1]न्तीषादन्तो[2] वक्रगा घटना घटा[1] ।
मदो[1] दानं[2] प्रवृत्ति[3]श्च वमथुः[1] करशीकरः[2] ॥२८९॥
हस्तिनासा[1] करः[2] शुण्डा[3] हस्तो[4]ऽस्याग्रं तु पुष्करम्[1] ।
अङ्गुलिः[1] कर्णिका[2] दन्तौ[1] विषाणौ[2] स्कन्ध[1] आसनम्[2] ॥२९०॥
कर्णमूलं चूलिका[1] स्या दीषिका[1] त्वक्षिकूटकम् ।
अपाङ्गदेशो निर्य्याणं[1] गण्ड[1]स्तु करटः[2] कटः[3] ॥२९१॥
अवग्रहो[1] ललाटं[2] स्या दारचः[1] कुम्भयो रधः ।
कुम्भौ[1] तु शिरसः पिण्डौ कुम्भयो रन्तरं विदुः[1] ॥२९२॥
वातकुम्भ[1]स्तु तस्याधो वाहित्थ[1] तु ततो ऽप्यधः ।
वाहित्थाधः प्रतिमानं[1] पुच्छमूलं तु पेचकः[1] ॥२९३॥
दन्तभागः[1] पुरोभागः पक्षभाग[1]स्तु पार्श्वतः ।
पूर्व्वस्तु जङ्घादिदेशो गात्रं[1](1) स्यात् पश्चिमो ऽपरा[1] ॥२९४॥
विन्दुजालं पुनः पद्मं[1] शृङ्खलो[1] निगडो[2] ऽन्दुकः[3] ।
हिञ्जीर[4]श्च पादपाशो[5] वारि[1]स्तु गजबन्धभूः ॥२९५॥
त्रिपदी[1] गात्रयो(2)र्बन्ध एकस्मिन्नपरे ऽपि च ।
तोत्रं वेणुकं[2] मालानं[1] बन्धस्तम्भो ऽङ्कुशः[1] सृणिः[2] ॥२९६॥
अपष्ठं[1] त्वङ्कुशस्याग्रं यात[1]मङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म्म यतं वीतं[1] तु तद्द्वयम् ॥२९७॥

---

(1) गच्छत्यनेन गात्रं स्त्रियां गात्रा अपरभागे भवत्वादपरा क्लीबे अपरं जङ्घादित्वाद्गत्वे वरा ॥

(2) गात्रयोरिति द्वयोः पूर्व्वजङ्घयोः एकस्मिन् अपरे इति एकस्यापश्चिमजङ्घां च अपराशब्दस्य स्त्री क्लीबत्वात् अपरे इति सप्तमी ॥

कक्ष्या[१] दूष्या[२] वरत्रा[३] स्यात् कण्ठबन्धः[१] कलापकः[२] ।
घोटक[१]स्तुरग[२]स्तार्क्ष्य[३]स्तुरङ्गो[४]ऽश्व[५]स्तुरङ्गमः[६] ॥२९८॥
गन्धर्वो[७]ऽर्वा[८](१) सप्ति[९]-वीति[१०] र्वाहो[११] वाजी[१२] हयो[१३] हरिः[१४]
वडवा[१]ऽश्वा[२] प्रसू[३]र्भामी[४] किशोरो[१]ऽल्पवया हयः ॥२९९॥
जवाधिकस्तु जवनो[१] रथ्यो[१] वोढा रथस्य यः ।
आजानेयः[१] कुलीनः[२] स्यात् तद्देश्यास्तु(२) सैन्धवाः[१] ॥३००॥
वानायुजाः[१] पारसीकाः[१] काम्बोजा[१] वाह्लिका[१]-दयः ।
विनीतस्तु साधुवाही[१] दुर्विनीतस्तु शूकलः[१] ॥३०१॥
कश्यः[१] कशार्हो[२] हृदयावर्त्ती श्रीवत्सकी[१] हयः ।
पञ्चभद्र[१]स्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥३०२॥
पुच्छोरः खुरकेशास्यैः सितैः स्यादष्टमङ्गलः[१] ।
सिते तु कर्कः[१] कोकाहो[२] खोङ्गाहः[१] श्वेतपिङ्गले ॥३०३॥
पीयूषवर्णे सेराहः[१] पीते तु हरियो[१] हये ।
कृष्णवर्णे तु खुङ्गाहः[१] कियाहो[१] लोहितो हयः ॥३०४॥
आनीलस्तु नीलको[१]ऽथ त्रियूहः[२] कपिलो हयः ।
वोल्लाह[१]स्त्वयमेव(३) स्यात् पाण्डुकेसरवालधिः ॥३०५॥

---

(१) अर्वा अर्वाणौ अर्वाणः, अर्वाणम् इत्यादौ अनोऽस्य इत्यनेन जायमानाकारलोपे नयमन्तसंयोगात् इत्यनेन वसन्तसंयोगपरत्वाद् नकारस्य लोपाऽनुत्पत्तौ अर्व्वणः अर्व्वणा अर्व्वभ्यां सम्मतमेतत् अन्यमते तु अर्व्वणस्त्रसावनञ इति पाणिनीयसूत्रेण अर्व्वन्तौ अर्वः इत्यादि ॥

(२) स स देशो जन्मभूमिरेषाम् ।

(३) अयं त्रियूह एव ।

उराहस्तु मनाक् पाण्डुः कृष्णजङ्घो भवेद्यदि ।
सुरूहको[१]गर्दभाभो वोरुखान[१]स्तु पाटलः ॥ ३०६॥
कुलाहस्तु मनाक् पीतः कृष्णः स्याद्यदि जानुनि ।
उकनाहः[१]पीतरक्तच्छायः[(१)] स एव तु क्वचित् ॥३०७॥
कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः शोणः[१] कोकनदच्छविः ।
हरिकः[१]पीतहरितच्छायः स एव हालकः[२] ॥३०८॥
पङ्गुलः[१] सितकाचाभो हलाह[१] श्चित्रितो हयः ।
ययु[१]रश्वोऽश्वमेधीयः[२]प्रोथ[१]मश्वस्य नासिका ॥३०९॥
मध्यं कश्यं निगाल[१]स्तु गलोद्देशः खुराः[१]शफाः[२] ।
अथ पुच्छं वालहस्तो[२]लाङ्गूलं[३] लूम[४(२)] वालधिः[५] ॥३१०॥
उपावृत्त[१]-परावृत्त[२]-लुठितानि[३] तु वेल्लिते[४] ।
धोरितं[१]वल्गितं[२]प्लुत[३]मुत्तेजितो[४]त्तेरितानि[५] च ॥३११॥
गतयः पञ्च धारा[१]-ख्या तुरङ्गाणां क्रमादिमाः[(३)] ।
तत्र धौरितकं[१]धौर्य्यं[२]धोरणं[३]धोरितं[४] च तत् ॥३१२॥
बभ्रु-कङ्क-शिखि-क्रोड-गतिवत्[१]वल्गितं[१] पुनः ।
अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्[२] ॥३१३॥
प्लुतं[१] तु लङ्घनं[२] पक्षि-मृग-गत्य-नुकारकम्[३] ।
उत्तेजितं[१]रेचितं[२]स्यान्मध्यवेगेन या गतिः[४] ॥३१४॥

---

(१) सं उकनाह एव ॥

(२) लूमशब्दो व्यञ्जननकारान्तः लूम लूमनी लूम्नि लूमानि अका-रान्तोऽपीति केचित् तन्मते लूमवालधीत्येकं पदम् लूमं लूमे लूमानि ॥

(३) क्रमात् बभ्र्वादिगतिवत् धौरितकादयो भवन्ति यथा बभ्रु-गतिवत् धौरितकम् ॥

उत्तेरित[1] मुपकण्ठ[2] मास्कन्दितक[3] मित्यपि ।
अतुश्रुत्योत्-श्रुत-गमनं कोपादिवाखिलैः पदैः[5] ॥३१५॥
आश्वीनो[1]ऽध्वा स यो ऽश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।
कवी[1] खलीनं[2] कविका[3] कवियं[4] मुखयन्त्रणम्[5] ॥३१६॥
पञ्चाङ्गी[1] वक्त्रपट्टं तु तलिका[1] तलसारकम्[2] ।
दामाञ्चनं[1(1)] पादपाशः[2] प्रक्षरं[1(2)] प्रखरः[2] समौ ॥३१७॥
चर्म्मदण्डे[1] कशा[2] रश्मौ[1] वल्गा[2]-वक्षेपण्यौ[3] कुशा[4] ।
पर्याणं[1] तु पल्ययनं[2] वीतं[1] फल्गु हयद्विपम् ॥३१८॥
वेसरो[1]ऽश्वतरो[2] वेगसर[3] श्चाथ क्रमेलकः[1] ।
कुलनाशः[2] शिशुनामा[3(3)] शलो[4] भोलि[5] र्मरुप्रियः[6] ॥३१९॥
मयो[7] महाङ्गो[8] वासन्तो[9] द्विककु[10]द्दुर्गलङ्घनः[11] ।
भूतघ्न[12] उष्ट्रो[13] दासेरो[14] रवणः[15] कण्टकाशनः[16] ॥३२०॥
दीर्घग्रीवः[17] केलिकीर्णः[18] करभ[1] स्तु त्रिहायणः ।
स तु शृङ्खलकः[1] काष्ठमयैः स्यात् पादबन्धनैः ॥३२१॥
गर्दभ[1] स्तु चिरमेही[2(4)] वालेयो[3] रासभः[4] खरः[5] ।
चक्रीवान्[6] शङ्कुकर्णो[7]ऽथ ऋषभो[1] वृषभो[2] वृषः[3] ॥३२२॥
माहेयः[4] सौरभेयो[5] भद्रः[6] शक्कर[7]-शाक्करौ[8] ।
उक्षा[9]ऽनड्वान्[10] ककुद्मान्[11] गौ[12] र्बलीवर्द[13] श्च शाङ्करः[14] ॥३२३॥

---

(१) पश्चात्पादबन्धनरज्जुः ॥

(२) अयंसन्नाहः "प्रक्षरं प्रखरोऽस्त्रियाम्" इति वैजयन्ती ॥

(३) शिशुनामानौ शिशुनामानः ॥

(४) चिरमेहिणौ चिरमेहिणः ॥

उक्षा तु जातो(१) जातोक्षः¹ स्कान्धिकः¹ स्कन्धवाहकः²।
महोक्षः¹ स्याद् वृद्धतरो² वृद्धोक्ष¹स्तु जरद्गवः² ॥२२४॥
षण्डतोचित आर्षभ्य¹ कूटो² भग्नविषाणकः²।
इट्चरो¹ गोपति²षण्डो³ गोवृषो⁴(२) मदकोहलः⁵ ॥२२५॥
वत्सः¹ शकृत्करि²स्तर्णो³ दम्य¹-वत्सतरौ² समौ।
नस्योतो¹ नस्तितः² प्रष्ठवाट्¹ तु स्याद्युगपार्श्वगः² ॥२२६॥
युगादीनां तु वोढारो युग्य¹-प्रासङ्ग्य²--शाकटाः³।
स तु सर्वधुरीणः¹ स्यात् सर्वां वहति यो धुरम् ॥२२७॥
एकधुरीणै¹-कधुरावु² भावे कधुरावहे।
धुरीण¹ धुर्य²-धौरेय³ धौरेयक⁴-धुरन्धराः⁵ ॥२२८॥
धूर्वहे⁶ऽथ गलि¹र्दुष्टवृषः² शक्तोऽप्यधूर्वहः।
गौरी¹ शष्य.² हष्ठवाह्लो¹ द्विदन्(३) षोडन् द्वि-षट्-रदौ² ॥२२९॥
वहः¹ स्कन्धोऽथ कूटं¹ तु ककुदं² नैचिकं¹ शिरः।
विषाणं¹ कूणिका² शृङ्गं³ सास्ना¹ तु गलकम्बलः² ॥२३०॥

---

(१) वाहनयोग्यतां प्राप्तः॥

(२) गोवृषो मदकोहलः इति वा॥

(३) द्विदन्तौ द्विदन्तः, षोड़न्तौ षोड़न्तः, द्विशब्दात् षट्शब्दाच्च रदो बोध्यते द्विदन् १ द्विरदः २। षोड़न् १ षट्‌रदः २। अन्ये तु दन्तस्य दत्रादेशे कृते षोड़न्निति शब्दान्तरं नकारान्तं राजन्शब्दवन्नियतलिङ्ग इति हैमबृहद्वृत्तिः, तदा षोड़ा षोड़ानौ षोड़ानः इत्यादि षोड़न् षड्दशनः स्मृतः इति हलायुधः, द्वौ षणौ षट्दशना दन्ता यस्य षोड़न् स्वार्थे कखौदयि प्रतादित्वात् षोड़त इति तु तट्टीका तदा देववत् षोड़न्तः षोड़न्तौ षोड़ताः इत्यादि॥

गौः[1] सौरभेयी[2] माहेयी[3] माता[4] सुरभि[5] रर्जुनी[6] ।
उस्रा[7]ऽघ्न्या[8] रोहिणी[9] शृङ्गिण्य[10] नड्वाह्य[11] नडुही[12] तथा[13] ॥३३१॥
तम्पा[14] निलिम्पिका[15] तम्बा[16] सा तु वर्णै रनेकधा ।
प्रष्ठौही[1] गर्भिणी[2] वन्ध्या[1] वशा[2] वेहत्[1(1)] वृषोपगा ॥३३२॥
अवतोका[1] स्रवद्गर्भा वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी[1] ।
प्रौढवत्सा बष्कयिणी[1] धेनु[1] स्तु नवसूतिका ॥३३३॥
परेष्टु[1] र्बहुसूतिः स्यात् गृष्टिः[1] सकृत्प्रसूतिका ।
प्रजने काल्यो[1] पसर्य्या[2] सुखदोह्या तु सुव्रता[1] ॥३३४॥
दुःखदोह्या तु करटा[1] बहुदुग्धा तु वञ्जुला[1] ।
द्रोणदुग्धा[1] द्रोणदुघा[2] पीनोध्नी[1] पीवरस्तनी[2] ॥३३५॥
पीतदुग्धा[1] तु धेनुष्या[2] संस्थिता दुग्धबन्धके ।
नैचिकी[1] तूत्तमा गोषु पलिक्नी[1] बालगर्भिणी ॥३३६॥
समांसमीना[1] तु सा या प्रतिवर्षं विजायते ।
स्यादुच्चण्डी तु सुकरा[1] वत्सकामा[1] तु वत्सला[2] ॥३३७॥
चतुरब्दे हायणी[1(2)] त्र्येका द्वायन्ये[1] कादि-वर्षिका ।
आपीन[1] मूधो[2] गोविट्[1(3)] तु गोमयं[2] भूमिलेपनम्[3] ॥३३
तत्र शुष्के तु गोशकृत्[1]? करीषं[2]-छगणौ[3] अपि ।
गवां सर्वं गव्यं[1(4)] व्रजे गोकुलं[2] गोधनं[3] धनम्[4] ॥३३८॥

---

(१). वेहतौ वेहतः स्त्री ।

(२) चतुर्हायणी १ त्रिहायणी २ गोसंख्या देहायनादवयीति णी चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसीति णत्वम् १ द्विहायनी १ एकहायनी २ ।

(३) जयती जयाति, गोविशौ गोविशः ।

(४) गोरादिकं "गव्यं गोसम्भवं सर्व्व" मिति हलायुधः ।

प्रजने[1] स्यादुपसरः[2] कोलः[1] पुष्पलकः[2](1) शिवः[3] ।
बन्धनं[1] दाम[2](2) सन्दानं[3] पशुरज्जु स्तु दामनी[1] ॥२४०॥
अजः[1] स्यात् छगलः[2] छाग[3] च्छगो[4] बस्तः[5] स्तभः[6] पशुः[7] ।
अजा[1] तु छागिका[2] भज्जा[3] सर्व्वभक्षा[4] गलस्तनी[5] ॥२५१॥
युवा ऽजो वर्करो[1] ऽवौ[1] तु मेषो[2]-र्णायु[3] र्हुडो[4]-रणाः[5] ।
उरभ्रो[6] मेषलको[7] दृष्णिरे[8] डको[9] रोमशो[10] हुडुः[11] ॥२४१॥
सम्फालः[12] शृङ्गिणो[13] भेड़ो[14] मेषी[1] तु कुररी[2] रुजा[3] ।
जालकिन्य[4] विला[5] वेण्य[6] येडिकः[1] शिशुवाहकः[2](3) ॥२४२॥
पृष्ठशृङ्गो[3] वनाज[4] स्या दविदुग्धे[1] त्व वेः परम्(4) ।
मोढं[2] दूसं[3] मरीसं[4] च कुक्कुरो[1] वक्रबालधिः[2] ॥२४३॥
अस्थिभु[3] ग्भषणः[4] सारमेयः[5] कौलेयकः[6] शुनः[7] ।
शुनिः[8] श्वामो[9] गृहमृगः[10] कुक्कुरो[11] रात्रिजागरः[12] ॥२४५॥
रसनालिट्[13] रतपराः(5) कौल[14]-शायि[15]-वणा[16]-न्दुकाः[17] ।
शालावृको[18] मृगदंशः[19] श्वा[20] ऽलर्कस्तु स रोगितः ॥२४६॥
विश्वकद्रु[1] स्तु कुशलो मृगव्ये सरमा[1] शुनी[2] ।

---

(१) पुष्कलको गन्धमृगे कीलके क्षपणेऽपि च इति श्रीधरः । पुष्कलक इत्यपि पाठः ॥

(२) दाम दाम्नी दामनी, दामानि क्ली, दामा दामानौ दामानः स्त्री ॥

(३) वनछाग इति यस्य नाम ॥

(४) अविकोढम् १ अविदूसम् २ अविमरीसम् ॥

(५) रतकीलः १ रतशायी २ रतव्रणः ३ रतान्दुकः ४ ॥

विड्वरः[१] सूकरे ग्राम्ये महिषो[१] यमवाहनः[२] ॥२४७॥
रजस्वलो[३] वाहरिपु[४] र्लुलायः[५] (लुलापः) सैरिभो[६] मह्[७] ।
धीरस्कन्धः[८] कृषाणङ्को[९] अरण्यो[१०] हंसभीरुकः[११] ॥२४८॥
रक्ताक्षः[१२] कासरो[१३] हंस कालीतनयः[१४]-लालिकौ[१५] ।
अरण्यजे ऽस्मिन् गवलः[१] सिंहः[१] कण्ठीरवो[२] हरिः[३] ॥२४९॥
हर्य्यक्षः[४] केसरी[५] भारिः[६] पञ्चास्यो[७] नखरायुधः[८] ।
महानादः[९] पञ्चशिखः[१०] पारिन्द्रः[११] पत्य[१२]-री[१३] मृगात्[(१)] ॥२५०॥
श्वेतपिङ्गो[१४] ऽथ व्याघ्रो[१] द्वीपी[२] शार्दूल[३]-चित्रकौ[४] ।
चित्रकायः[५] पुण्डरीक[६] स्तरक्षु[१]स्तु मृगादनः[२] ॥२५१॥
शरभः[१] कुञ्जराराति[२] रुत्पादको[३] ऽष्टपा[४] दपि ।
गवयः[१] स्या द्वनगवो[२] गोसदृक्षो[३] ऽश्ववारणः[४] ॥२५२॥
खड्गी[१] वाध्रीणसः[२(२)] खड्गो[३] गण्डको ऽथ किरः[१] किरिः[२] ।
भूदारः[३] सूकरः[४] क्रोडो[५] वराहः[६] क्रोडः[७]-पोत्रिणौ[८] ॥२५३॥
घोणी[९] दृष्टिः[१०] स्तब्धरोमा[११] दंष्ट्री[१२] किट्या[१३] स्तलाङ्गुली[१४] ।
आखनिकः[१५] शिरोमर्मा[१६] स्थूलनासो[१७] बहुप्रजः[१८] ॥२५४॥
भाल्लुके[१] भालूक[२]-र्क्ष[३]-च्छभल्ल[४]-भल्लूक[५]-भल्लुकाः[६] ।
शृगालो[१] जम्बुकः[२] फेरुः[३] फेरण्डः[४] फेरवः[५] शिवा[६] ॥२५५॥
घोरवासी[७] भूरिमायो[८] गोमायु[९] र्मृगधूर्त्तकः[१०] ।

(१) पारीन्द्रः इत्यपि इति टीका, सिंहे पारिन्द्र पारीन्द्रौ इति शब्दभेदः, मृगपति २ मृगारिः २ ॥

(२) वाध्रीव नासिकाऽस्य वाध्रीणसः [illegible] मत इति मता देशः ॥

क्रोडो[११] भूदारः[१२] क्रोडा[१३] शिवाभेदे ऽल्पके किखिः[१] ॥२५६॥
ऋक्षो ऽच्छभल्ल[१] लोपाकौ[२] कोकः[१] स्त्री ईहामृगो[२] वृकः[२] ।
[illegible][१] मर्कटस्तु कपिः[२] कीशः[३] प्लवङ्गमः[४] ॥२५७॥
प्लवङ्गः[५] प्लवगः[६] शाखामृगो[७] हरि[८] र्वलीमुखः[९] ।
वनौका[१०] वानरो[११] ऽथासौ गोलाङ्गूलो[१] ऽसिताननः[२] ॥२५८॥
मृगः[१] कुरङ्गः[२] सारङ्गो[३] वातायु[४] र्हरिणा[५] वपि ।
मृगभेदा रुरु[१]-न्यङ्कु[२]-रङ्कु[३]-गोकर्ण[४]-शम्बराः ॥२५९॥
चमूरु[६]-चीन[७]-चमराः[८] समूरु[९]-ण[१०]-ऋश्य[११]-रौहिषाः[१२] ।
कदली[१३] कन्दली[१४] कृष्णसारः[१५](१) पृषत[१६]-रोहितौ[१७] ॥२६०॥
दक्षिणेर्मा[१](२) तु स मृगो यो व्याधै र्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमी[१] र्वातमृगः शशस्तु मृगलोमकः[२] ॥२६१॥
शूलिको[३] लोमकर्णो[४] ऽथ शल्य[१] शल[२]-शल्यकौ[३] ।
श्वावि[४] च्च तच्छलाकायां शललं[१](३) शलमि[२]त्यपि ॥२६२॥
गोधा[१] निहाका[२] गौधेर[१]-गौधारौ[२] दुष्टतत्सुते ।
गौधेयो[३] ऽन्यत्र(४) मुसली[१] गोधिका[२]-गोलिके[३] गृहात्(५) ॥२६३॥
माणिक्य[४] भित्तिका[५] पल्ली[६] कुड्यमत्स्यो[७] गृहोलिका[८] ।

---

(१) कृष्णेन वर्णेन सारः शबलः कृष्णसारः इति टीका, अन्यमते कृष्णसार कालसारौ यदन्यकौ च तालश्चौ च इति शब्दभेदनाममौक्ता ॥

(२) दक्षिणेर्माणौ दक्षिणे ईर्म व्रणं यस्य मृगः ॥

(३) शललं शलमिति द्वौ तालव्यादी स्वरादौ ॥

(४) दुष्टादन्यत्र ॥

(५) गृहगोधिका १ गृहगोलिका २ ॥

स्यादञ्जनाधिका[१] हालि[२]रञ्जनिका[३] हलाहलः[४] ॥२६४॥
स्थूलाञ्जनाधिकायां तु ब्राह्मणी[१] रक्तपुच्छिका[२] ।
कृकलासस्तु[१] सरटः[२] प्रतिसूर्यः[३] शयानकः[४] ॥२६५॥
मूषिको[१] मूषको[२] वज्रदशनः[३] खनको[४]ऽन्दुरौ[५] ।
उन्दुरु[६]र्वृष[७] आखु[८]श्च सूक्ष्मास्यो[९] दृषलोचने[१०] ॥२६६॥
छुछुन्दरी[१] गन्धमूष्यां[२] गिरिका[१] बालमूषिका[२] ।
बिडाल[१]श्चोतु[२]र्मार्जारो[३] ह्रीकु[४]श्च वृषदंशकः[५] ॥२६७॥
जाहकी[१] गात्रसङ्कोची मण्डली[२] नकुलः[१] पुनः ।
पिङ्गलः[२] सर्पहा[३] बभ्रुः[४] सर्पो[१]ऽहिः[२] पवनाशनः[३] ॥२६८॥
भोगी[४] भुजङ्ग[५]-भुजगा[६] वुरगो[७] द्विजिह्व[८]-
व्यालो[९] भुजङ्गम[१०]-सरीसृप[११]-दीर्घजिह्वाः[१२] ।
काकोदरो[१३] विषधरः[१४] फणभृत्[१५] पृदाकु[१६]
र्दंष्ट्री[१७]-कुण्डलि[१८]-बिलेशय[१९]-दन्दशूकाः[२०] ॥२६९॥
दर्वीकरः[२१] कञ्चुकि[२२]-चक्रि[२३]-गूढ-
पात्[२४] पन्नगा[२५] जिह्मग[२६]-लेलिहानौ[२७] ।
कुम्भीनसा[२८]-शीविष[२९]-दीर्घपृष्ठाः[३०]
स्याद्राजसर्प[१]स्तु भुजङ्गभोजी[२] ॥२७०॥
चक्रमण्डल्य[१] अगरः[२] पारीन्द्रो[३] वाहसः[४] शयुः[५]
अलगर्दो[१] जलव्यालः[२] समौ राजिल[१]-डुण्डुभौ[२] ॥२७१॥
भवेत्तिलित्सो[१] गोनासो[२] गोनसो[३] घोणसो[४]ऽपि च ।
कुक्कुटाहिः[१] कुक्कुटाभो[२] वर्णेन च रवेण च ॥२७२॥
नागाः[१] पुनः काद्रवेया[२]स्तेषां (भोगवती) भोगावती[१] पुरी ।
शेषो[१] नागाधिपो[२]ऽनन्तो[३] द्विसहस्राक्ष[४] आलुकः[५] ॥२७३॥

स च श्यामोऽथवा शुक्लः सितपङ्कजलाञ्छनः ।
वासुकिस्तु सर्पराजः श्वेतो नीलसरोजवान् ॥२७४॥
तक्षकस्तु लोहिताङ्गः स्वस्तिकाङ्कितमस्तकः ।
महापद्मस्तु विशुक्लो दशबिन्दुकमस्तकः ॥२७५॥
शङ्खस्तु पीतो बिभ्राणो रेखां बिन्दुसितां गले ।
कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः ॥२७६॥
अथ कम्बलाश्वतर-धृतराष्ट्र-बलाहकाः ।
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवाः ॥२७७॥
निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोकः सविषा निर्विषाश्च ते(1) ।
नागाः स्युर्दृग्विषा लूमविषास्तु वृश्चिकादयः ॥२७८॥
व्याघ्रादयो लोमविषा नखविषा नरादयः ।
लालाविषास्तु लूताद्याः कालान्तरविषाः पुनः ॥२७९॥
मूषिकाद्या दूषीविषं त्ववीर्यमौषधादिभिः(२) ।
कृत्रिमं तु विषं चारं गरश्चोपविषं च तत् ॥२८०॥
भोगोऽहिकायो दंष्ट्राऽऽशी(३) दर्वी भोगः फटः स्फुटः ।
फणोऽहिकोशस्तु निर्ल्वयनी निर्मोक-कञ्चुकाः ॥२८१॥

इत्यहिकायः ।

(1) विषेण सहिताः सर्पा नागादयः निर्विषा अजगरादयः ।

(२) यत् औषधमन्त्रप्रयोगादिभिः अवीर्यं भवति तद्दूषीविषमित्युच्यते ।

(३) आशिषो आशिषः स्तो दन्तालाः ।

विहगो[१] विहङ्गम[२]-खगौ[३] पतगो[४] विहङ्गः[५]
शकुनिः[६] शकुन्ति[७]-शकुनौ[८] वि[९]-वयः[१०](१) शकुन्ताः[११] ।
नभसङ्गमो[१२] विकिर[१३] पत्ररथौ[१४] विहायो[१५](२)
द्विज[१६]-पक्षि[१७]-विष्किर[१८]-पतत्रि[१९]-पतत्[२०] पतङ्गाः[२१](३) ॥३८२॥
पित्स[२२] न्नीडा[२३]-ण्डजो[२४] ऽगौका[२५](४) चञ्चु[१] चञ्चूः[२] त्रुपाटिका[३] ।
त्रोटि[४]श्च पत्रं[१] पतत्रं[२] पिच्छं[३] वाज[४] स्तनूरुहम्[५] ॥३८३॥
पक्षो[६] गरुत्[७] च्छद[८] श्चापि(५) पक्षमूलं तु पक्षतिः[१] ।
प्रडीनो[१] ड्डीन[२]-सण्डीन[३]-डयनानि[४] नभोगतौ ॥३८४॥
पेशी(६) कोशो[१] ऽण्डे[२] कुलायो[१] नीडे[२] केकी[१] तु सर्पभुक्[२] ।
मयूर[३]-बर्हिणौ[४] नीलकण्ठो[५] मेघसुहृत्[६] शिखी[७] ॥३८५॥
शुक्लापाङ्गो[८] ऽस्य वाक् केका[१] पिच्छं(७) बर्हं[२] शिखण्डकः[३] ।
प्रचलाकः[४] कलाप[५] श्च मेचकः[१] चन्द्रकः[२] समौ ॥३८६॥
वनप्रियः[१] परभृत[२] स्ताम्राक्षः[३] कोकिलः[४] पिकः[५] ।
कलकण्ठः[६] काकपुष्टः[७] काको[१]ऽरिष्टः[२] सकृत्प्रजः[३] ॥३८७॥

---

(१) स्त्रियां वी व्यौ व्यः, नदीवत् विः वी वयः, वयसी वयांसि क्ली ॥

(२) विहायाः विहायसौ विहायसः ॥

(३) पतन्नि नान्तः पतन् पतन्तौ पतन्तः ॥

(४) नीडजः १ अण्डजः २ अगौकाः सान्तः ॥

(५) गरुत् गरुतः पुं गरुती गरुन्ति क्ली ॥

(६) पेशी १ कोशः २ अण्डः ३ नामत्रयमित्यन्ये ॥

(७) पिच्छमिति विशेषणं तेन बर्हादि पञ्चाप्येव नामानीत्यन्ये ॥

आत्मघोष[4]श्चिरजीवी[5]घूकारिः[6] करटो[7]द्विकः[8] ।
एकदृग्[9] बलिभुक्[10] ध्वाङ्क्षो मौकुलि[11] र्वायसो[12] ऽन्य-
भृत्[14](1) ॥३८८॥
द्रोण-द्रोण-दग्ध-कृष्ण-पर्व्वते-भ्य स्त्वमौ[5] परः(2) ।
पवनाश्रय[1] श्च काकोलो[2] मद्गु[1] स्तु जलवायसः[2] ॥३८९॥
घूकः[1] निशाटः[2] काकारिः[3]कौशिको[4] लूक[5]-पेचकाः[6] ।
दिवान्धो[1] ऽथ निशावेदी[1] कुक्कुट[2] श्चरणायुधः[3] ॥३९०॥
कृकवाकु[4] स्ताम्रचूडो[5]विष्टताक्षः[6](3) शिखण्डिकः[7] ।
हंसा[1]श्चक्राङ्ग[2]-चक्राङ्ग[3]-मानसौकः[4]-सितच्छदाः[5] ॥३९१॥
राजहंसा[1] स्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितैः ।
मल्लिकाक्षा[1](4) स्तु मलिनै र्धार्त्तराष्ट्राः[1] सिते-तरैः ॥३९२॥
कादम्बा[1]स्तु कलहंसाः[2] पक्षैः स्यु रतिधूसरैः ।
वारला[1] वरला[2] हंसी[3]वारटा[4] वरटा[5]च सा ॥३९३॥
दार्वाघाटः[1] शतपत्रः[2] खञ्जरीट[1]स्तु खञ्जनः[2] ।
सारस[1]स्तु लक्ष्मणः[2]स्यात् पुष्कराख्यः[3] कुरङ्करः[4] ॥३९४॥
सारसी[1] लक्ष्मणा[2] ऽथ क्रुङ्[1](5) क्रौञ्चे[2] चाषे[1]किकीदिविः[2] ॥

(1) अन्यभृतौ अन्यभृतः ॥

(2) द्रद्रुकाकः १ द्रोणकाकः २ दग्धकाकः ३ कृष्णकाकः ४ पर्व्वतकाकः ५ ॥

(3) विष्टते अक्षिणी अस्य विष्टताक्षः इति टीका ॥

(4) मल्लिकाकारेऽक्षिणी एषां मल्लिकाक्षाः शुक्लापाङ्गत्वात् इति टीकाकृतः ॥

(5) क्रुञ्चौ क्रुञ्चः ॥

चातकः[1] स्तोकको[2] बप्पीहः[3] सारङ्गो[4] नभोम्बुपः[5] ॥३९५॥
चक्रवाको[1] रथाङ्गाह्वः[2] कोको[3] द्वन्द्वचरो[4]ऽपि च ।
टिट्टिभ[1]स्तु कटुक्काणो[2] उत्पादशयन[3]श्च सः ॥३९६॥
चटको[1] गृहबलिभुक्[2] कलविङ्कः[3] कुलिङ्ककः[4] ।
तस्य योषित्तु चटका[1]स्त्र्य-पत्ये चटका[1] तयोः ॥३९७॥
पुमपत्ये चाटकैरो[1] दात्यूहे[1] कालकण्टकः[2](1) ।
जलरङ्कु[2]र्जलरङ्को,[4] बको[1] कह्वो[2] बकोट[3]-वत् ॥३९८॥
बलाहकः[1]स्या द्बलाको[1] बलाका[1] बिसकण्ठिका[2] ।
भृङ्गः[1] कलिङ्गो[2] धूम्याटः[3] कङ्क[1]स्तु कमनच्छदः[2] ॥३९९॥
लोहपृष्ठो[3] दीर्घपादः[4] कर्कटः[5] स्कन्धमल्लकः[6] ।
चिल्लः[1] शकुनि[2]रातापी[3] श्येनः[1] पत्री[2] शशादनः[3] ॥४००॥
दाक्षाय्यो[1] दूरदृक्[2] गृध्रो[3]ऽथोत् क्रोशो[1] मत्स्यनाशनः[2] ।
कुररः[3] कीर[1]स्तु शुको[2] रक्ततुण्डः[3] फलादनः[4] ॥४०१॥
शारिका[1] तु पीतपादा[2] गोराटी[3] गोकिराटिका[4] ।
स्या च्चर्मचटिकायां[1] तु जतुका[2]ऽजिनपत्रिका[3] ॥४०२॥
वल्गुलिका[1] मुखविष्ठा[2] परोष्णी[3] तैलपायिका[4] ।
कर्करेटुः[1] करेटुः[2] स्यात् करटुः[3] कर्कराटुकः[4] ॥४०३॥
आटि[1]राटिः[2]शरारिः[3] स्यात् ककरा[1]-ककरौ[2] समौ(2) ।

(१) कालाः कण्टका रोमोद्भेदोऽस्य कालकण्टकः काळः कण्ठो-ऽस्य कालकण्ठ इत्यन्ये। ग्रन्थभेदे तु "जलरङ्कौ जलरङ्कुः कालात्-कण्टक कण्ठकौ" इति ॥

(२) गौरतित्तिरिः इत्यस्य टीका, शब्दरत्नाकरे तु ककराककरौ तुभौ कपिञ्जले इति ॥

भासे[1] शकुन्तः[2] कोयष्टौ[1] शिखरी[2] जलकुक्कुभः[3] ॥४०४॥
पारापतः[1] कलरवः[2] कपोतो[3] रक्तलोचनः[4] ।
ज्योत्स्नाप्रिये[1] चलचञ्चु[2]-चकोर[3]-विषसूचकाः[4] ॥४०५॥
जीवंजीवस्तु[1] गुन्द्रालो[2] विषदर्शनमृत्युकः[3] ।
व्याघाटस्तु[1] भरद्वाजः[2] स्रवस्तु[1] गालसंभवः[2] ॥४०६॥
तित्तिरिस्तु[1] खरकोणो[2] हारीतस्तु[1] मदक्कुरः[2] ।
कारण्डवस्तु[1] मल्लः[2] सुगृहस्[1]त्वञ्जसूचिकः ॥४०७॥
कुम्भकारकुक्कुटस्तु[1] कुक्कुभः[2] कुहकस्वनः[3] ।
पक्षिणा येन गृह्णन्ति पक्षिणोऽन्ये स दीपकः[1] ॥४०८॥
छेका[1] गृह्याश्[2]च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिणः ।

इति पञ्चेन्द्रियाः ।

मत्स्यो[1] मीनः[2] पृथुरोमा[3] झषो[4] वैसारिणो[5]ऽण्डजः[6] ॥४०९॥
सङ्घचारी[7] स्थिरजिह्व[8] आत्माशी[9] स्वकुलक्षयः[10] ।
विसारः[11] शकली[12] शल्की[13] शम्बरो[14]ऽनिमिषस्[15] तिमिः[16] ॥४१०॥
सहस्रदंष्ट्रो[1] वादालः[2] पाठीने[1] चित्रवल्लिकः[2] ।
शकुले[1] स्यात् कलको[2]ऽथ गडकः[1] शकुलार्भकः[2] ॥४११॥
चलूपी[1] शिशुके[2] प्रोष्ठी[1]-शफरौ[2] श्वेतकोलके[3] ।
नलमीनश्[1] चिलिचिमो[2] मत्स्यराजस्तु[1] रोहितः[2] ॥४१२॥
मद्गुरस्तु[1] राजशृङ्गः[2] शृङ्गी तु[1] मद्गुरप्रिया[2] ।
क्षुद्राण्डमत्स्यजातं तु पोताधानं[1] जलाणुकम्[2](1) ॥४१३॥

(१) अबे चयति जलाणुकं कथ्येऽपि रितिरपि टुकः ॥

महामत्स्यास्तु चीरल्लि तिमिङ्गिलगिलादयः ।
अथ यादांसि[1] नक्राद्या हिंसका जलजन्तवः ॥४१४॥
नक्रः[1] कुम्भीर[2]-मालास्यः[3] कुम्भी[4] महामुखो[5]ऽपि च ।
तालुजिह्वः[6] शङ्खमुखो[7] गोमुखो[8] जलसूकरः[9] ॥४१५॥
शिशुमार[1] स्त्वम्बुकूर्म्म[2] उष्णवीर्य्यौ[3] महावसः[4] ।
उद्र[1]स्तु जलमार्जारः[2] पानीयनकुलो[3] वसी[4] ॥४१६॥
ग्राहे[1] तन्तु[2] स्तन्तुनागो[3]ऽवहारो[4] नाग[5] तन्तुणौ[6] ।
अन्येपि यादोभेदाः स्यु र्वंशयो मकरादयः[1] ॥४१७॥
कुलीरः[1] कर्कटः[2] पिङ्गचक्षुः[3] पार्श्वोदरप्रियः[4] ।
द्विधागतिः[5] षोड़शांह्रिः[6] कुरचिल्लो[7] बहिश्चरः[8] ॥४१८॥
कच्छपः[1] कमठः[2] कूर्म्मः[3] क्रोडपाद[4] श्चतुर्गतिः[5] ।
पञ्चाङ्गगुप्त[6]-दौलेयौ[7] जीवथः[8] कच्छपी[1] दुली[2] ॥४१९॥
मण्डूको[1] हरि[2]-शालूर[3] प्लव[4] भेक[5]-प्लवङ्गमाः[6] ।
वर्षाभूः[7] प्लवगः[8] शालुर[9]-जिह्म[10]-व्यङ्ग[11]-दर्दुराः[12] ॥४२०॥
स्थले नराद्यो ये तु ते जले जलपूर्व्वकाः[1(1)] ।
अण्डजाः[1] पक्षिसर्पाद्याः[1] पोतजाः[1(2)] कुञ्जरादयः[2] ॥४२१॥
रसजा[1(3)] मद्यकीटाद्या[2] र्गवाद्या जरायुजाः[4] ।

---

(१) जलशब्दः पूर्व्वे येषां यथा जलनरः जलहस्ती जलतुरगः एवं जलनरः तोयकरी नीरघोटक इत्यादि ॥

(२) पोतो नाम जरायुरहितो गर्भः आदिनाश्वाविच्छशशारिकाद्याः ॥

(३) रसाज्जायन्ते इति रसजाः आदिना घृतकीटाद्याः ॥

यूकाद्याः स्वेदजा[५] मत्स्यादयः सम्मूर्च्छनोद्भवाः[६(१)] ॥४२२॥
खगा भूजिद्रो[७(२)] ऽथोपपादुका[१] देवनारकाः।
तत्त्वयोनय इत्यष्टा[(३)] वुद्भि[१]दुद्भिज्ज[२]मुद्भिदम्[३] ॥४२३॥
इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां तिर्य्यक्काण्डश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ नरककाण्डः।

स्युर्नारका[१]स्तु परेत[२]-प्रेत[३]-यात्या[४]-तिवाहिकाः[५]।
याऽ[१] विष्टि[२] र्यातना[१] तु कारणा[२] तीव्रवेदना ॥१॥
नरक[१]स्तु नारकः[२] स्या न्निरयो[३] दुर्गति[४] श्च सः।
घनोदधि[१(४)]-घनवात[२]-तनुवात[३]-नभः[४]-स्थिताः ॥२॥
रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमः-प्रभाः[६(५)]।

(१) सम्मूर्च्छनादुद्भवो येषां सम्मूर्च्छजा इत्यर्थः आदिना सर्पादयो गृह्यन्ते॥

(२) उद्भिदति भुवमिति क्विपि उद्भिदः वक्षलवनाद्योऽपि शल-भादयः, उपपद्यन्ते स्वयमिति एवं शीलाः उपपादुकाः ॥

(३) तत्त्वानां जीवानां योनयः उत्पत्तिस्थानानि अष्टावण्डजा-दयः॥

(४) घननिविड़ उदधिः। एवं घनश्चासौ वातश्च। तनुश्चासौ वातश्च। नभः आकाशः। घनोदध्यादिषु प्रत्येकमवस्थिताः क्रमात् पृथुतराः अधोऽधो रत्नप्रभाद्याः सप्तनरकभूमयो भवन्ति ॥

(५) रत्नप्रभा १ शर्कराप्रभा २ वालुकाप्रभा ३ पङ्कप्रभा ४ धूम-प्रभा ५ तमःप्रभा ६ क्रमेण रत्नप्रभाद्यासु सप्तनरकभूमिषु नरकावास संख्यामाह त्रयेति॥

महातमःप्रभा[७] चेत्य धो धो नरकभूमयः[१] ॥ ३ ॥
क्रमात् पृथुतरा सप्ता[१] ऽथ त्रिंशत्पञ्चविंशतिः[२] ।
पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाण्यूनं च पञ्चभिः ॥४॥
लक्षं पञ्च च[३] नरकावासाः सीमन्तकादयः ।
एतासु[४] स्युः क्रमेणाथ पातालं[१] वडवामुखम् ॥५॥
बलिवेश्मा[२] धोभुवनं[३] नागलोको[४] रसातलम्[५] ।
रन्ध्रं[१] बिलं[२] निर्व्यथनं[३] कुहरं[४] शुषिरं[५] शुषिः[६] ॥६॥
छिद्रं[७] रोपं[८] विवरं[९] च निम्नं[१०] रोकं[११] वपा[१२] न्तरम्[१३] ।
गर्त्त[१]-श्वभ्रा[२]-वटा[३]-गाध[४]-दरा[५]स्तु विवरे भुवः ॥ ७॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां नरककाण्डः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ सामान्यकाण्डः ।

स्या ल्लोको[१] विष्टपं[२] विश्वं[३] भुवनं[४] जगती[५] जगत्[६] ।
जीवाजीवाधारक्षेत्रं लोको[१] ऽलोको[१] स्ततो ऽन्यथा ॥१॥
क्षेत्रज्ञ[१] आत्मा[२] पुरुष[३] श्चेतनः[४] स पुन र्भवी[१][५] ।

(१) रत्नप्रभायाम् ॥

(२) शर्कराप्रभायाम् ॥

(३) वालुकाप्रभायां पंकप्रभायां तमःप्रभायां महातमःप्रभायाम् ॥

(४) एतासु रत्नप्रभादिषु सप्तसु नरकभूमिषु क्रमेण उक्तसंख्यकाः सीमन्तकादयो नरकावासा भवन्ति । सीमन्तकोनाम रत्नप्रभा पृथिवी मध्यवर्त्ती नरकेन्द्रः ॥

(५) भविनो भविनः ॥

जीवः[२] स्यादसुमान्[३] सत्त्वं[४] देहभृत्[५]-जन्तु[६]-जन्तवः[७] ॥२॥
उत्पत्ति[१]र्जन्म[२](१) जनुषी[३] जननं[४] जनि[५] सम्भवः[६] ।
जीवो[१]ऽसु[२]-जीवित[३]-प्राणा[४] जीवातु[१]र्जीवनौषधम्[२] ॥३॥
श्वास[१]स्तु श्वसितं[२] सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास[१] आहरः[२] ।
आनो[२]बहिर्मुख स्तु स्यान्निःश्वासः[१]प्राण[२] एतनः[३] ॥४॥
आयु[१]र्जीवितकालो[२]ऽन्तःकरणं[१] मानसं[२] मनः[३] ।
हृ[४]च्चेतो[५]हृदयं[६]चित्तं[७] स्वान्तं[८](२) गूढपथो[९]-च्चलो[१०] ॥५॥
मनसः कर्म सङ्कल्पः[१] स्यादथो शर्म[१] निर्वृतिः[२] ।
सातं[२] सौख्यं[४] सुखं[५] दुःखं[१] त्वसुखं[२] वेदना[३]व्यथा[४] ॥६॥
पीडा[५]बाधा[६]र्त्तिरा[७]भीलं[८] कृच्छ्रं[९] कष्टं[१०] प्रसूतिजम्[११] ।
आमनस्यं[१२] प्रगाढ[१३] च स्यादाधि[१]र्मानसी व्यथा ॥७॥
सपत्नाकृति[१]-निष्पत्राकृती[२] त्वत्यन्तपीडने ।
क्षु[१]ज्जाठराग्निजा पीडा व्यापादो[१] द्रोहचिन्तनम् ॥८॥
उपज्ञा[१] ज्ञानमाद्यं स्याच्चर्चा[१] सङ्ख्या[२] विचारणा[३] ।
वासना[१] भावना[२] संस्कारो[३]ऽनुभूताद्यविस्मृतिः ॥९॥
निर्णयो[१] निश्चयो[२]ऽन्तः सम्प्रधारणा[१] समर्थनम्[२](३) ।
अविद्या[१]ऽहम्मत्य[२]-ज्ञाने[३]भ्रान्ति[१]र्मिथ्यामति[२]र्भ्रमः[३] ॥१०॥
सन्देह[१]-द्वापरा[२]-रेका[३] विचिकित्सा[४]च संशयः[५] ।
परभागो[१]गुणोत्कर्षो[२]दोषे[१]त्वादीनवा[२]-स्रवौ[३] ॥११॥

---

(१) जन्म मात्रोदन्तस्य ॥
(२) स्वान्तमित्यपि पाठः ॥
(३) युक्तायुक्तपरीक्षायाः ॥

स्वरूपं[1] लक्षणं[2] भाव[3]श्चात्म[4]-प्रकृति[5]-रीतयः[6]।

सहजो[7] रूपतत्त्वं[8] च धर्म्म[9] सर्गौ[10] निसर्ग[11]-वत् ॥१२॥

शीलं[12] सतत्त्वं[13] संसिद्धि[14]रवस्था[1] तु दशा[2]स्थितिः[3]।

स्नेहः[1]प्रीतिः[2]प्रेम[3]-हार्द्दं[4] दाक्षिण्यं[1]त्व नुकूलता[2] ॥१३॥

विप्रतिसारो[1] ऽनुशयः[2]पश्चात्तापो[3]ऽनुताप[4] श्च।

अवधान[1]-समाधान[2]-प्रणिधानानि[3]तु समाधौ[4]स्युः ॥१४॥

धर्म्मः[1]पुण्यं[2] वृषः[3] श्रेयः[4]-सुकृते[5] नियतौ[1] विधिः[2]।

दैवं[3] भाग्यं[4] भागधेयं[5] दिष्टं[6]चा ऽयं[1]स्तु तच्छुभम् ॥१५॥

अलक्ष्मी[1] र्निर्ऋतिः[2]कालकर्णिका[3] स्या दशा ऽशुभम्[1]।

दुःकृतं दुरितं[2]पाप[4]मेनः[5]पाप्मा[6]च पातकम्[7] ॥१६॥

किल्बिषं[8] कलुषं[9] किण्वं[10] कल्मषं[11] वृजिनं[12] तमः[13]।

अंहः[14] कल्क[15]मघं[16]पङ्क[17]उपाधि[1]र्धर्म्मचिन्तनम्[2] ॥१७॥

त्रिवर्गो[1] धर्म्म-कामा-र्थै श्चतुर्व्वर्गः[1] समोक्षकाः।

बलतुर्य्यां(१) श्चतुर्भद्रं[1]प्रमादो[1]ऽनवधानता[2] ॥१८॥

(२)छन्दो[1] ऽभिप्राय[2] आकूतं[3]मत[4]-भावा[5]-शया[6] अपि।

हृषीक[1]मक्षं[2]करणं[3]स्रोतः[4]खं[5] विषयी[6] न्द्रियम्[7] ॥१९॥

बुद्धीन्द्रियं[1] स्पर्शनादि पाण्यादि तु क्रियेन्द्रियम्[1]।

स्पर्शादय स्त्विन्द्रियार्था[1] विषया[2] गोचरा[3] अपि ॥२०॥

शीते[1] तुषारः[2] शिशिरः[3]सुशीम.[4](३) शीतलो[5]जडः[6]।

---

(१) बलं तुर्य्यं येषां ते धर्म्मकामार्थबलानीत्यर्थः ॥

(२) छदनो देववत् ॥

(३) सुषीमः मूर्द्धन्यमध्योऽपि ॥

हिमो[7]ऽथोष्ण[1]तिग्म[2]तीव्र[3]तीक्ष्ण[4] प्रचण्डः[5]खरः[6]पटुः[7]॥२१॥
कोष्णः[1]कवोष्णः[2]कदुष्णो[3]मन्दोष्ण[4]श्चेषदुष्ण[5]-वत् ।
निष्ठुरः[1]कक्खटः[2]क्रूरः[3]परुषः[4] कर्कशः[5] खरः[6] ॥२२॥
दृढः[7]कठोरः[8] कठिनो[9]जरठः[10](१) कोमलः[1]पुनः ।
मृदुलो[2] मृदु[3]सोमाल[4]-सुकुमारा[5]अकर्कशः[6] ॥ २३ ॥
मधुर[1]स्तु रसज्येष्ठो[2] गुल्यः[3]स्वादु[4]र्मधूलकः ।
अम्ल[1]स्तु पाचनो[2] दन्तशठो[3]ऽथ लवणः[1] सरः[2] ॥२४॥
सर्व्वरसो[3]ऽथ कटुः[1] स्याद्दोषणो[2] मुखशोधनः[3] ।
क्रभेदी[1]तु तिक्तो[2]ऽथ कषाय[1]स्तु वरो[2] रसः[1] ॥२५॥
गन्धो[1] जनमनोहारी[2] सुरभि[1] र्घ्राणतर्पणः[2] ।
समाकर्षी[3]निर्हारी[4]च स आमोदो[1] विदूरगः ॥२६॥
विमर्दोत्थः परिमलो[1] ऽप्यामोदी[1] मुखवासनः[2] ।
इष्टगन्धः[3]सुगन्धि[4]श्च दुर्गन्धिः[1]पूतिगन्धिका[2] ॥२७॥
आमगन्धि[1]स्तु विस्रं[2] स्याद्वर्णः[1] श्वेतादिका अमी ।
श्येतः[1]श्वेतः[2]सितः[3]शुक्लो[4] हरिणो[5]विशदः[6]शुचिः[7] ॥२८॥
अवदात[8]-गौर[9]-शुभ्र[10]-वलक्ष[11]-धवला[12]-र्जुनाः[13] ।
पाण्डुरः[14]पाण्डरः[15]पाण्डु[16]रीषत्पाण्डु स्तु धूसरः[1] ॥२९॥
कापोत[1] स्तु कपोताभः[2] पीत[1]स्तु सितरञ्जनः[2] ।
हारिद्रः[3]पीतलो[4]गौरः[5]पीतनीलः[1] पुन र्हरित्[2] ॥३०॥
पालाशो[3]हरित[4] स्तालकाभो[5] रक्त[1]स्तु रोहितः[2] ।
माञ्जिष्ठो[3]लोहितः[4]शोणः[5] श्वेतरक्त[1] स्तु पाटलः[2] ॥३१॥

(१) ०जरटः इत्यपि ॥

अरुणो[1] बालसन्ध्याभः पीतरक्त[1]स्तु पिञ्जरः[2] ।
कपिलः[3] पिङ्गलः[4] श्यावः[5] पिशङ्गः[6] कपिशो[7] हरिः[8] ॥३२॥
बभ्रुः[9] कद्रुः[10] कडार[11]श्च पिङ्गो[12] कृष्ण[1]स्तु मेचकः[2] ।
स्याद्रामः[3] श्यामलः[4] श्यामः[5] कालो[6] नीलो[7]ऽसितः[8] शितिः[9] ॥३३॥
रक्तश्यामे[1] पुनर्धूम्र[2]-धूमला[3]वथ कर्बुरः[1] ।
किर्मीर[2] एतः[3] शबल[4] श्विल[5]-कल्माष[6]-चित्रलाः[7] ॥३४॥
शब्दो[1] निनादो[2] निर्घोषः[3] स्वानो[4] ध्वानः[5] स्वरो[6] ध्वनिः[7] ।
निर्ह्रादो[8] निनदो[9] ह्रादो[10] निस्वानो[11] निस्वनः[12] स्वनः[13] ॥३५॥
रवो[14] नादः[15] स्वनि[16]र्घोषः[17] सं[18]-व्याङ्भ्यो[19] राव[20] आरवः[21](1)
क्वणनं[22] निक्वणः[23] क्वाणो[24] निक्वाण[25]श्च क्वणो[26] रणः[27] ॥३६॥
षड्ज[1]-ऋषभ[2]-गान्धारा[3] मध्यमः[4] पञ्चम[5]स्तथा ।
धैवतो[6] निषधः[7] सप्त तन्त्रीकण्ठोद्भवाः स्वराः ॥३७॥
ते(2) मन्द्र[1]-मध्य[2]-ताराः[3] स्युरुरः[1]-कण्ठ[2]-शिरो[3] भवाः ।
रुदितं[1] क्रन्दितं क्रुष्टं[2] तदऽपुष्टं तु गद्गदः[1] ॥३८॥
शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः[1] सीत्कृतं[2] नृणाम् ।
पर्दनं[1] गुदजे शब्दे कर्दनं[1] कुक्षिसम्भवे ॥३९॥
क्ष्वेडा[1] तु सिंहनादो[2]ऽथ क्रन्दनं[1] सुभटध्वनिः ।
कोलाहलः[1] कलकल[2]स्तुमुलो[1] व्याकुलो रवः ॥४०॥

---

(1) संरावः १ विरावः २ आरावः ३ ॥

(2) ते ऋषभादयः सप्तस्वराः प्रत्येकं उरः कण्ठशिरोभवा सन्तः मन्द्रमध्य ताराः स्युः यद्दन्तिलः "नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविध ध्वनिः । स एव कण्ठे मध्यः स्यात् तारः शिरसि गीयते" इति ।

मर्मरो[1] वस्त्र-पत्रादे र्भूषणानां तु शिञ्जितम्[1]।
हेषा[1] ह्रेषा[2] तुरङ्गाणां गजानां गर्ज्ज[1] बृंहिते[2] ॥४१॥
विस्फारो[1] धनुषो हम्भा[1]-रम्भे[2] गो र्जलदस्य तु।
स्तनितं[1] गर्ज्जितं[2] गर्ज्जिः[3] स्वनितं[4] रसिता[5]-दि च ॥४२॥
कूजितं[1] स्याद्विहङ्गानां तिरश्चां रुत[1]-वाशिते[2]।
वृकस्य रेषणं[1] रेषा[2] बुक्कनं[1] भषणं[2] शुनः ॥४३॥
पीडितानां(१) तु कणितं[1] भणितं[1] रतकूजितम्(२)।
प्रक्वाणः[1] प्रक्वणः[2] तन्त्र्या मर्दलस्य तु गुन्दलः[1] ॥४४॥
चीजनं[1] तु कीचकानां भेर्या नाद स्तु दर्दुरः[1]।
तारो[1]ऽत्युच्चै र्ध्वनि र्मन्द्रो[1] गम्भीरो मधुरः कलः[1] ॥४५॥
काकली[1] तु कलः सूक्ष्म एकतालो[1] लयानुगः(३)।
काकु[1]र्ध्वनिविकारः स्यात्प्रतिश्रु[1]त्तु प्रतिध्वनिः[2] ॥४६॥
सङ्घाते[1] प्रकरौ[2]-घ[3]-वार[4]-निकर[5]-व्यूहाः[6] समूह[7] श्चयः[8]
सन्दोहः[9] समुदाय[10]-राशि[11]-विसर[12]-व्राताः[13] कलापो[14]
व्रजः[15]।
कूटं[16] मण्डल[17] चक्रवाल[18] पटल[19]-स्तोमा[20] गणः[21] पेटकं[22]
वृन्दं[23] चक्र[24]-कदम्बके[25] समुदयः[26] पुञ्जोत्[27] करौ[28]
संहतिः[29] ॥४७॥
समवायो[30] निकुरम्बं[31] जालं[32] निवह[33]-सञ्चयौ[34]।

---

(१) व्याधिप्रहारादिभिः पीड़ितानाम्॥

(२) रतौ सुरते दम्पत्योः कूजितम् अव्यक्तशब्दः॥

(३) अभिन्नकालमानशब्दस्य॥

जातं[२]तिरश्चां तद्यूथं[१]सङ्घ[१] सार्थो[२]तु देहिनाम् ॥४८॥
कुलं[१] तेषां सजातीनां निकाय[१]स्तु सधर्मिणाम्।
वर्ग[१]स्तु सदृशां स्कन्धो[१] नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥४९॥
ग्रामो[१] विषय-शब्दा-स्त्र-भूते-न्द्रिय-गुणाद्व्रजे[(१)]।
समज[१]स्तु पशूनां स्यात् समाज[१]स्त्वन्यदेहिनाम् ॥५०॥
शुकादीनां गणे शौक[१]-मायूर[१]-तैत्तिरा[१]-दयः।
भिक्षादे र्भैक्ष[१]साहस्र[१]-गार्भिण[१]-यौवता[१]-दयः ॥५१॥
गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरौपगवका[१]-दयः[(२)]।
उक्षादे रौक्षकं[१]मानुष्यकं[१]वार्द्धकमौष्ट्रकम्[१] ॥५२॥
स्याद्राजपुत्रकं[१]राजन्यकं[१] राजकं[१] माजकम्[१]।
वात्सकौ[१]रभ्रकं[१]कावचिकं[१] कवचिना मपि ॥५३॥
हास्तिकं[१] तु हस्तिनां स्या दापूपिका[१]-द्यचेतसाम्।
धेनूनां धैनुकं[१]धेन्वन्तानां[(३)] गौधेनुका[१]-दयः ॥५४॥
कैदारक[१]कैदारिक[२]कैदार्य[२]मपि तद्गणे।
ब्राह्मणादे र्ब्राह्मण्यं[१]माणव्यं[२]वाडव्य[१]मित्यपि ॥५५॥
गणिकानां तु गाणिक्यं[१] केशानां कैश्य[१]-कैशिके[२]।

---

(१) विषयग्रामः १ शब्दग्रामः १ अस्त्रग्रामः १ भूतग्रामः १ इन्द्रियग्रामः १ गुणग्रामः १॥

(२) उपगोरपत्यानि औपगवाः तेषां वृन्दम् औपगवकम् आदिना गार्गकम् इत्यादयः।

(३) धेनुशब्दोऽन्ते धेन्वन्ता तेषां गोशब्दः सामान्येन सौरभीपर्यायः धेनुशब्दस्तु "धेनुस्तु नवसूतिका इत्युक्तत्वात्" नवप्रसूतगोपर्यायः अतः गोधेनूनां वृन्दं गौधेनुकम् आदिना सौरभीधैनुकम् इत्यादि।

अश्वानामाश्व[१]मश्वीयं[२] पर्शूनां पार्श्व[१] मप्यथ ॥५६॥
वातूलं[१]-वात्ये वातानां गव्या[१]-गोत्रे[२] पुनर्गवाम् ।
पाश्या[१](१)-खल्या[१]-दि पाशादेः खलादेः खलिनी[२]-निभाः ॥५७॥
जनता[१] बन्धुता[१] ग्रामता[१] गजता[१] सहायता[१] ।
जनादीनां रथानां तु स्याद्रथ्या[१] रथकड्[२]या[१](२) ॥५८॥
राजि[१]र्लेखा[२] तति[३]र्वीथि[४]र्माला[५]ऽल्या[६]-वलि[७]-पङ्क्तयः[८] ।
धोरणी[९] श्रेणय[१०] उभौ तु द्वौ[२] युगलं[१] द्वितयं[२] द्वयम्[३] ॥५९॥
युगं[४] द्वैतं[५] यमं[६] द्वन्द्वं[७] युग्मं[८] यमल[९]-यामले[१०] ।
पशुभ्यो[१] गोयुगं[१] युग्मे परं षट्त्वे तु षड्गवम्[१](३) ॥६०॥
परःशताद्या[१]-स्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात्(४) ।
प्राज्यं[१] प्रभूतं[२] प्रचुरं[३] बहुलं[४] बहु[५] पुष्कलम्[६] ॥६१॥

---

(१) गल्या इति पाठः, गलो हस्ताशस्तेषां समूहः ॥

(२) रथकड्याया इति वा ॥

(३) द्वित्वे गोयुगः । षट्त्वे षड्गवः । इति द्वे सूत्रे । गोयुगमिति अक्षरत्रयात्मकः प्रत्ययः पशुनामभ्यः परं स्वयं युग्मे वाच्ये गोयुगशब्दः प्रयुज्यते यथा गो गोयुगं गोशब्दस्योभयार्थत्वात् अश्वगोयुगम् उष्ट्रगोयुगं हस्तिगोयुगम् इत्यादि । एवं षट्त्वे वाच्ये षड्गवमित्य-[illegible] प्रत्ययः गोषड्गवम् अश्वषड्गवं हस्तिषड्गवमित्यादि पूर्ववदित्येके ॥

(४). शतमादिर्यस्य तत् शतादिकं तस्मात् शतादिकात् । येषां संख्येयानां गजादीनां शतात् परा ऊर्द्ध्वं संख्या ते परः शताः आदिना परः सहस्राः परो लक्षाः इत्यादि, परः शतादिरिति सूत्रेण पञ्चमी-तत्पुरुषसमासे साधवः परशब्दस्य पूर्व्वनिपातः सकारागमश्च निपातनात् परशब्देन समासार्थः परम् शब्दः सकारान्तोऽप्यस्तीत्यन्ये ॥

भूयिष्ठं[7] पुरुहं[8] भूयो[9] भूय्यं[10] दभ्रं[11] पुरु[12] स्फिरम्[13] ।
स्तोकं[1] क्षुल्लं[2] तुच्छ[3]मल्पं[4] दभ्रा[5]-णु[6] तलिनानि[7] च ॥६२॥
तनु[7] क्षुद्रं[9] कृशं[10] सूक्ष्मं[1] पुनः श्लक्ष्णं[2] च पेलवम्[3] ।
त्रुटौ[1](1) मात्रा[2] लवो[3] लेशः[4] कणो[5] ह्रस्वं[1] पुन र्लघु[2] ॥६३॥
अत्यल्पे[1]ऽल्पिष्ठ[2]मल्पीय[3] कनीयो[4](2) ऽणीय[5] इत्यपि ।
दीर्घा[1]यते[2] समे तुङ्ग[1] मुच्च[2]मुन्नत[3] मुद्धुरम्[4] ॥६४॥
प्रांशू[5]च्छ्रित[6]मुदग्रं[7] च न्यग्[1] नीचं[2] ह्रस्व[3]-मन्थरे[4] ।
खर्वं[5] कुब्जं[6] वामनं[7] च विशालं[1] तु विसङ्कटम्[2] ॥६५॥
पृथू[3] रु[4] पृथुलं[5] व्यूढं[6] विकटं[7] विपुलं[8] बृहत्[9] ।
स्फारं[10] वरिष्ठं[11] विस्तीर्णं[12] ततं[13] बहु[14] महद्[15] गुरु[16] ॥६६॥
दैर्घ्य[1]मायाम[2] आनाह[3] आरोह[1]स्तु समुच्छ्रयः[2] ।
उत्सेध[3] उच्छ्रयो[4]च्छ्रायौ[5] परिणाहो[1] विशालता[2] ॥६७॥
प्रपञ्चा[1]-भोग[2]-विस्तार[3]-व्यासाः[4] शब्दे स विस्तरः[1] ।
समास[1]स्तु समाहारः[2] सङ्क्षेपः[3] संग्रहो[4]ऽपि च ॥६८॥
सर्वं[1] समस्त[2] मन्यून[3] समग्रं[4] सकलं[5] समम्[6] ।
विश्वा[7]-शेषा[8]-खण्ड[9]-कृत्स्ना[10]-न्यूनानि[11] निखिला[12]-
खिले[13] ॥६९॥
खण्डे[1]ऽर्द्ध[2]-शकले[3] भित्तं[4] नेम[5]-शल्क[6]-दलानि[7] च ।
अंशो[1] भाग[2]श्च वण्टः[3] स्यात् पाद[1]स्तु स तुरीयकः ॥७०॥
मलिनं[1] कच्चरं[2] म्लानं[3] कश्मलं[4] च मलीमसम्[5] ।
पवित्रं[1] पावनं[2] पूतं[3] पुण्यं[4] मेध्य[5]मथोज्ज्वलम्[1] ॥७१॥

---

(१) त्रुटावित्यपि पाठः ॥ (२) कनिष्ठ इति वा ॥

विमलं[2] विशदं[3] वीध्र[4]मवदात[5]मनाविलम्[6]।
विशुद्धं[7] शुचि[8] चोक्षं[9] तु निःशोध्य[2]मनवस्करम्[3] ॥७२॥
निर्णिक्तं[1] शोधितं[2] मृष्टं[3] धौत[4] क्षालित[5]मित्यपि।
सम्मुखीन[1]मभिमुखं[2] पराचीनं[1] पराङ्मुखम्[2] ॥७३॥

मुख्यं[1] प्रकृष्टं[2] प्रमुखं[3] प्रबर्हं[4]
वर्यं[5] वरेण्यं[6] प्रवरं[7] पुरोगमम्[8]।
अनुत्तरं[9] प्राग्रहरं[10] प्रवेक[11]
प्रधान[12]मग्रेसर[13]मुत्तमा[14]ग्रे[15] ॥७४॥
ग्रामण्य[16]-ग्रण्य[17]-ग्रिम[18]जात्या[19]
ग्र्या[20]नुत्तमान्य[21] नवरार्ध्य[22]-वरे[23]।
प्रष्ठ[24](1)-परार्ध्य[25]-पराणि[26]श्रेयसि[1]
तु श्रेष्ठ[2]-सत्तमे[3] पुष्कल[4]-वत् ॥७५॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्र[1]-पुङ्गव[2]-र्षभ[3]-कुञ्जराः[4](2)।
सिंह[5]-शार्दूल[6]-नागा[7]-द्या स्तल्लज[8]श्च मतल्लिका[9] ॥७६॥
मचर्चिका[10] प्रकाण्डो[11]-द्घौ[12] प्रशस्तार्थ-प्रकाशकाः।
गुणोप[1]-सर्जनो[2]-पाग्राण्य[3](3) प्रधाने[4]ऽधमं[1] पुनः ॥७७॥
निकृष्ट[2]मणकं[3] गर्ह्य[4]मवद्यं[5] काण्ड[6]-कुत्सिते[7]।

---

(1) प्रेष्ठ इति वा ॥

(2) पुरुषो व्याघ्र इव पुरुष व्याघ्रः इत्यादिषु उपमेयं व्याघ्रैरिति समासः। अश्वश्चासौ कुञ्जरश्च अश्व कुञ्जरः गौ श्चासौ नागश्च गो नागः ॥

(3) उपाग्राणीति वा ॥

अपकृष्टं[८] प्रतिकृष्टं[९] याप्यं[१०] रेफो[११] ऽवमं[१२] ब्रुवम्[१३] ॥७८॥
खेटं[१४] पापं[१५] मपशदं[१६] कुपूयं[१७] चेलं[१८] मर्वं[१९] च ।
तदासेचनकं[१] यस्य दर्शनाद्दृग्न तृप्यति ॥७९॥

चारु[१] हारि[२] रुचिरं[३] मनोहरं[४]
वल्गु[५] कान्त[६] मभिराम[७]-बन्धुरे[८] ।
वाम[९]-रुच्य[१०]-सुषमाणि[११] शोभनं[१२]
मञ्जु[१३]-मञ्जुल[१४]-मनोरमाणि[१५] च ॥८०॥

साधु[१६]-रम्य[१७]-मनोज्ञानि[१८] पेशलं[१९] हृद्य[२०]-सुन्दरे[२१] ।
काम्यं[२२] कम्रं[२३] कमनीयं[२४] सौम्यं[२५] च मधुरं[२६] प्रियम्[२७] ॥८१॥
व्युष्टिः[१] फलं[२] मसारं[१] तु फल्गु[२] शून्यं[१] तु रिक्तकम्[२] ।
शुन्यं[३] तुच्छं[४] वशिकं[५(१)] च निबिडं[१] तु निरन्तरम्[२] ॥८२॥
निबिरीसं[३] घनं[४] सान्द्रं[५] नीरन्ध्रं[६] बहलं[७] दृढम्[८] ।
गाढं[९] मविरलं[१०] चाथ विरलं तनु[२] पेलवम्[३] ॥८३॥
नवं[१] नवीनं[२] सद्यस्कं[३] प्रत्यग्रं[४] नूत्न[५]-नूतने[६] ।
नव्यं[७] चाभिनवे[८] जीर्णं[१] पुरातनं[२] चिरन्तनम्[३] ॥८४॥
पुराणं[४] प्रतनं[५] प्रत्नं[६] जर[७] न्मूर्त्तं[१] तु मूर्त्तिमत्[२] ।
उच्चावचं[१] नैकभेदं[२] मतिरिक्ता[१]-धिके[२] समे ॥८५॥

पार्श्वं[१] समीपं[२] सविधं[३] ससीमा[४]
भ्याशं[५] सवेशा[६]-न्तिक[७]-सन्निकर्षाः[८] ।
सदेश[९] मभ्यग्र[१०]-सनीड[११]-सन्नि-
धाना[१२] न्युपान्तं[१३] निकटो[१४]-पकण्ठे[१५] ॥८६॥

---

(१) वशिकम् इति वा ॥

सन्निकृष्टा[१६]-समर्यादा[१७]-भ्यर्णान्या[१८]सन्ना[१९]-सन्निधी[२०] ।
अव्यवहितो[१] ऽनन्तरं[२] संसक्त[३] मपटान्तरम्[४](१) ॥८७॥
नेदिष्ठ[१] मन्तिकतमं[२] विप्रकृष्ट[१] पर[२] पुनः ।
दूरे[१] ऽतिदूरे[१] दविष्ठं[२] दवीयो[३] ऽथ सनातनम्[१] ॥८८॥
शाश्वता[२]-नश्वरे[३] नित्यं[४] ध्रुवं[५] स्थेय[१] स्त्वतिस्थिरम्[२] ।
स्थाणु[३] स्थेष्ठं[४] तत् कूटस्थं[१] कालव्याप्येकरूपतः ॥८९॥
स्थावरं[१] तु जङ्गमान्य-ज्जङ्गमं[१] तु त्रसं[२] चरम्[३] ।
चराचरं[४] जग[५] दिङ्गं[६] चरिष्णु[७] चाथ चञ्चलम्[१] ॥९०॥
तरलं[२] कम्पनं[३] कम्प्रं[४] परिप्लव[५]-चलाचले[६] ।
चटुलं[७] चपलं[८] लोलं[९] चलं[१०] पारिप्लवा[११]-स्थिरे[१२] ॥९१॥
ऋजा[१]वजिह्म[२]-प्रगुणा[३]ववाग्रे[१] ऽवनता[२]-नते[३] ।
कुञ्चितं[१] नतमा[२] विद्धं[३] कुटिलं[४] वक्र[५]-वेल्लिते[६] ॥९२॥
वृजिनं[७] भङ्गुरं[८] भुग्न[९] मरालं[१०] जिह्म[११] मूर्म्मिमत्[१२] ।
अनुगे[१] ऽनुपदा[२]-न्वक्षा[३](२)-न्वञ्च[४] काक्ये[१]क[२] एककः[३] ॥९३॥
एकाताना[१]-यन[२]-सर्गा[३]-ग्राग्र्यै[४]काग्र्य[५] च तद्गतम्[६] ।
(३)अनन्यवृत्त्ये[७] कायनगतं[८] चाथाद्यमा[१] दिमम्[२] ॥९४॥
पौरस्त्यं[३] प्रथमं[४] पूर्व[५] मादि[६] रग्र[७] मथान्तिमम्[१] ।
जघन्य[२] मन्त्यं[३] चरम[४] मन्तः[५] पाश्चात्य[६]-पश्चिमे[७] ॥९५॥
मध्यमं[१] माध्यमं[२] मध्यमीयं[३] माध्यन्दिनं[४] च तत् ।
अभ्यन्तर[१] मन्तरालं[२] विचाले[३] मध्य[१] मन्तरे[२] ॥९६॥

(१) अपटान्तरमित्यपि दृश्यते ॥ (२) अन्वग् अन्वचौ अन्वञ्चि ॥
(३) एकतानम् १ एकायनम् २ एकसर्गः ३ एकाग्रम् ४ ॥

तुल्यः[१] समानः[२] सदृक्षः[३] सरूपः[४] सदृशः[५] समः[६] ।
साधारण[७]-सधर्माणौ[८] सवर्णः[९] सन्निभः[१०] सदृक्[११] ॥९७॥
स्युरुत्तरपदे प्रख्यः[१] प्रकारः[२] प्रतिमो[३] निभः[४] ।
भूत[५]-रूपो[६]-पमाः[७] काशः[८] सं[९]-नी[१०]-प्र[११]-प्रति[१२]-तः-
परः[(१)] ॥९८॥

औपम्य[१]मनुकारो[२]ऽनुहारः[३] साम्यं[४] तुलो[५] पमा[६] ।
कक्षो[७]पमान[८]मर्चा[१] तु प्रते र्मा[२] यातना[३] निधिः[४(२)] ॥९९॥
छाया[५] छन्दः[६] कायो[७] रूपं[८] बिम्बं[९] मान[१०]-कृती[११] अपि ।
सूर्मी[१] स्थूणा[२]ऽयःप्रतिमा[३] हरिणी[१] स्याद्धिरण्मयी ॥१००॥
प्रतिकूलं[१] तु विलोम[२] मपसव्य[३] मपष्टुरम्[४] ।
वामं[५] प्रसव्यं[६] प्रतीपं[७] प्रतिलोम[८] मपष्ठु[९] च ॥१०१॥
वामं[१] शरीरेऽङ्गं सव्य[२] मपसव्यं[१] तु दक्षिणम्[२] ।
अबाधो[१]-च्छृङ्खलो[२]-द्दामान्य[३]यन्त्रित[४]मनर्गलम्[५] ॥१०२॥
निरङ्कुशे[६] स्फुटं[१] स्पष्टं[२] प्रकाशं[३] प्रकटो[४]ऽल्बणे[५] ।
व्यक्तं[६] वर्तुलं[१] तु वृत्तं[२] निस्तलं[३] परिमण्डलम्[४] ॥१०३॥
बन्धुरं[१] तून्नतानतं[२] स्पुटं[१] विषमोन्नतम्[२] ॥

(१) सङ्काशः १ नीकाशः २ प्रकाशः ३ प्रतिकाशः ४ । घञ्युपसर्गस्येति दीर्घः प्रतीकाश इत्यपि ॥

(२) प्रतेः प्रति उपसर्गात्परे मा-प्रभृतयः कृतिपर्यन्ताः शब्दा योज्यन्ते यथा । प्रतिमा १ प्रतियातना २ प्रतिनिधिः ३ प्रतिच्छाया ४ प्रतिच्छन्दः ५ प्रतिकायः ६ प्रतिरूपं ७ प्रतिबिम्बं ८ प्रतिमानं ९ प्रतिकृतिः २ ।

अन्य[1]दन्यतर[2]द्भिन्न[3]मन्ये[4]कमि[5]तर[6]च्च तत् ॥१०४॥
करम्बः[1] कबरो[2] मिश्रः[3] सम्पृक्तः[4] खचितः[5] समाः ।
विविध[1]स्तु बहुविधो[2] नानारूपः[3] पृथग्विधः[4] ॥१०५॥
त्वरितं[1] सत्वरं[2] तूर्णं[3] शीघ्रं[4] क्षिप्रं[5] द्रुतं[6] लघु[7] ।
चपला[8]ऽविलम्बिते[9] च झम्पा[1]सम्पातपाटवम्[2](1) ॥१०६॥
अनारतं[1] त्वविरतं[2] संसक्तं[3] सतता[4] निशे[5] ।
नित्या[6]-नवरता[7]-जस्रा[8]-सक्ता[9]-श्रान्तानि[10]सन्ततम्[11] ॥१०७॥
साधारणं[1] तु सामान्यं[2] दृढसन्धि[1] तु संहतम्[2] ।
कलिलं[1]गहने[2] सङ्कीर्णं[1] तु सङ्कुल[2] माकुलम्[3] ॥१०८॥
कीर्णं[4] माकीर्णं[5]च पूर्णं[1] त्वाचितं[2] छन्न[3]-पूरिते[4] ।
भरितं[5]निचितं[6] व्याप्तं[7] प्रत्याख्याते[1] निराकृतम्[2] ॥१०९॥
प्रत्यादिष्ट[3] प्रतिक्षिप्त[4]मपविद्धं[5]निरस्त[6]-वत् ॥
परिक्षिप्ते[1]वलयितं[2]निवृतं[3] परिवेष्टितम्[4] ॥११०॥
परिष्कृतं[5] परीतं[6] च त्यक्तं[1] तूत्सृष्ट[2] मुज्झितम्[3] ।
धूतं[4] हीनं[5]विधूतं[6]च विग्नं[1] त्रिन्नं[2] विचारिते[3] ॥१११॥
अवकीर्णं[1] त्ववध्वस्तं[2] सम्वीते[1] रुद्ध[2] मावृतम्[3] ।
संवृतं[4]पिहितं[5]छन्नं[6]स्थगितं[7] चापवारितम्[8] ॥११२॥
अन्तर्हितं[9] तिरोहित[10]मन्तर्द्धि[1] रपवारणम्[2] ।
छदन[3]-व्यवधा[4]-ऽन्तर्द्धा[5]-पिधान[6]-स्थगनानि[7]च(2) ॥११३॥
व्यवधानं[8] तिरोधानं[9] दर्शितं[1] तु प्रकाशितम्[2] ।

---

(१) उच्चावचैः प्रतनस्य ॥ (२) स्थगनानि च इत्यपि ॥

आविष्कृतं[3] प्रकटित[4] मुच्चण्डं[1] त्वविलम्बितम्[2] ॥११४॥
अनादृत[1] मवज्ञातं[2] मानितं[3] गणितं[4] मतम्[5] ।
(1)रीढा[1]-ऽवज्ञा[2]-ऽवहेला[3]ऽसूर्क्षणं[4] चाप्यनादरे[5] ॥११५॥
उन्मूलित[1] मावर्हितं[2] स्यादुत्पाटित[3]मुद्धृतम्[4] ।
प्रेङ्खोलितं[1] तरलितं[2] लुलितं[3] प्रेङ्खितं[4] धुतम्[5] ॥११६॥
चलितं[6]कम्पितं[7]धूतं[8]वेल्लिता[9]-न्दोलिते[10] अपि ।
दोला[1]प्रेङ्खोलनं[2]प्रेङ्खा[3]फाण्टं[1]कृतमयत्नतः ॥११७॥
अधःक्षिप्तं[1] न्यक्षितं[2] स्यादूर्ध्वक्षिप्त[1]मुदक्षितम्[2] ।
नुन्न[1]-नुत्ता[2]स्त[3]-निष्ठ्यूतान्या[4]विद्धं[5]क्षिप्त[6]मीरितम्[7] ॥११८॥
समे दिग्ध[1]-लिप्ते[2] रुग्ण[1]-भुग्ने[2] रूषित[1]-गुण्डिते[2] ।
गूढ[1] गुप्ते[2] च मुषित[1]-मूषिते[2] गुणिता[1]-हते[2] ॥११९॥
स्यान्निशातं[1] शीतं[2] शातं[3] निशितं[4] तेजितं[5] क्ष्णुतम्[6] ।
वृते[1]तु वृत्त[2]-व्यावृत्तौ[3]ह्रीत[1]-ह्रीणौ[2]तु लज्जिते[3] ॥१२०॥
सङ्गूढः[1]स्यात् सङ्कलिते[2] संयोजित[1] उपाहिते[2] ।
पक्वं[1]परिणतं[2]पाके क्षीरा-ज्य-हविषां शृतम्[1] ॥१२१॥
निष्पक्वं[1] क्वथिते[2] भृष्ट[1]-प्लुष्ट[2]-दग्धो[3]-षिताः[4] समाः ।
तनूकृते[1]त्वष्ट[2]-तष्टौ[3] विद्धे[1] छिद्रित[2]-वेधितौ[3] ॥१२२॥
सिद्धे[1] निर्वृत्त[2]-निष्पन्नौ[3]विलीने[1]द्रुत[2]-विद्रुतौ ।
ऊतं[1]प्रोते[2] स्यूत[1] मूत[2] मुतं[3] च तन्तुसन्तते[4] ॥१२३॥
पाटितं[1] दारितं[2] भिन्ने[3] विदरः[1] स्फुटनं[2] भिदा[3] ।

(१) अवज्ञातम् १ अवमानितम् २ अवगणितम् ३ अवमतम् ४ ॥

अङ्गीकृतं[1] प्रतिज्ञात[2]मूरीकृतो[3]-ररीकृते[4](1) ॥१२४॥
संश्रुत[5]मभ्युपगत[6]मुररीकृत[7]माश्रुतम्[8] ।
सङ्गीर्णं[9] प्रतिश्रुतं[10] च छिन्नं[1] लूनं छितं[3] दितम्[4] ॥१२५॥
छेदितं[5] खण्डितं[6] वृक्णं[7] कृत्तं[8] प्राप्तं[1] तु भावितम्[2] ।
लब्ध[3]मासादितं[4] भूतं[5] पतिते[1] गलितं[2] च्युतम्[3] ॥१२६॥
स्रस्तं[4] भ्रष्टं[5] स्कन्नं[6] पन्ने[7] संश्रितं[1] तु सुनिश्चितम्[2] ।
मृगितं[1] मार्गिता[2]-न्विष्टा[3]-न्वेषितानि[4] गवेषिते[5] ॥१२७॥
तिमिते[1] स्तिमित[2]-क्लिन्न[3]-सार्द्रा[4]-र्द्रो[5]न्नाः[6] समुन्न[7]-वत् ।
प्रस्थापितं[1] प्रतिशिष्टं[2] प्रहित[3]-प्रेषिते[4] अपि ॥१२८॥
ख्याते[1] प्रतीते[2]-प्रज्ञात[3]-वित्त[4]-प्रथित[5]-विश्रुता[6] ।
तप्ते[1] सन्तापितो[2] दूनो[3] धूपायित[4]श्च धूपितः[5] ॥१२९॥
लीने[1] स्या[2]मुपनत[1]स्तूपसन्न[2] उपस्थितः[3] ।
निर्वात[1]स्तु गते वाते निर्वाणः[1] पावकादिषु(2) ॥१३०॥
ढ[1] मेधितं[2] प्रौढं[3] विस्मृता[1]-न्तर्गते[2] समे ।
हान्त[1]मुद्गते[2] गूनं[1] हन्नं[2] मीढं[1](3) तु मूत्रिते[2] ॥१३१॥
वेदितं[1] बुधितं[2] बुद्धं[3] ज्ञातं[4] सित[5]-गते[6] अवात्(4) ।
नितं[7] प्रतिपन्नं[8] च स्यन्नं[1] रीणं[2] स्नुतं[3] स्रुतम्[4](5) ॥१३२॥

---

(1) उररीकृते इति वा ॥

(2) पावकोऽग्निः निर्वाणो विध्यातं इत्यर्थः आदिना निर्वाणो निः निर्वाणं मुक्तिः ॥

(3) पुरीषोत्सर्गस्य ॥

(4) अवसितम् १ अवगतम् २ ॥

(5) स्नुतं स्रुतमिति वा ॥

गुप्त[१]-गोपायित[२]-त्राता[३]-वित[४]-त्राणानि[५] रक्षिते[६] ।
कर्म[१] क्रिया[२] विधा[३] हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम्[१] ॥१३३॥
कार्मणं[१] मूलकर्मा[२]थ संवननं[१] वशक्रिया[२] ।
प्रतिबन्धे[१] प्रतिष्टम्भः[२] स्यादास्था[१]ऽऽस्था[२]ऽऽसना[३] स्थितिः[४] ॥१३४॥
परस्परं[१] स्यादन्योन्य[२]मितरेतर[३]मित्यपि ।
आवेशा[१]-टोपौ[२] संरम्भे[१] निवेशो[१] रचना[२] स्थितौ[३] ॥१३५॥
निर्बन्धो[१]ऽभिनिवेशः[२] स्यात् प्रवेशो[१]ऽन्तर्विगाहनम्[२] ।
गतौ[१] वीङ्खा[२]-विहारे[३]-र्या[४]-परिसर्प[५]-परिक्रमाः[६] ॥१३६॥
व्रज्या[१]ऽटाट्या[२] पर्यटनं[३] चर्या[१] त्वीर्यापथस्थितिः[२] ।
व्यत्यास[१]स्तु विपर्यासो[२] वैपरीत्यं[३] विपर्ययः[४] ॥१३७॥
व्यत्यये[५]ऽथ स्फाति[१]र्वृद्धौ[२] प्रीणने[१]ऽवनं[२] तर्पणं[३] ।
परित्राणं[१] तु पर्याप्ति[२]र्हस्तधारण[३]मित्यपि ॥१३८॥
प्रणतिः[१] प्रणिपातो[२]ऽनुनये[३]ऽथ शयने क्रमात्(१) ।
विशाय[१] उपशाय[२]श्च पर्यायो[१]ऽनुक्रमः[२] क्रमः[३] ॥१३९॥
परिपाट्या[४]नुपूर्व्या[५]वृ[६] दतिपात[१]स्त्वतिक्रमः[२] ।
उपात्ययः[३] पर्यय[४]श्च समौ सम्बाध[१]-सङ्कटौ[२] ॥१४०॥
कामं[१] प्रकामं[२] पर्याप्तं[३] निकामे[४]-ष्टे[५] यथेप्सिते[६] ।
अत्यर्थं[१] गाढ[२]मुद्गाढं[३] बाढं[४] तीव्रं[५] भृशं[६] दृढम्[७] ॥१४१॥
अतिमात्रा[८]-तिमर्याद[९]-नितान्तो[१०]त्कर्ष[११]-निर्भराः[१२] ।
भरै[१३]-कान्ता[१४]-तिवेला[१५]-तिशया[१६] जृम्भा[१] तु जृम्भणम्[२] ॥१४२॥
आलिङ्गनं[१] परिष्वङ्गः[२] संश्लेष[३] उपगूहनम्[४] ।

---

(१) क्रमशयनस्य ॥

अङ्कपाली[5] परीरम्भः[6] क्रोडीकृति[7] रथोत्सवे[1] ॥१४२॥
महः[2] क्षणो[3]-द्धवो[4]-द्धर्षा[5] मेलके[1] सङ्ग[2] सङ्गमौ[3] ।
अनुग्रहो[1] ऽभ्युपपत्तिः[2] समौ निरोध[1] निग्रहौ[2] ॥१४३॥
विघ्नो[1] ऽन्तराय[2]-प्रत्यूह[3]-व्यवाया[4] समये[1] क्षणः[2] ।
वेला[3]-वारा[4] ववसरः[5] प्रस्तावः[6] प्रक्रमो[7] ऽन्तरम्[8] ॥१४५॥
अभ्यादान[1] मुपोद्घात[2] आरम्भः[3]-प्रोप-तः[4] क्रमः[5](१) ।
प्रत्युत्क्रमः[1] प्रयोगः[2] स्यादारोहणं[1] त्वभिक्रमः[2] ॥१४६॥
आक्रमे[1] ऽधिक्रम[2] क्रान्ती[3] व्युत्क्रम[1] स्तूत्क्रमो[2] ऽक्रमः[3] ।
विप्रलम्भो[1] विप्रयोगो[2] वियोगो[3] विरहः[4] समाः ॥१४७॥
आभा[1] राढा[2] विभूषा[3] श्री[4] रभिख्या[5]-कान्ति[6]-विभ्रमाः[7] ।
लक्ष्मी[8] श्छाया[9] च शोभायां[10] सुषमा[1] सातिशायिनी ॥१४८॥
संस्तवः[1] स्यात् परिचय[2] आकार[1] स्त्विङ्ग[2] इङ्गितम्[3] ।
निमित्तं[1] कारणं[2] हेतु[3] र्बीजं[4] योनि[5] र्निबन्धनम्[6] ॥१४९॥
निदान[7] मथ कार्य्यं[1] स्यादर्थः[2] कृत्यं[3] प्रयोजनम्[4] ।
निष्ठा[1] निर्व्वहणे[2] तुल्ये प्रवहो[1] गमनं बहिः ॥१५०॥
जातिः[1] सामान्यं[2] व्यक्ति[1] स्तु विशेषः[2] पृथगात्मिका[3] ।
तिर्य्यक्[1] साचिः[2] संहर्ष[1] स्तु स्पर्द्धा[2] द्रोह[1] स्त्वपक्रिया[2] ॥१५१॥
वन्ध्ये[1] मोघा[2]-फलं[3]-मुधा[4] अन्तर्गडु[1] निरर्थकम्[2] ।
संस्थानं[1] सन्निवेशः[2] स्यादर्थस्यापगमे व्ययः[1] ॥१५२॥
सम्मूर्च्छनं[1] त्वभिव्याप्ति भ्रेषो[1] भ्रंशो यथोचितात् ।
अभावो[1] नाशो[2] संक्राम[1]-संक्रमौ[2] दुर्गसञ्चरे[3] ॥१५३॥

---

(१) कर्मारम्भे आद्यव्यापारस्य प्रक्रमः १ उपक्रमः २ ॥

नीवाक[१]स्तु प्रयाम:[२](१) स्यादवेक्षा[१] प्रतिजागर:[२]।
समौ विश्रम्भ[१]-विस्रम्भौ[२] परिणाम[१]स्तु विक्रिया[२] ॥१५४॥
चक्रावर्तो[१]भ्रमणं[२] भ्रान्ति[३]र्भ्रमि[४]र्घूर्णि[५]श्च घूर्णने[६]।
विप्रलम्भो[१] विसम्वादो[२] विलम्भ[१]स्त्वतिसर्ज्जनम्[२] ॥१५५॥
उपलम्भ[१]स्त्वनुभव:[२]प्रतिलम्भ[१]स्तु लम्भनम्[२]।
नियोगो[१]विधि[२]-सम्प्रैषौ[३]विनियोगो[१]ऽर्पणं फले ॥१५६॥
लवो[१] ऽभिलावो[२] लवनं[३] निष्पाव:[१] पवनं[२] पव:[३]।
निष्ठीव[१]-ष्ठीवन[२](२) ष्ठ्यूत[३]-ष्ठेवनानि[४] तु थूत्कृते[५] ॥१५७॥
निवृत्ति:[१] स्यादुपरमो[२]व्य[३]-वो-पा[४]-भ्य:[५] परा:[६]रति:(३)।
विधूननं[१] विधुवनं[२] रिङ्खणं[१] स्खलनं[२] समे ॥१५८॥
रक्षण[१]-स्त्राणे[२]ग्रहो[१] ग्राहे[२] व्यधो[१] वेधे[२] क्षये[१]क्षिया[२]।
स्फरणं[१]स्फुरणे[२]ज्यानि[१]-जीर्णा[२]वथ वरो[१] वृतौ[२] ॥१५९॥
समुच्चय:[१] समाहारो[२] ऽपहारा[१]-पचयौ[२] समौ।
प्रत्याहार[१]उपादानं[२]बुद्धिशक्ति स्तु नि:क्रम:[१] ॥१६०॥
इत्यादय: क्रियाशब्दा लक्ष्या धातुषु लक्षणम्।
अथा ऽव्ययानि वक्ष्यन्ते स्व:[१]स्वर्गे भू[१] रसातले ॥१६१॥
भुवो[१] विहायसा[२] व्योम्नि द्यावाभूम्यो स्तु रोदसी[१]।
उपरिष्टा[१]दुपर्यू[२]स्यादधस्ता[१]दधो[२]ऽप्य वाक्(४) ॥१६२॥

---

(१) तुल्याष्टताऽन्यूनाधिकस्य ॥
(२) निष्ठेव ष्ठेवनानि इति वा ॥
(३) विरति: १ अवरति: २ उपरति: ३ आरति: ४ ॥
(४) अवाक् उवाची अवाक्षि, पान्त: क्लीव: ॥

वर्ज्जने त्वन्तरेणा[1]र्त्ते[2] हिरुग्[3] नाना[4] पृथग्[5] विना[6] ।
साकं[1] सत्रा[2] समं[3] सार्द्ध[4]ममा[5] सह[6] कृतं[1] त्वलम्[2] ॥१६३॥
भवत्व[3]स्तु[4] च किं[5] तुल्याः प्रेत्या[1]ऽमुत्र[2] भवान्तरे ।
तूष्णीं[1] तूष्णीका[2]ञ्जोषं[3] च मौने दिष्ट्या[1] तु सम्मदे ॥१६४॥
परितः[1] सर्व्वतो[2] विष्वक्[3] समन्ता[4]च्च समन्ततः[5] ।
पुरः[1] पुरस्तात्[2] पुरतो[3]ऽग्रतः प्राय[1]स्तु भूमनि ॥१६५॥
साम्प्रत[1]मधुने[2]दानीं[3] सम्प्रत्य[4] तत्त्वे याञ्जसा[1] ।
द्राक्[2] स्रा[3]गरं[4] झटित्या[5]शु[6] मङ्क्ष्व[7] क्षाय[8] च सत्वरम् ॥१६६॥
सदा[1] सना[2]ऽनिशं[3] शश्वत्[4] भूयो[1]ऽभीक्ष्णं[2] पुनः पुनः[3] ।
असकृ[4]न्मुहुः[5] सायं[1] तु दिनान्ते दिवसे दिवा[1] ॥१६७॥
सह[1]सैकपदे[2] सद्यो[3]ऽकस्मात्[4] सपदि[5] तत्क्षणे ।
चिराय[1] चिररात्राय[2] चिरस्य[3] च चिरा[4]च्चिरम्[5](1) ॥१६८॥
चिरेण[6] दीर्घकालार्थे कदाचि[1]ज्जातु[2] कर्हिचित्[3] ।
दोषा[1] नक्त[2]मुषा[3] रात्रौ प्रगे[1] प्रात[2]रहर्मुखे ॥१६९॥
तिर्य्य-गर्थे तिरः[1] साचि[2] निष्फले तु वृथा[1] मुधा[2] ।
मृषा[1] मिथ्या[2]ऽनृते ऽभ्यर्णे समया[1] निकषा[2] हिरुक्[3] ॥१७०॥
शं[1] सुखे बलवत्[1] सुष्ठु[2] किमुता[3]तीव[4] निर्भरे ।
प्राक्[1] पुरा[2] प्रथमे वर्थे सम्वत्[1] परस्परे मिथः[1] ॥१७१॥
उषा[1] निशान्ते ऽल्पे किञ्चि[1]न्मना[2]गीष[3]च्च किञ्चन[4] ।
आहो[1] उताहो[2] किमुत[3] वितर्के किं[4] किमू[5]त[6] च ॥१७२॥

---

(1) चिरा ग्रादि प्रकृपि विभक्त्यन्तरूपाः ॥

इतिह[१] स्यात् सम्प्रदाये(१) हेतौ य[१]त्[२]यत[३] स्ततः[४] ।
सम्बोधनेऽङ्ग[१]भोः[२]प्याट्[३]पाट्[४]हे[५]है[६]हंहो[७]अरे[८]ऽयि[९]रे[१०]॥१७३॥
श्रौषट्[१] वौषट्[२] वषट्[३] स्वाहा[४] स्वधा[५] देवहविर्हुतौ ।
रहस्युपांशु[१] मध्येऽन्त[१]रन्तरेणा[२]न्तरे[३]ऽन्तरा[४] ॥१७४॥
प्रादुरा[१]विः[२] प्रकाशे स्यादभावे त्व[१]नु[२] नो[३] नहि[४] ।
हठे प्रसह्य[१] मा[१] माऽस्म[२] वारणे ऽस्त[१]मदर्शने ॥१७५॥
अकामानुमतौ कामं[१] स्यादों[१] आं[२] परमं[३] मते ।
कच्चि[१]दिष्टपरिप्रश्ने ऽवश्यं[१] नूनं[२] च निश्चये ॥१७६॥
बर्हि[१] बर्हिर्भवेद्ह्यः[१] स्यादतीतेऽह्नि श्व[१] एष्यति ।
नीचै[१] रल्पे महत्युच्चैः[१] सत्वे ऽस्ति[१] दुष्ठु[१] निन्दने ॥१७७॥
ननु च[१] स्याद्विरोधोक्तौ पक्षान्तरे तु चे[१]द्यदि[२] ।
शनै[१]र्मन्दे ऽवरे त्ववाक्[१]रोषोक्ता[१]वुं नतौ नमः[१] ॥१७८॥

इत्याचार्य्य श्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ नाममालायां सामान्यकाण्डः षष्ठः समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चाऽयं ग्रन्थः ।

(१) सम्प्रदायो गुरुशिष्य प्रशिष्यादि क्रमम् उपदेशश्च गुरुपरम्परा-वचनं तस्मिन् ॥

अर्हद्भ्यो नमः ।

हैमनाममालायाः

शिलोञ्छः ।

अर्हंबीजं नमस्कृत्य गुरूणामुपदेशतः ।
श्रीहेमनाममालायाः शिलोञ्छः क्रियते मया ॥ १ ॥
सर्वीय इत्यपि जिने सन्मते शासवेऽपि च ।
श्रीसुव्रते मुनिरपि नेमौ नेमीत्यपीष्यते ॥ २ ॥
षष्ठे गणेशे मण्डित पुत्रोऽपि कथ्यते बुधैः ।
मरुदेव्यपि विज्ञेया युगादिजिन मातरि ॥ ३ ॥
चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्राप्यजितापि कविभिरचितवला
श्यामात्वच्युतदेव्यपि सुतारकोक्ता सुतारापि ॥ ४ ॥
भयकृद्भयकारोपि श्रमणः श्रामणोऽपि च ।
प्रव्रज्यापि परिव्रज्या शिष्योन्तिषदपि स्मृतः ॥ ५ ॥
इति प्रथमकाण्डस्य शिलोञ्छोयं समर्थितः ॥ ६ ॥

व्योमयानमपि प्रोक्तं विमानं बुधपुङ्गवैः ।
स्यात् समुद्रनवनीतं पीयूषमपि चामृतम् ॥ ७ ॥
कथने व्यन्तराजान-मस्करा (मस्तरा) अपि सूरिभिः ।
द्योतस्तथा दृष्णीरुष्णी प्रोक्ता रश्मभिधायिका ॥ ८ ॥ —
समुद्रनवनीतश्च विदुश्चन्द्रमसन्तुधाः ।

चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्याद्दिल्लला इल्वका अपि ॥ ९ ॥
अनूराधाप्यनुराधा शक्रः सप्तर्षिजोपि च ।
शौरिः शौरोऽपि राहुस्तु ग्रहकल्लोल इत्यपि ॥ १० ॥
अभ्रपिशाचोपि तथा नाड़िका नालिकापि च ।
रात्रौ यामवतीत्वक्षौ निःसम्पातो निशीथवत् ॥११॥
तमः स्यादन्धतमसं वर्षाः स्युर्व्वरिषा अपि ।
खेऽन्तरिक्षं सा वृष्टिकमपि तात्कालिके फले ॥१२॥
मेघमाला कालिकापि वार्दलश्चापि दुर्दिने ।
सुत्रामापीन्द्रे शतारः शतधारोपि भाऽशनौ ॥१३॥
आश्विनेयौ स्वर्गवैद्यौ हर्यक्षोपि धनाधिपे ।
अजकावमजगाव-मपि शङ्करधन्वनि ॥१४॥
गौर्य्यां दाक्षायणीश्वर्य्यौ नारायणो जलेशयः ।
कौमोदकी कौपोदकी चा द शब्दौ स्त्रियां मतौ ॥१५॥
कम्बुः कन्दर्पे सिद्धार्थः सुगते परिकीर्त्तितः ।
चक्रे व्याख्याविवाचाभ्यां युञ्जिरपि पञ्चमे ॥१६॥
दृष्टिपातो द्वादशाङ्के कल्याणो बन्ध्यमप्यथ ।
निन्दागवो जुगुप्सायां चारणारतिमालिषु ॥१७॥
समाख्यातिः समाज्ञा च दुमती च दुशत्यपि ।
काल्याचि कल्या सन्ध्यायां समाधिरपि कथ्यते ॥१८॥
व्रीड़ः सुकामन्दाक्षं ह्रियामूढापि चोढवत् ।
तन्द्रीस्तन्द्रीश्च निद्रायां संप्रस्वपिकापि च ॥१९॥
चहं पुञ्जिकया केशौ कीलोपि स्याद्विदूरके ।
मार्षं वर्मारिमोपीति शिलोच्चो देवताख्यगः ॥२०॥

खानन्ये खानपश्च चौरपश्चाभिधीयते ।
शिवाशयं स्याद्रोषतिका दशमीस्थो जरत्तरः ॥२१॥
कवितापि कविः स्यात्तु तत्कर्माणि कृतकृत्यकृतिकृतार्थाश्च ।
कुटिलाशयोपि कुचरोन्धजड़ शेष्वप्यनेड़मूकस्तु ॥२२॥
वदान्यौ सत्यगीत्यन्ये दानशीलप्रियम्वदौ ।
मूर्खे यथोक्ततोपीन्ये श्रीमानपि बुधैः स्मृतः ॥२३॥
विवधक वीवधिकावपि वैवधिके प्रतिचरोपि भत्ये स्यात् ।
सम्मार्ज्जके बहुकरो बकुन्योर्जक इतीष्यते च परैः ॥२४॥
विहङ्गिकायाश्च विहङ्गमाप्यथोर्द्धदेहिके ।
और्द्धदेहिकमप्याहुरन्ततानन्त इत्यपि ॥२५॥
मायावि मायिकौ धूर्त्ते कर्पटे धूपधामता ।
चौरश्चौरेपि विज्ञेयस्तेयस्तैन्यमपीष्यते ॥२६॥
दाने प्रादेशनमपि क्षमा स्यात् क्षान्तिरित्यपि ।
क्रोधनः कोपनः स्पृष्टक् पिपासितोपि कथ्यते ॥२७॥
भक्षकः स्यादाशिरेपि मर्जितोपि च मार्जिता ।
पेयूषमपि पीयूषं कूर्चिकापि च कूर्चिका ॥२८॥
इक्षेन्द्रप्रायमपि प्रोक्तं विजपिलश्च पिच्छिले ।
व्योषे त्रिकटुकं जग्धौ जमनं जवनं तथा ॥२९॥
आम्राणोपि भवेत्कृष्णौ पौष्कलः पिशिताशिनि ।
मनोराज्य मनोगव्यावपि स्यातां मनोरथे ॥३०॥
कामुके कमनोपि स्यादाचारितोपि दूषिते ।
संशयालुः सांशयिकी जागरितापि जागरी ॥३१॥
पूजिते इवाचितोपि तुन्दि भोदरिकावपि ।

तुन्दिले न्युब्जोपि कुब्जो खलोतोप्येन्द्र लुप्तके ॥३२॥
पामरोपि कच्छरोगी सारक्यप्यतिसारकी ।
कुष्ठूतिरपि ऽच्छं ूति विस्फोटे पिटके स्मृतः ॥३३॥
कोठो मण्डलकमपि गूढकीलोपि चार्मखि ।
मेहप्रमेहवद्रास्त्वर्द्विकोपि चिकित्सिके ॥३४॥
आयुष्मानपि दीर्घायुः कथ्यतेऽथ परीक्षकः ।
स्यादाक्षपाटलिकोपि पारिषद्योपि सत्यवत् ॥३५॥
स्युर्नैमित्तिक नैमित्त-मौहूर्त्ता गणके त्रिपौ ।
लिखितापि मसीमेला कुलिको कुलिकोपि च ॥३६॥
अष्टापदे बुधैः शारिफलकोपि निगद्यते ।
मनोजवसाततुल्यो प्रभविष्णुरपि समे ॥३७॥
आङ्किके जङ्घाकरोपि चाशुगोप्याशुगामिनि ।
पर्य्यषणोपासनापि शुश्रूषायामधीयते ॥३८॥
आतिथ्योप्यतिथौ तुल्ये भिक्षोगोत्रेतिसन्ततिः ।
महेला योषिता च स्त्री तरुणी युवतीत्यपि ॥३९॥
सुवासिनी चिरण्टो च चिरण्टी च चिरण्ट्यपि ।
वधुट्यां पत्न्यां करम्भी गेहिनी सहधर्म्मिणी ॥४०॥
सधर्म्मचारिणी चापि स्नुषायां तु बधूरपि ।
प्रेमवत्यपि कान्तायां पाणिग्रहो विवोढरि ॥४१॥
परिणीतोपयन्ता च यौतकें दाय इत्यपि ।
दिधीषु र्दिधिषू जीवं पत्नी जीवत्पतिः समे ॥४२॥
तुल्ये अवीरा निर्वीरे श्रवण श्रवणेति वा ।
रण्डापि विधवा पुष्पवती स्यात् पुष्पवत्यपि ॥४३॥

पुष्पे कुसुममप्युक्तं पशुधर्मोऽपि मोहने।
पद्मोदरे सगर्भोऽपि स्याद्धयग्रीववद्धयग्रिमः ॥४४॥
श्मश्रु शवः पुण्डुरपि क्लीवो माता जनन्यपि।
चिकुरा अपि केशाः स्युः कर्णः शब्दग्रहोऽपि च ॥४५॥
नेत्रं विलोचनमपि श्रक्किणी स्रक्कणी अपि।
दाड़िका द्राढ़िकापि स्यात्कपोणिस्तु कफोणिवत् ॥४६॥
कूर्परे कुर्पराः सिंहवले संहतलेऽपि च।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के स्यादण्डः पेलकोऽपि च ॥४७॥
पत्पादंघ्रिश्च चरणे कोकशान्वहमित्यपि।
कपालं शकलमपि हट्टास्ते विकशारका ॥४८॥
मज्जायामस्थितेजोऽपि नाड़ीषु नाड़िनाटिका।
सिङ्घाणकोऽपि सिंहाणः स्तूणीका स्थूणिकापि च ॥४९॥
शान्तः प्रान्तश्च विट् गूथेषु चिषंशोऽपि वेषवत्।
उत्सादनोच्छादनेऽपि शव शात्री तथा चमौ ॥५०॥
वंशकं क्रिमिजग्धं वा गरौ स्यादथवाह्लिकम्।
सङ्कोचं पिशुनं वर्ण्यमसृक् संघ्रं च कुङ्कुमे ॥५१॥
जायकेकालानुसार्यां यावनोऽपि च सिंहके।
मकुटोऽपि च कोटीरे चित्रकश्च विशेषके ॥५२॥
वतंसोऽप्यवतंसः स्यात्पतलव्या त्तु वल्लरी।
मञ्जरी च पत्रात्पारितव्या पर्यी च तथ्यया ॥५३॥
कर्णपूरापि कर्णांशुः परिष्टार्योऽपि कङ्कणः।
कङ्कणी किङ्किणी तुल्ये अच्छादाच्छादने समे ॥५४॥
कुप्पासप्यङ्गिका कथा पटे कथा पुटोऽपि च।

कुथे वर्णपरिस्तोम इत्यखण्डं जगुः परे ॥ ५५ ॥
तल्लासुरयामिति च पल्यङ्कोथवसक्थिका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा संस्तरः प्रस्तरोपि च ॥ ५६ ॥
प्रतद्ग्राह प्रतिग्राहावपि स्यातां पतद्ग्रहे ।
मुकुरोप्यात्मदर्शोऽथ कशिपुः कसिपुः समौ ॥ ५७ ॥
थावकालन्तकौ यावे तुल्ये व्यजन वीजने ।
गिरीयको गिरिकोपि वालक्रीडनके मतौ ॥ ५८ ॥
गण्डकोपि गण्डकोराट् मूर्ध्वावसिक्त इत्यपि ।
भरथः सर्वदमनोप्यथ दाशरथा वुभौ ॥ ५९ ॥
रामचन्द्र रामभद्रौ हनूमानपि मारुती ।
वाली सुग्रीवाग्रजोऽपि पार्थे बीभत्सुरित्यपि ॥ ६० ॥
सातवाहनवत्सालवाहनोपि प्रकीर्त्तितः ।
परिच्छेदे परिजनः परिवर्हणमित्यपि ॥ ६१ ॥
मन्त्रीबुद्धिसहायोपि वेत्री वेत्रधरोपि च ।
हैमाध्यक्षो हैरिकोपि टंकपतिस्तु निष्किके ॥ ६२ ॥
शुद्धान्ताध्यक्ष आन्तर्वेश्मिकान्तःपुरिकावपि ।
सहाय साप्तपदिनौ सख्यावसुहृदाप्तरौ ॥ ६३ ॥
नयेनीतिरपि स्कान्धात्सरेपि शिविरे मतः ।
जयन्त्यपि वैजयन्त्यां पटाकापि प्रकीर्त्यते ॥ ६४ ॥
ध्वजः पताकादण्डोपि कम्पातं याथ यानवत् ।
दीप्ते च्येष्टोपि स्तेक मचितोपि च वर्ण्यते ॥ ६५ ।
कवचे दंशनं त्वत्रं तनुत्राणमपि स्मृतम् ।
अधियाङ्गं धियानं वाऽधिकाङ्गवद्वद्ग्रहणतम् ॥ ६६ ॥

शिरष्कं शीलमप्याङ्कः स्यान्निषङ्ग्यपि तूणिनि ।
चापे धनन्त्वनु शरासनान्यपि विदुर्बुधाः ॥६७॥
फरकस्फुरकौ खेटे चुरिका छुरिका छुरी ।
हृल्यान्तरवालकापि परिघः पलिघः समौ ॥६८॥
छर्जस्थूर्जस्त्रानमगाधौ मल्लो विधिकरोर्थिकः ।
सौखशारनिखः सौखः शय्यिका सौखसुप्तिके ॥६९॥
रणे संस्फोट संस्फोटौ बले द्रविणसुक् तथा ।
अवस्कन्धोपिधाद्यांसान्नसनञ्च पलायने ॥७०॥
चारकोपि भवेद्गुप्तैस्तापसे तु तपस्व्यपि ।
विप्रे ब्रह्मापि चाग्नीध्राग्नीध्रस्त्वथ ऋषा ऋषी ॥ ७१ ॥
शमने शमनञ्चाथ दधि साज्यं पृषान्तके ।
अग्निहोत्रग्न्याहितोप्यथोपवासे समाविमौ ॥ ७२ ॥
उपवस्त्रमौपवस्त्रमुपवीते प्रचक्ष्यते ।
ब्रह्मसूत्रं पवित्रञ्च वाल्मीकौ द्वाविमावपि ॥७३॥
मैत्रावरुण्यादिकवौ पर्शुरामोपि भार्गवे ।
योगेशो याज्ञवल्क्योथ दाक्षीपुत्रोपि पाणिनौ ॥७४॥
स्फोटायनः स्फौटायनः कात्यो वररुचौ तथा ।
कार्ष्णवः पालकाये चाणकस्तथा कालजः ॥२५॥
वैशेषिके कणादोपि जैनो नैकान्तवाद्यपि ।
चार्वाकलौकायतिकः ऋषिप्रसूतमित्यपि ॥ ७६ ॥
कर्णोप्यरित्रे दुरि च गमेश्वरोपि गोमति ।
कर्षके क्षेत्रजीवोपि कोटीशो लोष्टभेदनः ॥ ७७ ॥
माद्वीकमपि मद्ये तु तर्षोपि चर्षकः स्मृतः ।

कुविन्दस्तन्तुवायोपि व्येमा व्योमापि कीर्त्तिते ॥ ७८ ।
रजको धावकोप्युपानः पादूस्तापाच पादुका ।
तैलिक। स्तलतुन्दोपि रथकारोपि वर्द्धिकः ॥ ७९ ॥
चित्रकरोलिखकरो लेप्यकल्पयकोपि च ।
कुतूहलि विनोदोपि सौनिकः खटिकोपि च ॥८०॥
कूटयन्त्रं पाशयन्त्रं समौ चाण्डालपुक्कसौ ।
इत्थं तृतीयकाण्डस्य शिलोञ्छोयं समर्थितः ॥ ८१ ॥

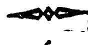

खस्वती च भुविदिवः पृथिव्यावपि रोदसी ।
माणिबन्धं माणिबन्धं सैन्धवे वसुके वसु ॥ ८२ ॥
टङ्कमेष्टं कणनया वर्त्तनं वापि नीष्टति ।
जङ्गलः स्याज्जाङ्गलोपि मालमप्यालकोमतः ॥ ८३ ॥
पत्तने पट्टनमपि कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
स्यात् कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यवीथिका ॥ ८४ ।
सुरङ्गायां सन्धिरापे टङ्के धाममपि खातम् ।
उपकार्य्योपकार्य्योपि प्रासादे च प्रसादनः ॥ ८५ ॥
शान्तिगृहं शान्तिगृहे प्राङ्गणं त्वङ्गणं मतम् ।
कपाटवल्कवाटोपि पक्षद्वारे खड़्किका ॥ ८६ ॥
कुसूलवत्कुशूलोपि सम्पुटे पुट इत्यपि ।
पेटायां स्यात् पेटकोपि पेड़ापि कृतिनां मते ॥ ८७
रवन्यपि सर्मूछ्न्यामयोन्यं मुषलं विदुः ।
कण्डोलके पिटकोपि चुल्यामन्तीति कथ्यते ॥ ८८ ।
व्रजः खजाकोपि मथि विष्कम्भो कटकोस्य तु ।

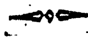
खगोऽपि वर्त्तते क्रौञ्चः क्रौञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥ ८९ ॥
कखट्यपि खटिन्यां सा ताम्रमौडुम्बरं विदुः ।
शातकुम्भमपि स्वर्णं पारदश्चपलोऽपि च ॥ ९० ॥
रसजातं रसाग्र्यञ्च कुष्ठे द्रावीरसोद्भवे ।
मौक्तिके वैष्णवोऽपि स्यात्पिञ्जरं हरितालवत् ॥ ९१ ॥
मनःशिलायां नेपालीशिला च सुधियां मता ।
शृङ्गारमपि सिन्दूरे कुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ ९२ ॥
बोले गोले रसोप्युक्तो रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
पद्मरागो शोणरत्नं वैराटो राजपट्टवत् ॥ ९३ ॥
नीले मणौ महानीलं कवन्धमपि वारिणी ।
धूमिका धूममहिषी धूमयो मिहिकाः समाः ॥ ९४ ॥
अकूपारोऽपि जलधौ मकरालय इत्यपि ।
निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्यापि जाह्नवी ॥ ९५ ॥
कलिन्दपुत्री कालिन्दी रेवा मेकलकन्यका ।
चान्द्रभागा चन्द्रभागा गोतमी गोमतीत्यपि ॥ ९६ ॥
चक्राण्यपि पुटभेदा पङ्कं चिरकल इत्यपि ।
उद्घाटनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्त्तिते ॥ ९७ ॥
सरसीडागस्तटाकोऽप्यथ तल्लश्च पल्वले ।
आशयाशयशुष्मं वर्ह्निर्वहिष्कुद्मनसः ॥ ९८ ॥
अग्नौ स्पर्शप्रभा विद्युद्गन्धवाहः सदागती ।
वायौ चरण्योऽपि तुरुष्क त्वचासवके पुनः ॥ ९९ ॥
स्थलं मञ्जुलं माकन्द रसालावपि चूतवत् ।
किङ्करात कुरण्टक कुरण्डकावपि स्मृतौ ॥ १०० ॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्धौ हस्वादिर्घाटरूषकः ।
वाष्पाश्च त्वचिः त्वक्छा प्रियालोपि पियालवत् ॥१०१॥
मार्य्यङ्गोपि च मारङ्गो स्मृ विभेदक इत्यपि । ॥
भवेत्तमालतापिच्छो निर्गुण्डी सुन्दुवारवत् ॥१०२॥
जपा जवा मातुलिङ्गो मालुलिङ्गोपि कीर्त्तितः ।
धत्तूर इव धुतूरो वध्रस्तक्षार इत्यपि ॥१०३॥
ह्रीबेर केशसलिल पर्य्यायैः स्मर्य्यते बुधैः ।
पद्माजिन्यां कमलिनी कमुदिनी कुमुद्वती ॥१०४॥
बिसप्रसूनं कमले कुमुत्कुमुदवन्मतम् ।
शेवालश्च जलनीली सातीनोपि सतीनवत् ॥१०५॥
कुल्माष च कुल्मापोपि गवेधुका गवीधुका ।
कषिशं कषिशो रुद्रे धान्ये त्वावासितं मतम् ॥१०६॥
हालाहले हालहलं मुस्तायां मुस्तकोपिव ।
क्रमिः क्रमिरपि गण्डपदः किञ्चूलकोपि च ॥१०७॥
शम्बुका अपि शम्बूका वृश्चिकोद्भृत इत्यपि ।
भसलो मधुकं पाली पिक्को विक्कः करिः करीः ॥१०८॥
व्यालो व्याडोप्यौपवाह्योप्युपवाह्योपि राचिरा ।
शृङ्खलो निगडोऽन्दुश्च कक्षा कच्यापि वाह्लिके ॥१०९॥
वाह्लीकोपि वला वागे खलिनश्च खलीनवत् ।
मर्य्योपुष्टो गोपतौ तु शाण्ड इत्वर इत्यपि ॥११०॥
स्यौरि स्यूर्य्यपिककुदे वा कुल्ककुदमित्यपि ।
मैचिकं मैचिकी च स्यामलिमा बालगर्भिणी ॥१११॥
पवित्रं गोमये छागे शुभोय भषकः शुनि ।

सैरभादेवसून्याश्च यमरथोपि सौरिभे ॥ ११२ ॥
पारिन्द्रइव पारीन्द्रः शरभेऽष्टापदोपि च ।
शृङ्गालवञ्चुङ्गोलोपि प्लवगः प्रवगोपि च ॥ ११३ ॥
वाताश्चुरपि वातायुरुन्दरोपि च मूषके ।
खीकुर्बिडालोपि गोकर्णोपि भुजङ्गमे ॥ ११४ ॥
जलव्यालेऽलीगर्दोपि मेषे स्यादेककुण्डलः ।
आसीराशी च दंष्ट्रायां निर्मोके निलयन्यपि ॥ ११५ ॥
विहङ्गे पतत्त्रिरपि पिच्छं पिच्छमपि स्मृतम् ।
परपुष्टान्यभृतौ च पिके बर्हिणि शर्हिणः ॥ ११६ ॥
वायसे बलिपुष्टोपि द्रोणोपि द्रोणकाकवत् ।
सारस्यां लक्ष्मणी क्रौञ्च्यां कुञ्चा चाषेहिविः किकीः ॥
किकिदीविरपि प्रोक्तः वृषिभे टीटिभेपि च ।
कलविङ्के कुलिङ्गोपि दात्यूहे कालकण्टकः ॥ ११८ ॥
दात्यूहोपि बलाका बकेरुका विसकण्टिका ।
मेधाव्यपि शुके तैलपायिकायां निशाटनी ॥ ११९ ॥
कपोते पारावतोपि मत्स्ये मत्स्योथ तन्तुणे ।
स्मृतो वरुणपाशोपि नक्रे शङ्कुमुखोपि च ॥ १२० ॥
उद्धारः कूर्म्म इत्येष तिर्य्यक्काण्डशिलोञ्छतः ।

नारकास्तु नैरयिकाः पातालन्तु तलं रसा ॥ १२१ ॥
इति पञ्चमकाण्डस्य शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ।

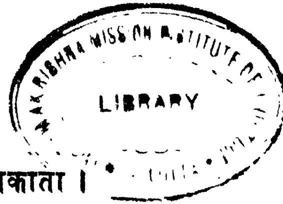

जीवोपि चेतनं जन्तौ प्राणी जन्मोपि जन्मनि ॥१२२॥
जीवातु जीवितेऽथायुः पुंस्युदन्तोपि चायुषि ।
सङ्कल्पे स्याद्विकल्पोपि मनोनिन्द्रीयमप्यथ ॥१२३॥
शर्म सौख्यं पीडा बाधा चर्चा चर्चोपि कथ्यते ।
विप्रतीसारोनुशयेऽथार्था अपीन्द्रियार्थवत् ॥१२४॥
सुदामस्तु सुधीमोपि कर्कोटः कर्कोटोपि च ।
जरठे जरठोम्लेच्छे रामो रवदूव स्मृतः ॥१२५॥
निषादो निषधो गर्जे गर्जोमद्रोपि मन्द्रवत् ।
आकरो निकरो युग्मे भ्रकुटीथ कनीयसि ॥१२६॥
अनिष्टं विग्रहः शब्दप्रपञ्च निखिले पुनः ।
स्यान्निःशेषमनूनश्च षण्डलश्चापि खण्डवत् ॥१२७॥
मलीमसे कल्मषश्च निकृष्टे चाप्यरेफणी ।
कलुषं रमणीयश्च रम्ये नित्यं सदातनम् ॥१२८॥
शाश्वती किञ्चने दीय दूरन्तिकतमे स्मृतम् ।
एकाकिन्यवगणोपि प्रागथादौ प्रकीर्त्तितम् ॥१२९॥
मध्यमे मध्यन्दिनश्च निरर्गलमनर्गले ।
बहुरूप पृथग्रूप नानाविधा पृथग्विधि ॥१३०॥
कम्पाकम्पोथ छन्नेस्याच्छादितं पिञ्छितेपि च ।
प्रकाशिते प्रादुष्कृतमवश्यायामकृच्छ्रणम् ॥१३१॥
बुधैरवगमनावगमने अपि कीर्त्तिते ।
आन्दोलनमपि प्रेषां थोदस्तमप्युदञ्चितम् ॥१३२॥
भिदाभिन्नोदितमपीरन्तोथाङ्गीकृते पुनः ।
कणीकृतं स्वीकृतञ्च किञ्चे क्रांतमपि ज्ञातम ॥१३३॥

प्राप्ते विघ्नं विघ्नितश्च भवेत्प्रत्यूहितमित्यपि।
अटाटाच्चाः पर्य्यटनमानुपूर्व्यमनुक्रमे ॥१३४॥
परिरम्भोपि संश्लेषे स्यादुद्घातोप्युपक्रमे।
आतोद्यातमपि स्पर्द्धा सङ्घर्षोप्यथ विक्रिया ॥१३५॥
विकारोपि क्षती चापि विलम्बस्तु समर्पणे।
दिष्ट्या समुपजोषं सर्व्वदा सद्ंसमत्वनात् ॥१३६॥
निर्झरे च क्षतीहेतौ येन तेन च कीर्त्तितौ।
अङ्गो सम्बोधनेपीति षष्ठकाण्डः शिलोञ्छितः ॥१३७॥

इति हैमनाममालायां शिलोञ्छितः समर्थितः।

कलिकाता।

निमतलाघाट ष्ट्रीट ८ संख्यक भवने संवाद-ज्ञानरत्ना-
करयन्त्रे श्रीभुवनचन्द्रवसाक-द्वारा मुद्रित।

सन १२८४ साल।

